ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՅԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Ներսիսյան Մ. Գ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ · 1976

ՀԱՏՈՐ III

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (IX Դ ԿԵՍԵՐԻՑ – ՄԻՆՉԵՎ XIV-Դ ԿԵՍԵՐԸ)

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.

Առաքելյան Բ. Ն. (պատասխանատու խմբագիր),
Բաբայան Լ. Հ. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Մնացականյան Ա. Շ., Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.

ԲԱԺԻՆ Է

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԲԱԺԻՆ Ը

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XII—XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ

1. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ

Կիլիկիան Առաջավոր Ասիայի երկրներից է։ Խիլակկու ձևով այս երկրի անունը առաջին անգամ հիշատակվում է Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար Գ-ի արձանագրության մեջ, որը մ. թ. ա. 834 թ. նվաճել է Կիլիկիան։ Այնուհետև Կիլիկիան հաղորդակից դարձավ հունա-հռոմեական քաղաքակրթությանը, ապա Բյուզանդական կայսրության կազմի մեջ մտավ։ Հնագույն ժամանակներից Կիլիկիայում եղել է հայ ազգաբնակչություն, որի մասին վկայում են օտար մատենագիրները։

XI դարում Կիլիկիայում կազմվեց հայկական մի պետություն, որը միջնադարյան Եվրոպայի պատմագիրներն անվանել են Փոքր Հայք, իսկ երբեմն էլ Արմենիա։

Հայկական աղբյուրներում Կիլիկիայի հայկական պետությունն անվանվում է «աշխարհ», «Կիլիկիան աշխարհ» կամ «հայոց աշխարհ»։ Սիս մայրաքաղաքի անունով Կիլիկիան անվանվել է նաև «Սիսուան»։ Ղևոնդ Ալիշանը Կիլիկիայի պատմությանն ու աշխարհագրությանը նվիրված իր աշխատությունը վերնագրել է «Սիսուան» (Սսո երկիր)։

Կիլիկյան հայկական պետության տարածքը բաղկացած էր բուն Կիլիկիայից ու նրան սահմանամերձ մի շարք մարզերից։

Աշխարհագրական տեսակետից Կիլիկիան բաժանվում է մի քանի մասերի։ Երկրի արևմուտքում է քարքարոտ կազմություն ունեցող մանր բլուրների շրջանը— այսպես կոչված Քարոտ Կիլիկիան (Cilicia Tracheia)։ Կիլիկիայի արևելյան մասը կազմում է արգավանդ դաշտ. երկրի այդ շրջանն ստացել է Դաշտային Կիլիկիա (Cilicia Pedias) անունը։ Երկրի հյուսիս-արևելյան մասը ծածկված է լեռնային զանգվածներով, որոնք կազմում են բարձրադիր մի լեռնաշխարհ. այն կոչվում է Լեռնային Կիլիկիա կամ Ղևոնդ Ալիշանի արտահայտությամբ՝ Գահ Կիլիկիոյ։

Կիլիկիայի լեռների առանձին գագաթները հասնում են 3500 մետր բարձրության։ Երկրի հարավ-արևելքում տարածված Ամանոսյան լեռնաշղթան որպես բնական սահման Կիլիկիան բաժանում է Ասորիքից։ Այստեղ լեռնագագաթների բարձրությունը երբեմն հասնում է 1800—2000 մետրի։ Ամանոսյան

լեռնանցքներն ունեցել են խոշոր ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն։ Երկրի արևմուտքում, հյուսիսում և արևելքում տարածված Կիլիկյան Տավրոսի, Անտիտավրոսի և Ամանոսի լեռնաշղթաներն ու այդտեղ կառուցված բազմաթիվ ամրոցները հանդիսացել են պաշտպանական ամուր գոտիներ՝ արտաքին թշնամիների դեմ։

Երեք կողմերից լեռնաշղթաներով շրջապատված Կիլիկիան հարավից ողողում են Միջերկրական ծովի ջրերը։ Կիլիկյան հայկական թագավորությունն ուներ 500 կիլոմետր երկարությամբ ծովափ և մի քանի նավահանգիստներ, որոնք խոշոր դեր էին կատարում երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում։

Լեռնային Կիլիկիայում, չնայած ամառվա տոթին, ձմեռը խստաշունչ է, գարունն սկսվում է ապրիլ ամսից։ Դաշտային Կիլիկիան իր մեղմ կլիմայով ամենաարգավանդ երկրներից մեկն է։ Լեռներից դեպի Դաշտային Կիլիկիա հոսող գետերն իրենց հետ բերում են մեծ քանակությամբ տիղմ, ապահովելով հողերի մշտական բերրիությունը։

Կիլիկիայի մեծ գետերն են Պիռամոսը (Ջիհուն), Սարոսը (Սիհուն), Կյուդնոսը (Տարսուս), Կալիկադնոսը կամ Սելևկիան։ Բոլոր այս գետերը սկիզբ են առնում Տավրոսից կամ Անտիտավրոսից ու թափվում Միջերկրական ծով։ Բացի նշված գետերից, Կիլիկիայում կան բազմաթիվ գետակներ, որոնք նույնպես թափվում են Միջերկրական ծովը։

Բազմազան է Կիլիկիայի բուսական ու կենդանական աշխարհը, հարուստ՝ նրա ընդերքը։ Կիլիկիայի լեռնային մասերը ծածկված են ընդարձակ արոտավայրերով, փշատերև ու սաղարթավոր ծառերի անտառներով, որոնք նպաստավոր պայմաններ են ստեղծել անասնապահության ու փայտամշակության զարգացման համար։ Դաշտային Կիլիկիայում մշակում էին բամբակ, բրինձ, ցորեն, գարի և յուղատու բույսեր։ Արտադրվող բամբակն ու ցորենը, բացի ներքին կարիքները բավարարելուց, արտահանվել են ուրիշ երկրներ։

Կիլիկիայում զարգացած են եղել այգեգործությունն ու պտղաբուծությունը։ Այստեղ մշակել են նաև մերձարևադարձային կուլտուրաներ՝ նարինջ, ձիթապտուղ, շաքարեղեգն։

Լեռնային Կիլիկիայում մեծ չափերով զարգացած էր անասնապահությունը։ Ամենից շատ պահում էին մանր եղջերավոր անասուններ՝ նուրբ բուրդ ունեցող ոչխար և այծ։ Հռչակված էին կիլիկյան ընտիր ձիերը։ Աղբյուրների վկայությամբ Կիլիկիայից արտահանվում էին ձիեր, ջորիներ, մանր և խոշոր եղջերավոր անասուններ, բուրդ[1]։

Լեռնային Կիլիկիան հարուստ է զանազան հանքատեսակներով, որոնցից օգտագործվել են հատկապես երկաթի, կապարի, արծաթի, ծծմբի, աղի հանածոները։ Կիլիկիայում կան նաև բազմաթիվ բուժիչ հանքային ջրեր։

Կիլիկիայի բնակչությունը միջին դարերում բաղկացած էր հայերից, ասորիներից, հույներից, ինչպես նաև հրեաներից, արաբներից։

Կիլիկյան հայկական պետության ծաղկման ժամանակաշրջանում՝ XIII դարում, նրա տարածությունը կազմում էր 40.000 քառ. կմ, իսկ բնակչու-

---

1 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 9—10։

թյան թիվը անցնում էր մեկ միլիոնից։ Խոշոր քաղաքներն էին Սիսը, Տարսոնը, Ադանան, Անազարբան, Մամեստիան (Մոպսուեստիա), Այասը և Կոռիկոսը։ Վերջին երկուսը նաև նավահանգիստներ էին։

Կիլիկիայի լեռնային մասերում գտնվում էին ավելի քան 100 ամրոցներ, որոնց կառուցումը մեծ մասամբ կապված է եղել Կիլիկիայի հայկական պետության ծագման, զարգացման ու պաշտպանության հետ։ Ամենագլխավոր բերդ-ամրոցներն էին Վահկան, Լամբրոնը, Կուկլակը և Կապանը։

Ամենահնագույն ժամանակներից Կիլիկիան սերտորեն առնչվել է Հին Արևելքի հետ։ Հետագայում ենթարկվել է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, ապա՝ Սելևկյաններին։ Երկար ժամանակ գտնվել է Հռոմի, ապա Բյուզանդական կայսրության տիրապետության ներքո։

VII դարի երկրորդ կեսին արաբները գրավեցին Դաշտային Կիլիկիան և մինչև X դարը պահեցին իրենց ձեռքում։

963—965 թթ. բյուզանդացիները արաբներից ետ գրավեցին Անազարբան, Ադանան, Մամեստիան ու Տարսոնը։

X դարի երկրորդ կեսին, խորտակելով Եփրատ գետի ու Տավրոսի երկարությամբ ձգված արաբների պաշտպանական գիծը, Բյուզանդիան մեկը մյուսի ետևից նվաճեց Հյուսիսային Միջագետքը, Անտիոքը, Կիլիկիան, որը դարձավ Բյուզանդական կայսրության մի մարզը։

2. ՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ, ՄԻՋԱԳԵՏՔ, ԱՍՈՐԻՔ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱ։ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՅՍ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ XI ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XII ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Վերևում նշվեց, որ Բյուզանդիայի վարած հատուկ քաղաքականության հետևանքով հայ բնակչությունը գաղթեցվում էր դեպի կայսրությանը ենթակա երկրները՝ Փոքր Ասիա, Ասորիք, նաև Կիլիկիա և այլուր։ Այդ քաղաքականությունն ուներ մի քանի շարժառիթներ։ Ամենից առաջ Բյուզանդիան ձգտում էր հայ ֆեոդալներին առհասարակ չեզոքացնել և հայերի ռազմական դիմադրական ուժը կոտրել։ Այնուհետև՝ հայերին պատվար կանգնեցնել արաբների դեմ և նրանց զինվորական ուժն օգտագործել Արևելքում՝ արաբների, իսկ Արևմուտքում՝ կայսրությանը սպառնացող թշնամիների դեմ, Բյուզանդիայի արևմտյան մարզերը տնտեսապես զարգացնել, վերջապես Բյուզանդիան կամենում էր իրականացնել հայերի դավանափոխության և հույների հետ ձուլելու դարավոր ավանդական երազանքը։

Հայաստանի ռազմական ուժերը ջլատելու, նրանց տեղահանելու և կայսրության խորքերը բնակեցնելու ծրագիրն ավելի դյուրին կենսագործվեց Տայքը, Վասպուրականը, Բագրատունյաց թագավորությունը կայսրությանը միացնելուց հետո։

Վասպուրականի հայ բնակչության արտագաղթի մասին Միքայել Ասորին գրում է. «Վասիլ կայսրը հայերից զավթեց Սենեքերիի (Սենեքերիմ) թա-

գավորի երկիրը և փոխարենը՝ նրան տվեց Կապադովկիական Սեբաստիան։ Այստեղ նրանք (հայերը) բազմացան ու տարածվեցին ամբողջ Կապադովկիայում, Կիլիկիայում և Ասորիքում»[2]։ Հայտնի է, որ դեռևս 1044 թ., նախքան Բագրատունյաց թագավորության անկումը, Գրիգոր Պահլավունին բյուզանդացիներին հանձնելով Բջնին և իր հայրենի կալվածքը, դրանց դիմաց բյուզանդացիներից որպես տիրույթ ստացավ Միջագետքի մի շարք քաղաքներն ու բնակավայրերը[3]։ 1058 թ. Գրիգոր Մագիստրոսին հաջորդեց նրա որդի Վահրամ Պահլավունին, իսկ մյուս որդին՝ Վասակը դարձավ Անտիոքի դուքս (1071—1078)։

Տուղրիլ-բեկի և ապա սուլթան Ալփասլանի գլխավորությամբ կազմակերպված սելջուկների ավերիչ արշավանքները, երկրի կողոպուտն ու խաղաղ բնակչության կոտորածը պատճառ դարձան հայերի նորանոր արտագաղթերի։ 1065 թ. Կարսի Գագիկ թագավորը, թուրքերի երկյուղից իր թագավորությունը զիջեց Բյուզանդիայի Կոստանդին Դուկաս կայսրին, նրանից ստանալով Ծամնդավ բերդաքաղաքը[4] Կիլիկյան Տավրոսում և շտապեց փոխադրվել այնտեղ՝ իշխանների ու բնակչության մի մասի հետ։

1073 թ. սելջուկների ճնշման տակ հայ իշխան Օշինը Գանձակի շրջանում թողեց հայրենի տիրույթ Մայրեացջուրը և իր զորաջոկատով տեղափոխվեց Կիլիկիա[5]։

Արծրունիների և Բագրատունիների Կապադովկիա տեղափոխվելու հետևանքով, այստեղ առաջացան հայկական ընդարձակ իշխանություններ՝ զգալի թիվ կազմող հայ բնակչությամբ։ Նոր բնակավայրերում Բագրատունիներն ու Արծրունիներն օգնում էին միմյանց՝ Բյուզանդիայի ոտնձգությունների դեմ։

XI դարի 40-ական թվականներին Կիլիկիայում առաջացան մի քանի հայկական իշխանություններ։ Աբլղարիբ Արծրունին, որը Սենեքերիմ Արծրունու հետ Մեծ Հայքից տեղափոխվել էր Սեբաստիա, 1042 թ. Կոստանդին Մոնոմախը կայսրից ստանձնեց Տարսոնի, Մամեստիայի, Ադանայի, Պապեռոնի և Լամբրոնի, այսինքն, Կիլիկիայի մի զգալի մասի կառավարումը[6]։ Աբլղարիբի դուստրերից մեկը ամուսնացավ Գանձակից Կիլիկիա տեղափոխված իշխան Օշինի հետ՝ իր անհրոշից ստանալով Լամբրոնի ամրոցն ու նրա շրջակայքի գյուղերը, որոնք մինչև XII դարի վերջը հանդիսացան Օշինյանների ժառանգական տիրույթը։

Բյուզանդական ռազմական ծառայության մեջ էին նաև Հայկազուն իշխանները և Ասկուռասի բերդապետ իշխաններ Նաթալինյանները, որոնք որպես սահմանապահ ուժեր պաշտպանում էին Կիլիկիան հարևան մահմեդական ամիրայությունների ներխուժումներից[7]։

---

2 „Chronique de Michel le Syrien", t. II, p. 271.

3 *Տե՛ս* **Արիստակես Լաստիվերտցի,** *էջ 62։*

4 *Տե՛ս* **Մատթեոս Ուռհայեցի,** *էջ 151։*

5 *Տե՛ս* **Սամուել Անեցի,** *էջ 117։*

6 *Տե՛ս* „Documents arméniens", t. I, p. 2.

7 *Տե՛ս* **Սամուել Անեցի,** *էջ 216։*

Այդ իշխաններից Փիլարտոս Վարաժնունին փորձ արեց իր գերիշխանությանը ենթարկել Կիլիկիան, Միջագետքի ու Ասորիքի մի շարք գավառներ, ուր կային հայերի հոծ զանգվածներ և Մեծ Հայքից տեղափոխված մի շարք հայ իշխանների գլխավորությամբ ստեղծված հայկական իշխանություններ։

Փիլարտոս Վարաժնունին Վասպուրականից էր։ Ստանալով կայսրից մեծ դոմեստիկոսի տիտղոս, ծառայում էր բյուզանդական բանակում[8]։ Բյուզանդացիների Մանազկերտում կրած պարտությունից հետո Փիլարտոս Վարաժնունին ստեղծեց ընդարձակածավալ մի իշխանություն, որը տարածվում էր Մեծ Հայքից մինչև Անտիոք և Կիլիկիա՝ Մարաշ կենտրոնով։ Հենվելով հայերից կազմված զինվորական ուժի վրա, նա կարողացավ ժամանակավորապես կանգնեցնել սելջուկների առաջխաղացումը դեպի իր իշխանության սահմանները։ Բյուզանդիան ստիպված եղավ ճանաչել Փիլարտոս Վարաժնունու կատարած նվաճումներն ու նրան տվեց սեբաստոս տիտղոս՝ հույսով, որ նա կճանաչի կայսրության գերիշխանությունը, մանավանդ, որ ընդունել էր քաղկեդոնականություն։

Փիլարտոս Վարաժնունին, մինչև Կիլիկիայում Ռուբինյանների հաստատվելը, նվաճեց երկրի մեծ մասը, այդ թվում նաև Տարսոնը, ուր մինչև 1080 թ. իշխում էր Աբլղարիբ Արծրունին։ Սակայն Փիլարտոսի հաջողությունները կարճատև եղան։ Սելջուկները Կոստանդնուպոլիսը նվաճելու անհաջող փորձից հետո իրենց ուշադրությունը սևեռեցին միջազգային առևտրի համար խոշոր նշանակություն ունեցող Ասորիքի միջերկրածովյան ափերի վրա և բանակները շարժեցին դեպի Անտիոք ու Կիլիկիա։

1086 թ. Փիլարտոսը մեկնեց սելջուկյան սուլթան Մելիք-շահի մոտ հնազանդություն հայտնելու՝ տանելով ոսկի, արծաթ, ցեղական ձիեր ու թանկարժեք զգեստներ[9]։ Իր իշխանությունը կորցնելու ահից նա նույնիսկ մահմեդականություն ընդունեց, սակայն ոչինչ չօգնեց գործին, հուսահատված՝ նա նորից քրիստոնյա դարձավ, քաշվեց մի վանք մինչև իր մահը[10]։

Այսպիսով, սելջուկների գերակշռող զինվորական ուժի հարվածներից խորտակվեց Փիլարտոս Վարաժնունու շուտափույթ ստեղծած հայկական մեծ իշխանությունը, սակայն հայկական անկախ միավորված իշխանություն ըստեղծելու փորձն ու նրա սկզբնական հաջողությունները վկայում են այն մասին, թե որքան ստվարացել էր հայ բնակչությունը Փոքր Ասիայի հարավային մասերում, Վերին Միջագետքում ու Ասորիքում։ Դրանով է բացատրվում այն, որ հայկական իշխանություն ստեղծելու Փիլարտոսի փորձը կրկնվեց նաև հետագայում։ Նրա իշխանության վերացումից հետո էլ, XI դարի վերջին և XII դարի սկզբին այստեղ շարունակեցին իրենց գոյությունը պահպանել հայկական մի քանի փոքր իշխանություններ, որոնք վերացվեցին խաչակիրների կողմից։ Դրանցից մեկը Եդեսիայի (Ուռհա) իշխանությունն էր, որը խարդախությամբ զավթեցին Բոլդուինի գլխավորած խաչակիր ասպետները։

---

[8] Տե՛ս „Documents arméniens", 1, p. 2.

[9] Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 239։

[10] Տե՛ս „Documents arméniens", t. I, p. 76.

XI դարի 80-ական թվականների կեսերից Միջագետքի հյուսիս-արևմըտյան մասում (Կիլիկիայի արևելյան կողմերում) առաջացավ Գող Վասիլի ֆեոդալական իշխանությունը, Քեսուն կենտրոնով։ Գող Վասիլի իշխանության մեջ էր մտնում նաև բուն Կիլիկիայի մի մասը։ Վասիլը եղել էր Փիլարտոսի վասալը և նրա անունից իշխել Քեսունին ու Ռաբանին։ Հետագայում Փիլարտոսից Վասիլին է անցնում նաև Մարաշը[11]։

Գող Վասիլը մեծ հեղինակություն էր վայելում հայ ազնվականության շրջանում։ Հենվելով հայկական զորքի վրա, նա 1107 և հետագա տարիներին ընդարձակեց իր իշխանության սահմանները։ Նրա իշխանությունը իր գոյությունը պահպանեց մինչև XII դարի վերջը։ Գող Վասիլի, ինչպես նաև մյուս հայ իշխանությունները խոչընդոտում էին սելջուկ-թուրքերի ներխուժումը Ասորիքի որոշ շրջաններ և Կիլիկիա, դրանով իսկ նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով Կիլիկիայի հայերին միավորվելու և իրենց սեփական իշխանությունը հիմնելու համար։ Գող Վասիլը համագործակցում էր նաև խաչակիրների հետ։

1112 թ., երբ մահացավ Գող Վասիլը, իշխանությունը ժառանգեց որդեգիրը, որը Կամսարական նախարարական տոհմից էր։ Նրա օրոք հայկական այս իշխանությունն արժանացավ Եդեսիայի իշխանության ճակատագրին։ Բոլդուինը զենքի ու խարդախության միջոցով կարողացավ քաղաքական ասպարեզից վերացնել հայկական այս իշխանությունը։ Բոլդուինի չարագործությունների մասին ցասումով է գրում Մատթեոս Ուռհայեցին։ «Նա (Բոլդուինը) և այլ բազում և գեղեցիկ իշխանների բանտում և չարչարանքներով ու կապանքներով սպանեց և շատերի աչքերը կուրացրեց, ձեռքերը կտրեց... Նրանց բազում անիրավությունները կամենում էի գրել, բայց չհամարձակվեցի, քանզի նրանց իշխանության տակ էինք»[12]։

Նույն բախտին արժանացավ նաև Գող Վասիլի եղբայր Բագրատը, որը իր եղբոր օգնությամբ տիրում էր Հալեպից հյուսիս գտնվող Կուրիս բերդաքաղաքին։ Թեև Բագրատը 1111 թ. ռազմական օժանդակություն էր ցույց տվել խաչակիր իշխաններին սելջուկ թուրքերի դեմ նրանց մղած կռիվներում, Եդեսիայի կոմս Բոլդուին դը Բուրգը գրավեց Կուրիս բերդը և վերջ տվեց Բագրատի իշխանությանը[13]։ Բոլդուինը զավթեց նաև Կոստանդին հայ իշխանի Կարկառ ամրացված քաղաքը, բանտարկեց Կոստանդինին Սամոսատի բերդում, որտեղ և նա մահացավ[14]։

Նույն բախտին արժանացավ նաև Եփրատի վրա գտնվող Փիր ամրոցի բերդատեր Անտիոքի դուքս Վասակ Պահլավունու որդի Աբլղարիբ Պահլավունու իշխանությունը։ Բոլդուինը 1117 թ. գրավեց Փիր ամրոցը։ Աբլղարիբ Պահլավունին յուրայիններով գաղթեց Կիլիկիա՝ Թորոս Ա իշխանի տիրույթը[15]։

---

11 Տե՛ս „Documents arméniens“, t. I, p. 76.

12 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 339։

13 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 338։

14 Տե՛ս նույն տեղում։

15 Տե՛ս նույն տեղում։

3. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մեծ Հայքից դուրս գոյացած հայկական իշխանությունների բոլոր փորձություններին դիմագրավեց միայն Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը, որը կարողացավ իր գոյությունը պահպանել՝ երկարատև ու ծանր պայքար մղելով բյուզանդացիների, սելջուկների և խաչակիրների դեմ։

Հայ պատմիչները (Սամուել Անեցի, Կիրակոս Գանձակեցի և ուրիշներ) հակասական տեղեկություններ են հաղորդում Ռուբինյանների ծագման մասին, նրանց վերագրելով՝ Բագրատունի կամ Արծրունի ծագում։ Դա, իհարկե, բխում էր Ռուբինյաններին արքայական ծագում վերագրելու միտումից։ Հավանականն այն է, որ Ռուբինյան իշխանության հիմնադիր Ռուբենը եղել է Գագիկ Բ-ի թիկնապահ իշխաններից[16], թերևս Կիլիկիայի հյուսիսային լեռնաշխարհում՝ Բարձրբերդում հաստատված ազգականներից մեկը։ Ըստ երևույթին, Ռուբեն իշխանը միանգամայն անկախ է եղել Փիլարտոսից ու նրա հետ ոչ մի առնչություն չի ունեցել։ Հենվելով Կիլիկիայի լեռնային շրջաններում բնակություն հաստատած հայերի վրա, Ռուբենը 1080 թ. ապստամբում է բյուզանդացիների դեմ ու ամրանում Կոլիմողոլ կամ Կոռոմոզոլ կոչված բերդում, որը գտնվում էր Կառոմոսոս գետի (Սարոս գետի աջ վտակի) ափին[17]։ Կարճ ժամանակում հայերին հաջողվում է ազատագրել Լեռնային Կիլիկիան ու բյուզանդացիներին վտարել այդ վայրերից[18]։ Այսպիսով, Ռուբեն իշխանը (1080—1095) հիմք դրեց հայկական իշխանությանը Կիլիկիայում։ Այդ իշխանությունը Ռուբենի անունով էլ պատմության մեջ կոչվեց Ռուբինյանց իշխանություն (1080—1198), ապա դարձավ Ռուբինյանց թագավորություն։

Ռուբեն իշխանին հաջորդեց որդին՝ Կոստանդին Ա (1095—1100)[19], որի ժամանակ հայկական իշխանությունը Կիլիկիայում ավելի ամրապնդվեց։ 1098 թ. Կոստանդինը գրավեց Լեռնային Կիլիկիայի կարևորագույն հենակետերից մեկը՝ Վահկա բերդը, որը և նրա իշխանության կենտրոնատեղին դարձավ։ Կոստանդինն ավելի ընդարձակեց իր իշխանության սահմանները՝ ոչ միայն ի հաշիվ սելջուկների, այլև բյուզանդացիների[20]։

Այս միջոցին էր, որ Արևելքում երևացին եվրոպական խաչակիրները քրիստոնեական սուրբ վայրերը ազատագրելու պատրվակով, իրականում Արևելքը նվաճելու և կողոպտելու նպատակով։ Խաչակիրները քանիցս կրկնեցին իրենց արշավանքները, ստեղծեցին իրենց իշխանությունները և շուրջ երկու հարյուր տարի (1096—1270) գոյատևեցին Մերձավոր Արևելքում։

Սելջուկներից պարտված Բյուզանդիան Պաղեստինի քրիստոնեական սրբավայրերը մահմեդականների (սելջուկների) լծից ազատագրելու պատրվակով օգնություն խնդրեց արևմուտքից, և սկիզբ առավ արշավանքների (թվով ութ) մի ամբողջ շարք։

---

16 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Պատմութիւն, 1856, էջ 77։*

17 Տե՛ս Ս. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 58, 60։*

18 *Տե՛ս* Սամուել Անեցի, *էջ 117։*

19 *Տե՛ս Նույն տեղում։*

20 *Տե՛ս* Սմբատ Սպարապետ, *Պատմութիւն, 1856, էջ 74։*

Զինված ուժերը հիմնականում տրամադրում էին Ֆրանսիան և Գերմանիան (Հռոմեական սրբազան կայսրությունը), վճռական դեր խաղացին նաև իտալական քաղաքներ Վենետիկն ու Ջենովան։ Ռազմիկներն իրենց թիկնոցների վրա կրում էին խաչի նշան, որի համար և նրանք կոչվում էին խաչակիրներ։

Խաչակիրների առաջին արշավանքին մասնակցող բանակները, որոնք հիմնականում բաղկացած էին Ֆրանսիայից հավաքված ռազմիկներից (մոտ 100 հազար), երեք տարի տևող արշավանքի (1096—1099) ընթացքում մեծ մասամբ կոտորվեցին։ Այդուհանդերձ նրանք հասան Փոքր Ասիա և հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանի զորքերին։

1097 թ. Կիլիկիա ներխուժեցին խաչակիրների երկու ջոկատներ։ Վահկա բերդի և Լամբրոնի իշխաններ Կոստանդինն ու Օշինը, ինչպես և մի քանի այլ իշխաններ սկսեցին համագործակցել խաչակիրներին՝ այլադավաններից փրկելու սուրբ Երուսաղեմը և ազատելու սուրբ աստվածընկալ գերեզմանը[21]. Հայերը դեռ չէին կռահում խաչակիրների իսկական նպատակներն ու չէին նշմարում գալիքի տխուր հեռապատկերները, ուստի և օգնում էին խաչակիրներին ամեն ինչով։ Առհասարակ տևական արշավանքից հոգնած խաչակիրների հաջողությունը մասամբ բացատրելի է հայերի ցույց տված օգնությամբ Այդ առթիվ Արևմուտքի ժամանակագիր Ռոբերտ վանականը գրում է. «Գալով հայոց աշխարհը, ֆրանկները կարճ ժամանակամիջոցում նրանց (իմա՝ հայերի) օգնությամբ տիրեցին Մամեստիային, Ադանային և բազմաթիվ այլ ամրոցներին»[22]։

Կիլիկիայից անցնելով խաչակիրները մտան Ասորիք։ 1098 թ. գրավեցին Եդեսիան (Ուռհա) և այնտեղ հիմնեցին առաջին լատինական իշխանությունը՝ Արևելքում։ Շուտով Անտիոքում հիմնվեց խաչակրաց երկրորդ իշխանությունը։ Վերջապես, 1099 թ. խաչակիրները մտան Պաղեստին, որտեղ հիմնվեց Երուսաղեմի թագավորությունը։ 1109 թ. գրավելով Տրիպոլին, խաչակիրները հիմնեցին իրենց չորրորդ իշխանությունը։ Այսպիսով, գոյացան չորս քաղաքական միավորներ՝ Եդեսիայի կոմսությունը, Անտիոքի իշխանությունը, Տրիպոլիի կոմսությունը և Երուսաղեմի թագավորությունը։ Առաջին երեքը թեև անկախ պետություններ էին, սակայն ձևականորեն ընդունում էին Երուսաղեմի թագավորության գերիշխանությունը։

Խաչակիր իշխանությունները սահմանակից լինելով Կիլիկիայի հայկական պետությանը, մեծ ազդեցություն ունեցան նրա ճակատագրի վրա։

Խաչակրաց առաջին արշավանքի հետևանքով սելջուկները ստիպված Բյուզանդիային հանձնեցին Նիկիան, իսկ Դորիլեայում կրած պարտությունից հետո՝ թողեցին նաև Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան մարզերը։ Դրանից որոշ չափով զոտեպնդված բյուզանդական կայսր Ալեքսիոս Ա (1081—1118) պատերազմական գործողություններ ձեռնարկեց Կիլիկիան ու Ասորիքը նորից իր գերիշխանությանը ենթարկելու։ Ամբողջ XII դարում Բյուզանդիան

---

21 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 254։

33 „Hist. Occid", III, p. 768.

համառորեն ձգտում էր նվաճել Կիլիկիան, որն իր հերթին նույնպիսի համառությամբ դիմադրում էր Բյուզանդիայի ոտնձգություններին։

Հավանաբար, 1100 թ. կամ մեկ տարի առաջ Բյուզանդիան վերականգնեց իր տիրապետությունը Դաշտային Կիլիկիայում։

1104 թ. խաչակիրների միացյալ ուժերը Խառանում (Միջագետք) սարսափելի պարտություն կրեցին Հալեպի ամիրա Ռըդվանից։ Բյուզանդիան շտապեց օգտագործել խաչակիրների այս պարտությունը և նույն թվականին վերականգնեց իր իշխանությունը Մամեստիայի, Ադանայի և Տարսոնի վրա։ 1108 թ. խաչակիր Տանկրեդը, օգտագործելով Դուրացցոյում Բյուզանդիայի ֆրանկ-խաչակիրներից կրած պարտությունը, նորից գրավեց Դաշտային Կիլիկիան։

Շուտով խաչակիրներն ստիպված եղան Բյուզանդիայի հետ կնքած հաշտության պայմանագրով հրաժարվել Դաշտային Կիլիկիայից ու Հյուսիսային Ասորիքից։ Տանկրեդը որպես Անտիոքի դուքս ճանաչելու էր Բյուզանդիայի գերիշխանությունը։ Նման պայմաններում Կոստանդինի որդիներ Թորոսին (1100—1129) և Լևոնին (1129—1137) վիճակված էր պայքարել Բյուզանդիայի դեմ Դաշտային Կիլիկիան ազատագրելու համար։

Թորոս Ա շարունակեց հոր քաղաքականությունը։ Նա 1104 թ. իր իշխանությանը միացրեց Սիս և Անազարբա քաղաքները և այսպիսով էլ ավելի ընդարձակեց Ռուբինյան իշխանությունը։ Միքայել Ասորին Թորոսին անվանում է ամբողջ Կիլիկիայի իշխան[23]։ Նա վարել է Բյուզանդիայից միանգամայն անկախ քաղաքականություն։ Դա երևում է թեկուզ այն բանից, թե ինչպես Թորոսը վրեժ լուծեց հույն Մանդալե եղբայրներից։ Սրանք 1079 թվականին ավազակաբար բռնել էին հայոց Գագիկ Բ թագավորին ու սպանել։ 1111 թվականին Թորոսը հարձակվում է Մանդալե եղբայրների վրա, ջարդում նրանց զինվորական ուժը, գերի վերցնում հույն եղբայրներին և սպանում։

Թորոսի ժամանակ Կիլիկիան հաճախակի ենթարկվում էր փոքրասիական սելջուկների արշավանքներին։ 1107 թվականին սելջուկ-թուրքերը Տավրոսյան կիրճերով ներխուժեցին Կիլիկիա, կողոպտեցին երկիրն ու Մարաշի վրայով առաջ շարժվեցին դեպի Արևելք՝ Գող Վասիլի երկիրը։ Թորոսը Վասիլի հետ դաշնակցած Բերդուսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում գլխովին ջախջախեց թշնամուն ու ետ շպրտեց երկրից[24]։ Մի քանի տարի անց սելջուկները նորից ներխուժեցին Կիլիկիա ու բավարարվեցին միայն Անազարբայի շրջանի կողոպուտով[25]։

XII դարի 30-ական թվականներին Կիլիկիայի հայկական իշխանության ամենավտանգավոր թշնամիներն էին Անտիոքի խաչակիրները, ուր Բոհեմունդ Բ-ի մահից հետո իշխանությունն անցել էր Ռայմոնդ Պուատիեի ձեռքը, որն իր նախորդների նման փորձեց նվաճել Դաշտային Կիլիկիան։

---

23 Տե՛ս „Chronique de Michel le Syrien", t. III, p. 227.

24 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 306։

25 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 316։

1136 թ. Ռայմոնդը՝ անկարող զենքի ուժով ընկճելու հայոց եռանդուն ու քաջակորով իշխան Լևոնին, դիմեց խորամանկության։ Հրավիրելով Լևոնին Անտիոք, գերեց նրան ու ազատ արձակեց 60.000 դահեկան փրկավճար, ինչպես նաև Մամեստիա, Ադանա և Սարվանդիքար քաղաքները ստանալուց հետո[26]։ Ազատվելով գերությունից Լևոնը ետ խլեց Կիլիկիայից խաբեությամբ վերցրված հիշյալ քաղաքները։ Այստեղից էլ կարելի է եզրակացնել, թե Կիլիկիան Հայաստանի ու Անտիոքի դքսության միջև ընթացող պայքարը հիմնականում Դաշտային Կիլիկիայի և ոչ թե սոսկ սահմանագլխին գտնվող մի քանի ամրոցների տիրապետման համար էր, ինչպես կարծում է Ժակ դը Մորգանը[27]։

Բյուզանդական Հովհան Կոմնենոս կայսեր (1118—1143) սպառնալիքը ստիպեց Կիլիկիային և Անտիոքի դքսությանը հաշտություն կնքել և դաշնակցել բյուզանդացիների դեմ։

1137 թ. Հովհան Կոմնենոս կայսրը Փոքր Ասիայի Մելիքղազի Դանիշմանյան իշխանի դեմ կազմակերպած մի շարք հաջող արշավանքներից հետո, ձեռնարկեց իր մեծ արշավանքը դեպի Կիլիկիա ու Ասորիք։

Գրավելով Տարսոնը, Ադանան, Անազարբան, կայսրը մտադիր էր շարժվել Վահկա բերդի վրա, սակայն նախ շարժվեց դեպի Անտիոք։ Լատին դուքսը ստիպված եղավ հաշտություն խնդրել կայսրից ու ճանաչել Բյուզանդիայի գերիշխանությունը։ Դրանից հետո կայսրը արշավեց դեպի Կիլիկիա, նպատակ ունենալով նվաճել նրա լեռնային մասը և վերացնել Հայկական իշխանությունը։ Հովհան Կոմնենոսի այս արշավանքն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է բյուզանդական տարեգիր Նիկիտաս Խոնիատը։ Տիրելով Ադանային ու Տարսոնին, կայսրը «շքավարարվեց այդքանով և շարունակեց պատերազմը ամբողջ Հայաստանը (իմա՝ Կիլիկիան) նվաճելու նպատակով»[28]։ Հույներին հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին հատկապես Անազարբայի և Վահկա բերդի պաշտպանները։ Ըստ Խոնիատի «Անազարբան պաշտպանում էին լավ զինված ու քաջակորով մարդիկ»[29]։

Վահկացիների ցույց տված դիմադրության մասին Խոնիատը գրում է. «Նրանք ոչ միայն ներում չխնդրեցին, այլև չհամաձայնվեցին հաշտության և ոչ մի պայմանագրի... մարտնչելուց բոլորովին չվախեցան»[30]։ Սակայն, ի վերջո հայերն ստիպված էին տեղի տալ թշնամու գերազանց ուժերի առաջ։

Ռուբինյան իշխանությունը Կիլիկիայում 1137 թ. մի քանի տարով դադարեց գոյություն ունենալուց, սակայն շուտով՝ 1145 թ. նորից վերականգնվեց, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Կիլիկիայում հայերը կազմում էին բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը և ամրացված Կիլիկյան Տավրոսի անտառապատ լեռներում ու կիրճերում, զենքը ձեռքին չէին դադարում պայքարել թշնամու դեմ։ 1137 թ. Հովհան կայսեր ունեցած հաջողությունը հեռու էր

---

26 Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, 1856, էջ 80։
27 Տե՛ս J. de Morgan, Histoire du peuple arménien, p. 171.
28 Nicitas Choniata, Historia, Bon, 1835, p. 29.
29 Նույն տեղում։
30 Նույն տեղում, էջ 34։

կատարյալ լինելուց։ Նա չկարողացավ իրականացնել Ասորիքի ու Միջագետքի գրավումը, ուստի կայսրը 1142 թ. կազմակերպեց նոր արշավանք դեպի Արևելք։ Անտիոքի դքսից նա պահանջեց անձնատուր լինել։ Մերժում ստանալով պաշարեց Անտիոքը, սակայն թողնելով պաշարումը հաջորդ տարվան, մեկնեց Կիլիկիա, ուր և մահացավ որսորդության ժամանակ (1143)[31]։

Հովհան կայսրին հաջորդեց որդին՝ Մանուելը՝ (1143—1180), որն, ի տարբերություն հոր, իր հիմնական ուշադրությունը սևեռեց եվրոպական ճակատին։ Այդ ժամանակ սրվեցին հակամարտությունները խաչակիրների և Կիլիկիայի միջև։ 1143 թ. Անտիոքի խաչակիրները նորից հարձակվեցին Կիլիկիայի վրա և գրավեցին որոշ վայրեր։

1142 թ. Կոստանդնուպոլսում գերության մեջ մահացել էր Լևոն Ռուբինյանը, իսկ նրա որդի Թորոսը, փախուստի դիմելով, կարողացել էր վերադառնալ Կիլիկիա։ Իր շուրջը համախմբելով հայ բնակչությանը, Թորոսը ոչ միայն Կիլիկիայի սահմաններից դուրս է վտարում բյուզանդացիներին ու սելջուկ թուրքերին, այլև ընդարձակում է երկրի սահմանները[32] և վերականգնում Ռուբինյան իշխանությունը Կիլիկիայում։ Թորոսի հաջողությունը պայմանավորված էր նաև արտաքին քաղաքական երկու նպաստավոր հանգամանքներով։ Նախ՝ Անտիոքի խաչակիրները պարտություն էին կրել Հալեպի ամիրա Նուր ադ-Դինից, ապա՝ Եդեսիան ընկել էր թշնամու ձեռքը, իսկ Բյուզանդիան զբաղված էր Արևմուտքում՝ պատերազմական գործողություններով։

Զգալով Արևելքում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխությունների ծանր հետևանքները կայսրության համար, Բյուզանդիան այնտեղ ուղարկեց մի մեծ բանակ՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի գլխավորությամբ։

Պատերազմը Թորոսի դեմ խիստ անհաջող ընթացք ունեցավ Բյուզանդիայի համար։ Այդ մասին Նիկիտաս Խոնիատի մոտ կարդում ենք. «Գալով Կիլիկիա ու թշնամանալով Թորոսին, նա (իմա՝ Անդրոնիկոսը) հաճախակի մարտի բռնվեց նրա հետ և բացի անհաջող պատերազմից, ոչ մի փառքի արժանի գործ չկատարեց... և նրանից (իմա՝ Թորոսից) խայտառակ պարտություն կրեց»[33]։ Հիրավի, 1152 թ. Մամեստիայի մոտերքում տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում բյուզանդական բանակը գլխովին ջախջախվեց։ Ինքը՝ Անդրոնիկոսը հազիվ փախավ Անտիոք[34]։ Թորոսը գերեց բյուզանդացիների հետ համագործակցած Լամբրոնի իշխան Օշինին։ Համաձայն Հեթում պատմիչի, Օշինը պարտավորվեց Թորոսին վճարել 40000 բյուզանդական ոսկի փրկագին, սակայն վճարեց միայն կեսը, իսկ մյուս կեսը հաշվեց որպես օժիտ Թորոսի աղջկան, որի հետ ամուսնացավ նրա որդի Հեթումը։ Խնամիական կապերը, սակայն, չվերացրին թշնամությունը այս երկու հայ իշխանությունների միջև։ Հետագայում էլ Օշինը շարունակեց օգնել Բյուզանդիային՝ Թորոսի դեմ մղված պայքարում։ Թորոսն ստիպված եղավ պաշարել Լամբրոնը։ Գրիգոր Պահլավունի կաթողիկոսի եղբայր Ներսես Շնորհալու միջնոր-

---

31 Տե՛ս *Nicitas Choniata*, p. 53.

32 Տե՛ս Ս. Աճեցի, էջ 131։

33 *Nicitas Choniata*, p. 180.

34 Տե՛ս նույն տեղում։ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 401։

դությամբ երկու կողմերն իրար հետ կապվեցին «անքակտելի բարեկամությեամբ», սակայն, ըստ երևույթին, այդ հաշտեցումը առերես էր միայն։

Անզոր լինելով տվյալ պահին նոր բանակ ուղարկել Կիլիկիա, Բյուզանդիան Իկոնիայի սուլթան Մաքսուդին հրահրեց ընդդեմ Կիլիկիայի։ Մաքսուդը շլացած Մանուել կայսրի ուղարկած ոսկիներով, մեծ բանակով շարժվեց դեպի Կիլիկիա։ Թորոսը նրան դիմավորեց սահմանի վրա։ Սելջուկյան սուլթանը պահանջեց Թորոսից ենթարկվել Բյուզանդիային, սակայն Հայոց իշխանը դիվանագիտորեն պատասխանեց, որ ինքը գերադասում է սելջուկթուրքերի ավագությունը։ Բավարարված իր ինքնասիրությունը շոյող այս պատասխանից, Մաքսուդը ետ քաշեց բանակը[35]։ Թորոսն, իհարկե, սոսկ վտանգը հեռացնելու համար էր տվել այդ խոստումը, որը երբեք էլ չպիտի կատարեր։

Սուլթան Մաքսուդը Մանուել կայսրի դրդմամբ 1155 թ. կրկին հարձակվեց Ռուբինյանների վրա, սակայն անհաջողության մատնվեց։ 3000-անոց սելջուկյան մի ջոկատ Ասորվոց դռների (Պորտելլայի) վրայով փորձեց մտնել Անտիոքի դքսության սահմանները, բայց պարտություն կրեց հայ և լատին զորքերից, որոնց գլուխ կանգնած էր Թորոսի եղբայր Ստեփանեն։ Կրելով մեծ կորուստներ սելջուկ-թուրքերը ստիպված եղան նահանջել Կիլիկիայից։

Այնուհետև Մանուել կայսրը փորձեց հայերի դեմ հանել Անտիոքի իշխան Ռեյնալդ Շատիլիոնին։ Դրա համար առիթ ծառայեցին հայերի և Անտիոքի խաչակիրների միջև ծագած սահմանային վեճերը մի քանի բերդերի շուրջը, որոնք գրավվել էին հայերի կողմից։ Ռեյնալդը Թորոսից պահանջեց ազատել Գաստոն կոչված սահմանային ամրոցը։ Անտիոքի խաչակիրների և Կիլիկիայի հայերի միջև տեղի ունեցան զինված ընդհարումներ փոփոխակի հաջողությամբ[36]։ Երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ կրեցին։ Ի վերջո Թորոսը Անտիոքի դքսությանը զիջեց սահմանամերձ մի քանի բերդեր ու Ռեյնալդի հետ հաշտություն կնքեց։ Այս հաշտությունը ձեռնտու չէր Բյուզանդիային, որի արտաքին քաղաքականության նպատակն էր թուլացնել և՛ Անտիոքի դքսությունը, և՛ Կիլիկիան՝ երկուսին էլ հեշտությամբ կուլ տալու համար։ Հասկանալով այդ, Թորոսն ու Ռեյնալդը չբավարարվեցին միայն հաշտություն կնքելով, այլ 1156 թ. համատեղ հարձակում գործեցին Բյուզանդիայի տիրապետության ներքո գտնվող Կիպրոս կղզու վրա և մեծ ավար ձեռք բերեցին։

Անշուշտ, Բյուզանդիան չէր հաշտվում Կիլիկիան կորցնելու փաստի հետ։ Պարտություն կրելով Իտալիայում՝ կայսրությունն իր ամբողջ ուշադրությունը նորից դարձրեց Արևելքի վրա։

1158 թ. մի մեծ բանակի գլուխ անցած, ինքը՝ Մանուել կայսրը շարժվեց Կիլիկիայի ու Անտիոքի դքսության վրա[37]։

---

35 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 402—403։

36 Տե՛ս „Documents arméniens", t. I, p. 172.

37 Տե՛ս *Joannes Cinnamus.* Epitome rerum ad Joanne et Alexio Comnenis gestarum, p. 178.

Թորոսին մոլորության մեջ գցելու նպատակով, կայսրն իր բանակը առերևույթ շարժեց սելջուկների դեմ։ Թորոսը կռահելով կայսեր խորամանկությունը, քաշվեց լեռները։ Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքների գրավումից հետո Մանուելը ներխուժեց Ասորիք[38]։ Ռեյնալդն ստիպված եղավ հաշտություն խնդրել բյուզանդական կայսրից, ճանաչելով նրան իբրև գահերեց ու պարտավորվեց օգնական զորք տրամադրել[39]։ Մանուելը հաշտվեց նաև Թորոսի հետ։ Բյուզանդիայի այս մեղմ վերաբերմունքը բացատրվում է հզորացած Ռումի սելջուկներից կայսրության ունեցած երկյուղով։ Սելջուկները հավասարաչափ սպառնում էին և՛ Կիլիկիային, և՛ Անտիոքի խաչակիրներին, և՛ Բյուզանդիային։ Մյուս կողմից՝ կայսրությունը չէր հրաժարվել Ասորիքն ու Հյուսիսային Միջագետքը նվաճելու վաղեմի մտադրությունից։ Ուստի նա ձգտում էր ամեն կերպ չեզոքացնել Կիլիկիայի հայերին ու Անտիոքի խաչակիրներին։ Ստեղծվեց երեք պետությունների դաշինք՝ ուղղված Ասորիքի տիրակալ Նուր ադ-Դինի դեմ։ Նախուստ հիմքեր ունեցող այդ դաշինքը չտվեց դրական արդյունքներ։ Շուտով Մանուել կայսրը, իմանալով Կոստանդնուպոլսում ծայր առած խռովության մասին, շտապեց հաշտություն կնքել նաև Նուր ադ-Դինի հետ ու մեկնեց մայրաքաղաք։ Կայսեր մեկնումից հետո՝ Նուր ադ-Դինը նախ սկսեց սպառնալ Դաշտային Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարչին, Անտիոքի դքսությանը և Ռուբինյանների իշխանությանը, իսկ այնուհետև գործի դրեց ռազմական ուժը։

1164 թ. Խարիմի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Դաշտային Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչ Կալոմանը, Անտիոքի իշխան Բոհեմունդը և Տրիպոլիի կոմս Ռայմոնդը պարտություն կրեցին Նուր ադ-Դինից ու ճակատամարտի մասնակից Թորոսին հաջողվեց խույս տալ վտանգից։

Այդ հաղթանակից հետո Նուր ադ-Դինը սկսեց նեղել Անտիոքն ու սպառնալ Կիլիկիային։ Զբաղված լինելով Արևմուտքի գործերով (պայքար հունգարական գահի համար) Բյուզանդիան ոչ մի վճռական միջոցառում չկարողացավ ձեռնարկել Նուր ադ-Դինի դեմ։ Այնուամենայնիվ, մինչև XII դարի 80-ական թվականների սկիզբը Դաշտային Կիլիկիան շարունակեց մնալ Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ։ Դաշտային Կիլիկիան ազատագրելու նպատակով Թորոսը Բյուզանդիայի դեմ եռանդուն պայքար սկսեց։ Այդ պայքարում նրան մեծապես աջակցեցին նրա Ստեփանե ու Մլեհ եղբայրները։ Այդ պայքարն ի վերջո պսակվելու էր հաջողությամբ։

Թորոս Բ-ին հաջորդեց իր փոքրահասակ որդի Ռուբենը (1169—1170), որի խնամակալն էր Թովմա Պայլը։ Սակայն մի տարի անց գահին տիրացավ Ռուբենի հորեղբայր Մլեհը։ Ռուբենն իր խնամակալի հետ ուղարկվեց Անտիոք, այնտեղից Հռոմկլա, ուր և մեռավ։

Դեռևս Թորոսի կենդանության ժամանակ Մլեհը ձգտում էր իշխանության։ Ասում են, որ նա մինչև իսկ կամեցել է սպանել իր եղբորն ու այդ պատճառով արտաքսվել երկրի սահմաններից։ Ընդհանրապես Մլեհը յուրահատուկ

---

38 Տե՛ս *Joannes Cinnamus*, Epitome rerum ad Joanne et Alexio Comnenis gestarum, p 180.

39 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 186։

դեմք է Կիլիկիայի հայկական իշխանության պատմության մեջ։ Նա զինվորական ծառայության էր մտել Հալեպի սուլթան Նուր ադ-Դինի մոտ, որից ստացել էր Գուրա քաղաքն իր շրջակայքով։ Իմանալով եղբոր մահը, Մլեհը Նուր ադ-Դինի հեծյալների գլուխ անցած մտավ Կիլիկիա և խլեց իշխանությունը[40]։

Ըստ երևույթին, Մլեհն այն քաղաքական գործիչն էր, որը հասկացավ, թե խաչակիրների «բարեկամությունը» մեկուսացնում է Ռուբինյանների պետությունը՝ թշնամանքի վիհ փորում նրա և հարևան պետությունների միջև։ Մլեհի գլխավոր նպատակն էր Հայկական Կիլիկիայի բացարձակ անկախության ձեռք բերումը։ 1173 թ. Մլեհը բյուզանդացիներից ազատագրեց Դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը։ Նա հաջող մարտեր մղեց Երուսաղեմի խաչակիրների թագավոր Ամորիի և Անտիոքի դուքս Բոհեմունդի դեմ[41]։ Մլեհը Կիլիկիայում տաճարական ասպետների ամբողջ ունեցվածքը «յարքունիս» գրավեց (պետականացրեց)։

Մլեհը երկրի մայրաքաղաքը դարձրեց Սիսը (1173 թ.)՝ Հին Փլավիոպոլիսը, որն այդ օրվանից մինչև 1375 թ. մնաց որպես Կիլիկիայի հայկական պետության վարչա-քաղաքական կենտրոն։

Մլեհը անհաջող պայքար մղեց Լամբրոնի Հեթումյանների դեմ, նպատակ ունենալով վերջ դնել այդ բյուզանդասեր հայ իշխանությանը, «քանզի վաղուց հետէ Ռուբինանք (Ռուբինյանները) և Հեթմոնք (Հեթումյանները) մախային ընդ միմեանս»[42]։

1175 թ. վերջին կամ 1176 թ. սկզբին իշխաններն ու բարձր հոգևորականությունը, դժգոհ Հալեպի սուլթանի հետ Մլեհի համագործակցության քաղաքականությունից, դավադրություն կազմակերպեցին ու Սիս քաղաքում սպանեցին նրան։ Ըստ Սմբատ տարեգրի Մլեհին սպանեցին վատ վարքի համար. «Յետ Ե (5) ամի տէրութեան... իշխանքն Մլեհին խորհեցան խորհուրդս անօրէնութեան և միաբանեալ սպանին զնա ի (մայրա)քաղաքն Սիս, յաղագս անհանգիստ բարուց իւրոց»[43]։

Մլեհի մահից հետո իշխանությունն անցավ նրա եղբորորդի Ռուբենին (1175—1187)։

Վերցնելով իշխանությունը Ռուբեն Գ-ը մահապատժի ենթարկեց իր հորեղբոր սպանության գլխավոր մեղավորներին, որոնք կարծում էին, թե պարզև կստանան իրենց չարագործության համար[44]։ Այս փաստը ևս խոսում է հօգուտ այն բանի, որ Մլեհը որպես ողջախոհ քաղաքական գործիչ, որոշ շրջանակներում համակրանք է վայելել։

1176 թ. բյուզանդացիները Մերսիկեֆալում փոքրասիական սելջուկներից ծանր պարտություն կրեցին և ընդմիշտ հրաժարվեցին Ասորիքը, Կիլիկիան ու Հյուսիսային Միջագետքը նվաճելու ձգտումից։

---

40 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, 1856, էջ 88։
41 Տե՛ս „Hist. Orient.“, t. I, p. 588.
42 Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, 1856, էջ 89։
43 Նույն տեղում, էջ 191—192։
44 Տե՛ս Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, էջ 491։

Օգտվելով բարենպաստ հանգամանքից, Ռուբեն Գ-ն ազատագրեց բյուզանդացիների ձեռքում մնացած Ադանան ու Տարսոնը։

Դաշտային Կիլիկիայից բյուզանդացիներին վտարելուց հետո, Ռուբեն Գ փորձեց իրեն ենթարկել Լամբրոնի Հեթումյաններին, սակայն ապարդյուն։ Սմբատի ասելով Ռուբեն Գ երեք տարի համառորեն պաշարեց Բերդը, սակայն ոչ կարաց առնուլ»[45]։ Դաշինք կնքելով Անտիոքի դուքսի հետ, Լամբրոնի իշխանր դրդեց նրան հարձակվել Ռուբեն Գ-ի վրա։ Հույս չունենալով զենքի ուժով հայերից խլել Դաշտային Կիլիկիան, Անտիոքի դուքս Բոհեմունդը դիմեց խորամանկության։ 1185 թ. նա Ռուբեն Գ-ին հրավիրեց Անտիոք՝ բարեկամորեն, բայց բանտարկեց նրան[46], որից հետո Բոհեմունդը ներխուժեց Կիլիկիա, սակայն հանդիպեց Ռուբենի եղբոր՝ պարոն Լևոնի գլխավորած հայկական զորքի ուժեղ դիմադրությանն ու ստիպված եղավ ետ նահանջել։ Խաչակիրներին գիշելով Ադանան ու վճարելով մեծ փրկագին (30.000 դինար), Ռուբեն Գ ազատվեց գերությունից։ Իշխանության գլուխ անցած Լևոն Բ (1187—1219) շուտով Կիլիկիային վերադարձրեց Ադանան։ Այժմ արդեն Սելևկիայից մինչև Ալեքսանդրետ ձգված Միջերկրականի ափը գտնվում էր հայերի ձեռքին։ Այսպիսով, Դաշտային Կիլիկիայում գերիշխանություն ձեռք բերելու համար Կիլիկիայի և խաչակիրների միջև պայքարը լուծվեց հօգուտ հայերի։ Լևոն Բ 1203 թ. վերջապես իր գերիշխանությանը ենթարկեց նաև Լամբրոնի Հեթումյաններին, և նրա իշխանության սահմանները արևմուտքում հասան մինչև Ատալիա նավահանգիստը, իսկ արևելքում՝ Եփրատ գետը։

Այսպիսով, կիլիկյան հայերի երկարատև պայքարը բյուզանդացիների, սելջուկների ու խաչակիրների դեմ վերջացավ փայլուն հաղթանակով։ Կիլիկիայում Ռուբինյան իշխանության հաստատումից մինչև 1182 թ. հայկական պետականության գլխավոր թշնամին մնում էր Բյուզանդիան, որը ձգտում էր ոչ միայն իր ձեռքում պահել Դաշտային Կիլիկիան, այլև վերանվաճել Լեռնային Կիլիկիան ու ոչնչացնել հայկական իշխանությունն ընդհանրապես։ Այժմ Բյուզանդիան հարկադրված էր հաշտվել կատարված փաստի հետ։

Կիլիկիան իր անկախությունը նվաճեց ու պահպանեց նաև Փոքր Ասիայի սելջուկների դեմ մղած մահու ու կենաց պայքարում։

Կիլիկյան հայկական պետականությունն առաջացավ նախքան խաչակիրների երևալը։ Այնուամենայնիվ խաչակիրների՝ արևելքում հանդես գալը մասամբ նպաստեց Կիլիկիայի իշխանության սահմանների ընդարձակման գործին։ Հաճախ խաչակիրների հետ դաշնակցած հայերը պաշտպանողական պատերազմներ էին մղում բյուզանդացիների ու սելջուկների դեմ, իսկ դա, բնականաբար, տալիս էր դրական հետևանքներ, թեև խաչակիրների Կիլիկիային հասցրած վնասն առհասարակ մեծ եղավ։

Ռուբինյանների հաջողության գլխավոր պայմաններից մեկն էլ այն էր, որ պատմա-քաղաքական բարդ իրադրության մեջ նրանք շատ խելացիորեն օգտագործում էին հարևան թշնամի պետությունների միջև գոյություն ունե-

45 Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, 1856, էջ 91,

46 Տե՛ս նույն տեղում։

ցող հակասությունները և ամրապնդում Կիլիկյան հայկական իշխանության դիրքերը։ Այդուհանդերձ Կիլիկյան հայկական իշխանության ռազմա-քաղաքական հաջողության գլխավոր ու վճռական պատճառն այն էր, որ XI—XII դարերում հայերը կազմում էին Կիլիկիայի բնակչության մեծամասնությունը և իրենց ձեռքն էին վերցրել երկրի, ինչպես տնտեսական, նույնպես և քաղաքական կյանքի ղեկը։

ԳԼՈՒԽ ՔԱՌԱՍՈՒՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ

1. ԼԵՎՈՆ Բ-Ի ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ «ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐ»

Լևոն Բ-ի իշխանության տարիներին Կիլիկիայի արտաքին քաղաքական հարաբերությունները բավականաչափ բարդ էին։ Մերձավոր Արևելքում տեղի էին ունեցել քաղաքական խոշոր իրադարձություններ ու փոփոխություններ։ Սալահ ալ-Դինը ճնշում էր խաչակիրներին։ Իննոկենտիոս Գ-ի օրոք (1198—1216) աշխուժացել էր պապական դիվանագիտությունը արևելքում, տեղի էին ունեցել երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ խաչակրաց արշավանքները (թեկուզ դրանք էական փոփոխություն չմտցրին Արևելքի ու Արևմուտքի ուժերի փոխհարաբերությունների մեջ), Անգելոսների (1185—1204) հարստության ժամանակ թուլացել էր Բյուզանդական կայսրությունը (հատկապես 1204 թ. խաչակիրների կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո), հայկական և վրացական զորքերի հարվածների ներքո թուլացել էր փոքր-ասիական սելջուկյան պետությունների երբեմնի ռազմական հզորությունը։

Միջազգային կյանքում տեղի ունեցած այս փոփոխություններն ընդհանուր առմամբ նպաստավոր էին Կիլիկիայի համար, և Լևոն Բ հմտորեն օգտագործեց դրանք իր արտաքին քաղաքականության մեջ։ Գործ ունենալով Սալահ ալ-Դինի, Ֆրեդերիկոս Շիկամորուսի, Իննոկենտիոս Գ-ի և Փոքր Ասիայի սելջուկների հետ, նա դրսևորեց դիվանագիտական արտակարգ ընդունակություններ։

Լևոն Բ Կիլիկիայում սկսեց իշխել դեռևս 1185 թ. իր եղբայր Ռուբենի գերության ժամանակ։ Ազատվելուց հետո Ռուբենը հօգուտ իր եղբոր հրաժարվեց իշխանությունից, քաշվեց վանք, ուր և 1187 թ. մահացավ։

Նույն թվականին Կիլիկիայի հյուսիս-արևմտյան կողմից ներխուժեցին վաչկատուն թուրքմենները, որոնք, ըստ երևույթին ալպյան մարգագետինների համար, ընդհարվելով քրդերի հետ ու հալածվելով նրանցից, մուտք էին գործել Կիլիկիա[1]։ Լևոնը կարողացավ ետ մղել թուրքմեն վաչկատուններին։

Լևոն Բ-ի իշխանության ժամանակ Կիլիկիային վտանգ էր սպառնում Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթան Սալահ ալ-Դինի կողմից, որն իր իշխանու-

---

[1] *Michel le Syrien*, III, p. 401—403.

թյան էր ենթարկել Եգիպտոսը, Արաբիան, Դամասկոսի և Հալեպի ամիրայությունները, իսկ 1187 թ. հաղթելով խաչակիրներին, գերել էր Երուսաղեմի թագավոր Գվիդոն Լուսինյանին և նվաճել Երուսաղեմը։

Թուրքմեններից հազիվ ազատված Կիլիկիան ասպատակեցին Սալահ ալ-Դինի զինվորները։ Ամանոսյան լեռներից Կիլիկիա ներխուժեց Սալահ ալ-Դինի զորքը ամիր Ռոստոմի առաջնորդությամբ։ Այդ մասին Սմբատի մոտ կարդում ենք. «Ժողովեաց անթիւ Թուրքման և եմուտ յաշխարհն Կիլիկեցւոց և խրոխտայր բառնալ զանուն քրիստոնէից»[2]։ Լևոնն իր բանակով հարձակվում է հակառակորդի «անհամար բազմութեանն» վրա և հաջողեցնում է առաջին իսկ հարվածից բառնալ ի միջո «զգլխաւորն նոցա զՌոստոմն», իսկ զորքը փախուստի է դիմում ու դուրս վտարվում երկրի սահմաններից։ Այս անհաջողությունից մի տարի անց խաչակրաց երրորդ արշավանքի հետևանքով Սալահ ալ-Դինը հնարավորություն չունեցավ պատժիչ ջոկատներ ուղարկել Կիլիկիա։

Գլխավորելով երրորդ խաչակրաց արշավանքը[3], Ֆրեդերիկոս Շիկամորուսը հեռավոր նպատակներ էր հետամտում։ Նա ձգտում էր ոչ միայն Սալահ ալ-Դինից վերանվաճել Երուսաղեմը, այլև իր իշխանությանը ենթարկել Միջերկրածովյան... Մերձավոր Արևելքի երկրները, ինչպես նաև Բալկանյան թերակղզին։ Սակայն այս արշավանքի միակ շոշափելի արդյունքն էր Կիպրոսի նվաճումը, որը տրվեց գահազուրկ Գվիդոն Լուսինյանին։

Որոշ ուսումնասիրողներ կարծում են, որ իբր Լևոն Բ բարեկամական հարաբերություններ է ստեղծել Ֆրեդերիկոս Շիկամորուսի հետ։ Իրականում նա դիվանագիտորեն օգտագործել է խաչակրաց նոր արշավանքը՝ հանուն Կիլիկիայի քաղաքական շահերի։

Հայտնի է, թե ինչպիսի զրկանքներ էին կրում գերմանացի խաչակիրները Փոքր Ասիայում պարենի պակասության հետևանքով։ Վարդան պատմիչը հայտնում է, թե գերմանացի ասպետները Իկոնիա հասան խիստ քաղցած և ուժասպառ[4]։ Դուրս գալով Իկոնիայից, Ֆրեդերիկոս Շիկամորուսը երկցս դիմեց Լևոն Բ-ին՝ օգնելու իրեն պարենամթերքով, միանալու արշավանքին, խոստանալով նրան թագ շնորհել։ Լևոն Բ բանակցություններ սկսեց Ֆրեդերիկոս Շիկամորուսի հետ. հայոց դեսպանները Ֆրեդերիկոսի մոտ եկան 1190 թ. հուլիսի 8-ին, սակայն երկու օր անց կայսրը խեղդվեց Սելևկիա գետում։ Աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Լևոն Բ վերին աստիճանի զգույշ վերաբերմունք է ցուցաբերել Ֆրեդերիկոս Շիկամորուսի արևելյան արշավանքին։

Խաչակրաց երրորդ արշավանքը ժամանակավորապես սպառնալիքի տակ դրեց Սալահ ալ-Դինի տիրույթները Ասորիքում և Պաղեստինում, սակայն այդ արշավանքի անհաջողությունը նորից ամրապնդեց նրա դիրքերը Մերձավոր Արևելքում։ Խաչակիրները մնացին միայն ծովեզրյա շրջաններում։

---

2 Սմբատ սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 200։

3 Այս արշավանքի մյուս ղեկավարներն էին Ֆրանսիայի Ֆիլիպ Ավգուստ և Անգլիայի Ռիչարդ Առյուծասիրտ թագավորները։

4 Տե՛ս Վարդան, էջ 178։

1193 թ. Այյուբյան սուլթանը Լևոն Բ-ի մոտ ուղարկեց հատուկ դեսպանություն, պահանջելով իր իշխանությանը հանձնել ոչ միայն հարևան պետություններից Կիլիկիային միակցված երկրամասերը, այլև՝ բուն Կիլիկիան։ Լևոնը կտրականապես մերժեց հանդուգն այդ պահանջը, արժանապատվությամբ պատասխանելով Սալահ ալ-Դինի դեսպանին. «Ասա սուլտանն թէ երկիր ոչ ունիմ տալ քեզ, բայց եթէ գայցես յերկրիս իմում, տաց քեզ յերկսայրից ըմպելիս, որպէս հաւատակցին քո Ըոըստոմիս»[5]։ «Իսկ ի սոյն ամի (ՈԽԲ=1193),— գրում է Սմբատը,— առաքեաց Սալահատին սուլտանն առ Լեւոն՝ տալ զերկիրն Կիւլիկիոյ ի նա, և ինքն (Լևոն) գնասցէ ողջ անձամբ»։ Սա ճակատագրական մի վերջնագիր էր, որտեղ դրվում էր Կիլիկիայի գոյության հարցն առհասարակ։ Ստանալով նման պատասխան, Սալահ ալ-Դինը իր զորքը շարժում է Կիլիկիայի վրա և հասնում մինչև Սև գետը, սակայն արշավանքի ընթացքում նա մահանում է (1193 թ. մարտի 4), իսկ բանակը ետ է վերադառնում[6]։

Սալահ ալ-Դինի մահից հետո Այյուբյանների պետությունը սասանվեց՝ երկրում ծայր առած գահակալական երկպառակություններից։ Թուլացած եգիպտական այս պետությունը այլևս լրջորեն չէր սպառնում Կիլիկիային։

Այժմ Դաշտային Կիլիկիայում գերիշխանություն ձեռք բերելու համար նորից սուր պայքար վերսկսվեց կիլիկյան հայերի և Անտիոքի դքսության միջև։

1193 թ. Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Գ (1163—1201) դավադրաբար Անտիոք հրավիրեց Լևոն Բ-ին։ Սակայն Ռուբինյան իշխանը նախօրոք իմանալով Բոհեմունդի նենգության մասին հանդիպեց նրան սահմանագլխում գտնվող Բաստոն ամրոցում։ Լևոն Բ ինքը գերեց Բոհեմունդ Գ-ին (1194 թ.)։ Անտիոքի դուքսը ստիպված իր համար ստորացուցիչ պայմանագիր կնքեց Լևոն Բ-ի հետ, ըստ որի հրաժարվում էր Բաստոնից, մինչև Այաս ձգված Դաշտային Կիլիկիայի հարավային մասերի նկատմամբ ունեցած հավակնությունից, Կիլիկիային էին վերադարձվում Ռուբեն Գ-ի գերության ժամանակ խաչակիրների կողմից զավթված սահամանամերձ մի շարք վայրեր, այդ թվում և Դրունք Ասորվոցը (Պորտելլան)։ Բացի այդ, համաձայն պայմանագրի, Բոհեմունդի որդի Ռայմունդը ամուսնանալու էր Լևոն Բ-ի եղբոր աղջիկ Ալիսի հետ։ Այդ ամուսնությունից ծնված Ռայմոնդ-Ռուբենը հետագայում Լևոնի կողմից հայտարարվեց գահաժառանգ։ Այս քայլով Լևոն Բ փորձում էր իր իշխանությանը ենթարկել նաև Անտիոքը։

Լևոն Բ սահմանամերձ մի շարք շրջաններ նվաճեց նաև Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունից։

Այսպիսով, իր իշխանության առաջին շրջանում (1187—1198) նա ընդարձակեց պետության սահմանները։ Արտաքին թշնամիների դեմ տարած հաղթանակների և Կիլիկիայի հայկական իշխանության սահմանների ընդարձակման հետևանքով խիստ բարձրացավ Լևոն Բ-ի միջազգային հեղինակությունը։ Բնակչության աճը, երկրի տնտեսական կյանքի բարգավաճումը, քա-

5 Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 204։

6 Տե՛ս նույն տեղում։

ղաքների ու արտաքին առևտրի զարգացումը խիստ նպաստեցին Կիլիկիայի ծաղկմանը։ Կիլիկիան դարձավ Միջերկրական ծովի արևելյան ափի ամենազորեղ իշխանություններից մեկը։ Ստեղծվեցին բոլոր նախադրյալները Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը թագավորություն հռչակելու համար։

Լևոն Բ-ին շտապեց թագ ուղարկելու համաձայնություն հայտնել բյուզանդական Ալեքսիոս կայսրը (1195—1203)։ Կոստանդնուպոլիս ուղարկվեց հատուկ պատվիրակություն՝ Ներսես Լամբրոնացու գլխավորությամբ, իմանալու Բյուզանդիայից արքայական տիտղոս ստանալու պաշտոնական պայմաններն ու հանգամանքները, քանի որ դրա հետ էր կապված Կիլիկյան հայկական թագավորության և հայ եկեղեցու անկախության հարցը։ Ներսես Լամբրոնացին բյուզանդական կայսրի կողմից ընդունվում է մեծ շուքով[7]։ Հայոց իշխանին առաջարկվում է թագ ստանալ Բյուզանդիայից և ոչ թե Հռոմեական Սրբազան կայսրությունից, որի հետ թագ ստանալու վերաբերյալ բանակցությունները սկսվել էին ավելի վաղ։ Կայսրը Լևոնին խորհուրդ էր տալիս կրել ոչ թե հռոմեական, այլ բյուզանդական թագը, քանի որ Կիլիկիան ավելի մոտ էր Բյուզանդիային[8]։ Բանակցությունների ընթացքում դրսևորվում են հայ և հույն եկեղեցիների միջև գոյություն ունեցող դավանաբանական դարավոր վեճերը։ Հույն հոգևորականությունը անհաշտ դիրք է գրավում և հայոց եկեղեցուց պահանջում է ընդունել հունական դավանանքի մի շարք կարևոր դրույթներ։ Հայոց պատվիրակությունը մերժում է հույն հոգևորականության պահանջը և, այսպիսով Բյուզանդիայի ու Կիլիկյան հայկական պետության քաղաքական մերձեցումը ձախողվում է։

1196 թ. Լևոն Բ Հռոմի պապ Կելեստինոս Գ-ի մոտ ուղարկեց մի պատվիրակություն, որի խնդիրն էր պապի միջնորդությամբ թագ ստանալ Հռոմեական Սրբազան Կայսրությունից[9]։ Կելեստինոս պապը՝ շահագրգռված Արևելքում կաթոլիկ եկեղեցու դերի և ազդեցության ուժեղացմամբ, ուրախությամբ ընդառաջեց Լևոն Բ-ին։

Պապի ուղարկած պատվիրակությունը թագ հանձնելու պայմանների մասին բանակցություններ սկսեց Լևոն Բ-ի հետ։ Պատվիրակությունը պապի անունից Լևոն Բ-ից պահանջեց ընդունել կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքի մի շարք կետերը և այդ մասին տալ պարտավորագիր[10]։ Սա հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու կողմից կիլիկեցիներին ներկայացվող պահանջների սկիզբն էր։ Հետագայում եվրոպացի կաթոլիկները ավելի հեռուն գնացին՝ կիլիկեցիներից պահանջելով «կաթոլիկացում» ոչ միայն դավանությամբ, այլև լեզվով (լատինացում)։

Լևոն Բ կաթողիկոսին և եպիսկոպոսներին ժողովի հրավիրեց քննելու կաթոլիկ եկեղեցու առաջարկները։ Ժողովն առերես ընդունեց Հռոմի Կելեստինոս Գ պապի ներկայացուցիչ՝ Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրադի առաջադրած մի շարք պայմանները։

---

7 Տե՛ս Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, էջ 335։
8 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 150։
9 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 474։
10 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 142։

Լևոն Բ-ի թագադրության հանդիսավոր արարողությունները տեղի ունեցան 1198 թ., Տարսոնում։ Հանդեսին ներկա էին աշխարհիկ ու հոգևոր բազմաթիվ իշխաններ, ընծաներով եկած հարևան պետությունների դեսպաններ[11], ինչպես նաև Բաղդադի խալիֆի ներկայացուցիչը[12]։ Այս բոլորը վկայում են Լևոն Բ-ի հեղինակության բարձրացման և նրա թագավորության միջազգային ճանաչում գտնելու մասին։

Լևոն Բ-ի թագավորությունը ժամանակակիցների կողմից դիտվել է որպես հայկական թագավորության վերականգնում, որպես մեծ իրադարձություն հայոց պատմության մեջ։ Այդ մասին Սմբատը գրում է. «647 (1198) թվականի հունվարի 6-ին, Հայտնության օրը, Հռոմի եկեղեցու և գերմանական կայսեր հովանավորությամբ օծեցին Լևոնին հայոց թագավոր։ Հայերը ուրախացան, որովհետև նրանք, հանձին հայոց թագավոր Լևոնի, տեսնում էին իրենց վերջերս կործանված թագավորության վերականգնումը»[13]։

2. ԼԵՎՈՆ Բ-Ի ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կիլիկյան հայկական պետությունը մինչև իր գոյության վերջը միանգամայն ինքնուրույն քաղաքականություն վարեց Հռոմեական Սրբազան կայսրության և Բյուզանդիայի նկատմամբ։ Չնայած գործադրած բոլոր ջանքերին, Հռոմին երբեք էլ չհաջողվեց Կիլիկիայում ունենալ քիչ թե շատ ուժեղ հենարան։ Այդ մասին է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ 1201 թ. մարտին, Ջենովայի հետ կնքած առևտրական պայմանագրերում Լևոն Բ իրեն հորջորջում է «Աստծո ողորմածությամբ Հայոց թագավոր՝ Լևոն»[14], ինչպես և դրամների վրա գրում էր «Ողորմութեամբն Աստուծոյ Հայոց թագաւոր»։

Կիլիկիայի հարևանությամբ հաստատվել էին «Տաճարական» և «Հյուրընկալ» ասպետները, որոնց նկատմամբ Լևոն Բ բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերեց ու երկրի սահմանամերձ շրջաններում նրանց ավատներ տրամադրեց։ Այդ քայլը պետք է բացատրել Լևոնի ողջախոհ քաղաքականությամբ և ոչ թե ասպետների ազդեցությամբ։ Դրանով Լևոն Բ աշխատում էր ապահովել երկրի պաշտպանությունը արտաքին վտանգից։

Սակայն, որքան էլ ողջախոհ լիներ Լևոն Բ դեպի խաչակիրներն ունեցած իր վերաբերմունքով. այսուամենայնիվ, թե ինքը և թե իրեն շրջապատող հայ աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալները զերծ չէին այն պատրանքից, որ «տիրոջ գերեզմանի» ազատագրման և արևելյան քրիստոնյաների փրկության համար են սուր վերցրել ու խաչ բարձրացրել Արևմուտքի խաչակիր ասպետները[15]։ Մի կողմից այս հանգամանքը, մյուս կողմից էլ՝ Եվրոպայի ու խաչակիրների հետ քաղաքական և առևտրական հարաբերությունների հաստատումը,

11 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 208։

12 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 150։

13 Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 208։

14 *V. Langlois*, Le trésor des chartes d'Arménie, p. 105, 114, 122.

15 Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հատ. Ա, էջ 61։

արաբների ու սելջուկների դեմ մղված պատերազմներում նրանց հետ համագործակցելը, խաչակիրների իշխանությունների՝ Անտիոքի դքսության, Երուսաղեմի ու Կիպրոսի թագավորությունների հետ խնամիական կապերի հաստատումը Կիլիկիայի հայ աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների մի մասի մոտ առաջացրեցին լատինասերների հոսանք, որը կողմնակից էր կաթոլիկ եկեղեցու հետ մերձենալուն։

Հաշվի առնելով քաղաքական իրավիճակը, հայոց թագավորը բարյացակամ էր ինչպես լատինասերների, այնպես էլ նրանց հակառակորդների նկատմամբ։

Լևոն Բ-ի Հռոմից միանգամայն անկախ քաղաքականությունը դրսևորվեց նաև Անտիոքի դքսության դահի շուրջ առաջացած քաղաքական վեճում։ Երբ Բոհեմունդ Դ Տաճարական խաչակիրների օգնությամբ Ռուբեն-Ռայմոնդի ձեռքից խլեց Անտիոքի դքսությունը, Լևոն թագավորը 1203 թ. բռնագրավեց Կիլիկիայում տաճարականներին հատկացված ավատական տիրույթներն ու նրանց վտարեց երկրից։ Չնայած Իննոկենտիոս Գ պապի եռանդուն միջամտությանը Լևոն Բ անհողդողդ մնաց մինչև Ռուբեն-Ռայմոնդի դարձը Անտիոք[16]։

Խաչակրաց երրորդ արշավանքից հետո Լևոն Բ ձգտում էր թուլացած Անտիոքն իրեն ենթարկել. Կիլիկիայի թագավորության ու Անտիոքի դքսության միջև սկսվեց երկարատև պայքար։ Այդ պայքարում հայոց թագավորին օգնում էին Հյուրընկալ ասպետները[17]։

Ի վերջո, 1216 թ., Անտիոքի ֆեոդալներից մեկի՝ Ամորիի օգնությամբ Լևոն Բ-ին հաջողվեց գրավել Անտիոքը և իշխանությունը հանձնել իր թոռ Ռուբեն-Ռայմոնդին, որը հայոց թագաժառանգ էր հռչակված։

Սակայն 1219 թ. Անտիոքի մի խումբ իշխանավորներ՝ Գիյոմ դե-Ֆարբեյի գլխավորությամբ դավադրություն կազմակերպեցին Ռուբեն-Ռայմոնդի դեմ, որը ստիպված եղավ փախչել Անտիոքից։ Այն ժամանակ Լևոն Բ փոխեց որոշումը և իր մանկահասակ աղջկան՝ Զաբելին նշանակեց Կիլիկիայի թագաժառանգ։ Զաբելի մայրը Կիպրոսի Ամորի Լուսինյան թագավորի աղջիկն էր։

Անտիոքի դքսությունը Կիլիկիային միացնելու պայքարով տարված, Լևոն Բ աչքաթող էր արել փոքր ասիական սելջուկների վտանգը։ Դեռևս 1206 թ. Բոհեմունդ Բ-ի դրդումով, Հալեպի ամիրաների հետ դաշնակցած սելջուկները ներխուժեցին Կիլիկիա, սակայն պարտություն կրեցին։

1216 թ., երբ Լևոն Բ զբաղված էր Անտիոքի գործերով, սելջուկները նորից ներխուժեցին Կիլիկիա. այս անգամ վտանգը մեծ էր։ 1216 թ. հունվարի 25-ին սելջուկները պաշարեցին ռազմական առումով խոշոր նշանակություն ունեցող սահմանամերձ Կապան ամրոցը։ Ճիշտ է, սելջուկներին չհաջողվեց գրավել այն, սակայն ամրոցի պարիսպներից դուրս տեղի ունեցած ահեղ մարտերում հայկական զորքը պարտություն կրեց և Լամբրոնի

---

[16] Տե՛ս *F. Tournebize*, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, p. 188.

[17] Տե՛ս *R. Grousset*, Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem, t. III, p. 74.

Հեթում իշխանի որդի Կոստանդին Գունդստաբլն ու մի շարք այլ իշխաններ գերի ընկան սելջուկների ձեռքը։ Պարտության գլխավոր պատճառն այն էր, որ հայոց թագավորին ընդդիմադիր իշխաններից ոմանք լքեցին ռազմի դաշտը։ Այդպես վարվեց, օրինակ, պարոն Ադանը[18]։ Հայկական զորքի պարտության մասին Միքայել Ասորու ժամանակագրության շարունակողը հաղորդում է. «Դա տեղի ունեցավ թագավորի ծերության ու հիվանդության պատճառով, բացի այդ՝ իշխանները հավատարիմ չէին նրան»[19]։

Լևոն Բ ստիպված էր ընդունել սելջուկյան սուլթան Քեյ Քավուսի առաջադրած ծանր պայմանները։ Նախ՝ որպես փրկագին սուլթանին զիջեց Լուլուա և Լօղատի բերդերը ազատելով կալանավոր իշխաններին, երկրորդ՝ պարտավորվեց տարեկան որոշ տուրք տալ սելջուկներին և, բացի այդ, ամեն տարի սուլթանին տրամադրել 300 զինվոր։

Ժամանակակիցները բարձր գնահատական են տվել Լևոն Բ-ի ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը, ընդգծելով նրա անձնական քաջությունը և պետական գործչի հեռատեսությունը։

Այսպիսով, թագավորության հռչակումը և անկախության ամրապնդումը, երկրի միավորումը և մասնատվածության վերացումը իրենց հերթին պայմաններ էին ստեղծում Կիլիկիայի տնտեսական կյանքի հետագա զարգացմանն ու վերելքին։ Կիլիկիայի առաջին թագավոր Լևոն Բ Մեծագործի քաղաքական, վարչական և տնտեսական բարեփոխությունները[20] պայմանավորված էին մի կողմից՝ նախորդ շրջանում Կիլիկիայում տեղի ունեցած տնտեսական վերելքով և մյուս կողմից՝ Ռուբինյան իշխանության ռազմա-քաղաքական հաջողություններով։ Այդ բարեփոխություններն իրենց հերթին էլ ավելի ամրապնդեցին երկրի անկախությունն ու պաշտպանությունը և նպաստեցին տնտեսական կյանքի հետագա զարգացմանը։

Լևոն Բ-ի առաջին ձեռնարկումներից էր Կիլիկիայում դեռևս ինքնանկախ մնացած առանձին ֆեոդալական տների հնազանդեցումը, այդ թվում Բյուզանդիային կողմնակից, անջատողական ձգտումներ ունեցող Լամբրոնի իշխանության ենթարկումն ու միացումը կենտրոնական պետությանը[21]։

Այնուհետև, մտածելով երկրի սահմանների ամրացման մասին, Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջանները նա հանձնեց առավել խոշոր չորս իշխանների[22] հյուրընկալների և տաճարականների ասպետական հոգևոր օրդենների[23] հսկողությանը։ Սմբատի վկայությամբ «Այսպիսի խոհեմ իշխանօք և քաջ զօրօք և առատ պարգևօք և ընդարձակ սեղանով զամենն յօժար կազմէր ի կռիւ. ուր և դիպէր քաջապէս վարէր զթշնամիսն և չդադարէր ի գերելոյ և յափշտակելոյ զազգն յանօրինաց»[24]։

---

18 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859։

19 Միքայել Ասորի, էջ 513։

20 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, «Լևոն Մեծագործ Ա թագաւոր Սիսուանայ» բաժինը, էջ 435—485։

21 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, 1961, էջ 286։

22 Տե՛ս V. Langlois, Le trésor, p. 126.

23 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 114—123։

24 Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859, էջ 113։

Լևոն Բ ձեռնամուխ եղավ նաև երկրի վարչական մարմինների վերակառուցման և նորերի ստեղծման գործին։ Նա մեծ ուշադրություն դարձրեց երկրի տնտեսական կյանքի՝ հատկապես առևտրի զարգացման վրա։ Կարգի բերվեցին նավահանգիստները, կամուրջները, առևտրական ու ռազմական ճանապարհները, կառուցվեցին իջևաններ, պանդոկներ և շուկաներ։ Այնուհետև ստեղծվեց առևտրական նավատորմիղ[25], կտրվեցին ոսկե, արծաթե դրամներ[26]։

Լևոն Բ աչքաթող չարեց նաև երկրի մշակութային կյանքի բնագավառը։ Նա հրամայեց թե հին և թե իր օրոք կառուցված նոր վանքերին կից հիմնադրել դպրոցներ և նյութապես ապահովել։ Գիտության և արվեստի մարդկանց հրավիրեց արքունիք և պայմաններ ստեղծեց նրանց գործունեության համար։ Մի հիշատակարանում ասված է, որ Լևոն Բ-ի օրոք «Կիլիկեցվոց աշխարհը լցվեց իմաստությամբ և բազմացան մատենագրությամբ զբաղվողները՝ կեսը գրչության, մյուսները զարդանկարչության գծով»։

Լևոն Բ Մեծագործը վախճանվեց 1219 թ. մայիսի 2-ին, իր հետնորդներին թողնելով բարգավաճ և վերելք ապրող մի զորեղ պետություն։

---

25 Տե՛ս Ա. Տիրացյան, Կիլիկյան Հայկական պետության սեփական նավատորմիղ ունենալու հարցի շուրջը, «Էջմիածին», 1957, Զ, էջ 43—49։

26 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 377—378։

ԳԼՈՒԽ ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԶՈՐԵՂԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIII ԴԱՐՈՒՄ

1. ՀԵԹՈՒՄՅԱՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԳԱՀԻ ՎՐԱ

Լևոն Բ, ինչպես նշվեց, թեկուզ և թագաժառանգ էր նշանակել իր դուստր Զաբելին, սակայն նրա մահից հետո գահակալության հարցը բարդությունների առաջ կանգնեցրեց արքունիքին։ Զաբելը անչափահաս էր, ուստի և հոր կամքով նրա խնամակալներ էին նշանակված Լամբրոնի տեր Կոստանդինը և Գաստոնի տեր Ադանը։ Լևոն Բ խնամակալ Ադանին հանձնարարել էր իր դստերն ամուսնացնել Հունգարիայի թագավորի որդու հետ[1]։ Սակայն այդ ամուսնությունը տեղի չունեցավ, ինչպես Սմբատ սպարապետն է գրում. «զի Ունգռաց թագաւորին որդին ոչ եկն յորժամ լուաւ զմահ թագաւորին Լևոնի»[2]։

Շուտով շարքից դուրս եկավ նաև Ադան պայլը, ժամանակագրի վկայությամբ. «որոյ նենգել Ադնին ըստ բնական ատելութեանն Յունաց ընդ ազգիս Հայոց, քանզի Հոռոմ էր ազգաւ, խորհէր ի միտս յինքն առնուլ զիշխանութիւնն, վասն որոյ... սպանաւ ի Հաշիշեացն սակաւ ժամանակս ինչ կալեալ զպայլութիւնն»[3]։

Այսպիսով, Կոստանդին պայլը մնաց Զաբելի միակ խնամակալն ու երկրի փաստական կառավարիչը։ Շուտով թագի հավակնորդների շուրջ հավաքված խմբավորումների միջև պայքար սկսվեց իշխանության համար։ Գահակալական երկպառակություններն ու կռիվները մոտավորապես վեց տարի տևեցին, որով ժամանակավորապես թուլացավ երկրի քաղաքական վիճակը և վատթարացավ նրա միջազգային դրությունը։

Իշխանության համար մղվող պայքարից աշխատում էին օգտվել երկրի ներսում և երկրից դուրս գտնվող օտար (հույն և լատին) թագավորներն ու իշխանները։ Այսպես, 1220 թ. Տարսոնի և Մսիսի հույն և հայ իշխանները, Կոռիկոսի Վահրամ իշխանի գլխավորությամբ, խռովություն են բարձրացնում Կոստանդին պայլի գլխավորած կենտրոնական իշխանության դեմ և 5000 զորքով գրավում են Տարսոնն ու մի շարք այլ քաղաքներ։ Կոստանդին պայլը 300

---

1 Տե՛ս Միքայել Ասորի, էջ 505։

2 Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 225։

3 Միքայել Ասորի, էջ 505։ Տե՛ս նաև՝ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 223։

քաջերով կանգնեցնում է խռովարար զորքերի առաջխաղացումը։ Ադանայի և Մսիսի միջև ընկած ճանապարհին հանդիպելով նրանց, ստիպում է նահանջել Տարսոն, ուր և տեղի է ունենում վճռական ճակատամարտ։ Այս ճակատամարտում հաղթում են Կոստանդինի քաջերը, հակառակորդին ստիպում են փախչել, մի մասին էլ գերի են վերցնում[4]։

Թագի հավակնորդներից էր Լևոն Բ-ի ավագ դուստր Ռիթայի ամուսինը՝ Երուսաղեմի թագավորը, որն ուզում էր իր որդուն դնել Կիլիկիայի թագավորական գահին։ 1220 թ. Ռիթայի և իր որդու մահով դադարում է այդ պայքարը։

Թագի ավելի ուժեղ և խորամանկ հավակնորդն էր Անտիոքի իշխան Ռուբեն-Ռայմոնդը։ Դեռևս Լևոն Բ նրան վաղուց զրկել էր թագաժառանգությունից՝ դավաճանության պատճառով։ Սակայն Ռուբեն-Ռայմոնդը, մի կողմից՝ օգտվելով Լևոն Բ-ի մահից հետո Կիլիկիայում ստեղծված քաղաքական խառնաշփոթ դրությունից, մյուս կողմից՝ Անտիոքում պարտություն կրելով Տրիպոլիի իշխան Բոհեմունդից և ապավինելով Կոռիկոսի իշխան Վահրամ Մարաջախտի, ինչպես և այլ իշխանների օգնությանը, փախչում է Կիլիկիա և գրավելով Տարսոն քաղաքը, պատրաստվում է գրավել իշխանությունը։ Սակայն Կոստանդին պայլը, համախմբելով իր շուրջը հայրենասեր իշխաններին, պարտություն է մատնում նրան և գերի վերցնելով ապստամբներին՝ բանտարկում է Տարսոնի բերդում, որտեղ և նրանք մեռնում են[5]։

Կոստանդին պայլը չկարողանալով անմիջապես օգտվել Ռուբեն-Ռայմոնդի և մյուս իշխանների դեմ տարած հաղթանակից և, վախենալով դեռևս ուժեղ կենտրոնախույս ֆեոդալական տների դիմադրությունից, խուսափեց իշխանության գլուխ դնել իր որդի Հեթումին։

Այնուամենայնիվ վերոհիշյալ դեպքերը արքունիքին ստիպեցին արագացնել թագաժառանգ Զաբելի ամուսնությունը, այսինքն՝ գահակալության հարցի լուծումը։ 1222 թ. այդ հարցը լուծելու համար Կոստանդին պայլը խորհրդակցություն հրավիրեց իշխանական տների ներկայացուցիչների, բարձր հոգևորականների մասնակցությամբ։ Դիմելով ներկաներին Կոստանդինը ասում է. «Պարոններ, դուք գիտեք, թե ինչ վիճակում է գտնվում մեր աշխարհը... Մեր թագավորի դուստրը ամուսնության տարիքին հասավ։ Դուք ինքներդ քննարկման ենթարկեք և որոշեք, թե ում հետ պետք է ամուսնացնել նրան, որպեսզի ունենանք պարոն (թագավոր), որովհետև ես ցանկանում եմ անդորրություն իմ տոհմի և որդիների համար»[6]։

Խորհրդաժողովը, որը տևեց մի քանի օր, որոշեց Զաբելին ամուսնացնել Անտիոքի իշխան Բոհեմունդի որդի Ֆիլիպի հետ, պատճառաբանելով, որ նա «մեզ հարևան է, և լավ կարող է օգնել մեզ կարիքի դեպքում»[7]։

---

4 Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք, 1956, էջ 228—224։*

5 Միքայել Ասորի, *էջ 515—516։ Տե՛ս նաև «Վահրամ Րաբունի պատմութիւն Ռուբենեանց», Փարիզ, 1859, էջ 217—218։*

6 Սմբատ Սպարապետ, *Պատմութիւն, 1856, Մոսկվա, էջ 111։*

7 Միքայել Ասորի, *էջ 505,* Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք, 1956, էջ 225,* Կիրակոս Գանձակեցի, *էջ 188, 189։*

Քարտեզի հեղինակ՝ Մ Հ. Ճեվահիրճյան.
Խմբագրությամբ Ս Տ. Երեմյանի

Մասշտաբ
կմ 15 0 15 30 45 60 կմ

Ինչպես վերևում նշվեց, Կոստանդին պայլը ցանկանում էր Զաբելին ամուսնացնել իր որդու՝ Հեթումի հետ, սակայն գերադասելով երկրի քաղաքական միասնությունը և անդորրությունը, նա ենթարկվեց ժողովի որոշմանը։ Կոստանդինն ու հայ ֆեոդալական ավագանին Ֆիլիպի առաջ դրեցին որոշ պայմաններ, որ նա հետևեր հայկական սովորություններին, պահպաներ և հավատարիմ մնար հայ եկեղեցու ծիսակատարություններին ու կարգին, որպեսզի յուրաքանչյուրը (առաջին հերթին պարոնը) պահեր իր իրավունքը[8]։

Ֆիլիպը 16 տարեկան էր երբ ամուսնացավ Զաբելի հետ, հետևաբար երկրի քաղաքական իշխանության ղեկը դեռևս մնում էր Կոստանդին պայլի ձեռքում։

Սակայն շուտով, օգտագործելով իր թագավորական իրավունքները, Ֆիլիպը դրժեց վերոհիշյալ պայմանները և աշխատեց մեկուսացնել Կոստանդինին ու մյուս հայ իշխաններին։ Սմբատ Սպարապետը և Կիրակոս Գանձակեցին հաղորդում են, որ Ֆիլիպը իր հոր խորհրդով Անտիոք ուղարկեց «զթագն Լևոնի արքայի և զպաղատն արքունական, զոր յերևելի աւուրս կանգնէի, և այլ գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ»[9]։

Կոստանդին պայլը, կատարելով հայ ֆեոդալական ավագանու պահանջները, իշխանությունից հեռացրեց ուխտադրուժ Ֆիլիպին։ Այդ մասին Սմբատ Սպարապետը հաղորդում է. «Երբ նա (Ֆիլիպը) մեծացավ և դարձավ 20 տարեկան, իր հոր (Անտիոքի իշխան Բոհեմոնդի) խորհրդով որոշեց պետական պաշտոններից հեռացնել բոլոր հայ իշխաններին և փոխարինել նրանց յուրայիններով (իմա՝ ֆրանկներով), այնպես որ իշխանները չկարողանալով հանդուրժել այդ, ձերբակալեցին նրան, գահից զրկեցին ու բանտարկեցին Թիլ ամրոցում, որտեղ և մահացավ»[10]։ Իշխանական խորհուրդը երկրի կառավարիչ նշանակեց Կոստանդինին. «Պայլ դրին զպարոն Կոստանդին»[11]։

Այսպիսով, օգտագործելով հայ իշխանների դժգոհությունը Ֆիլիպի վարած հայատյաց և լատինասեր քաղաքականությունից, Կոստանդինը իշխանների օգնությամբ կատարեց պետական հեղաշրջում։ Նա այս անգամ ստանձնեց ոչ միայն Զաբելի, այլև ամբողջ թագավորության խնամակալությունը և դարձավ երկրի փաստական կառավարիչը՝ 1224—1226 թթ.։ Սակայն թագավորական գահը դարձյալ թափուր մնաց։ 1226 թ. Կոստանդինը նորից առաջ քաշեց գահի համար թեկնածու ընտրելու հարցը։ Այս անգամ կաթողիկոսի և հայ «մեծամեծ» ֆեոդալների համաձայնությամբ որոշվեց Զաբելին ամուսնացնել Կոստանդին պայլի որդի Հեթումի հետ և միաժամանակ նրան ճանաչել Կիլիկիայի թագավոր[12]։ Զաբել թագուհին սկզբում չհամաձայնվեց ամուսնանալ Հեթումի հետ։ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ «Թագու-

8 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, 1956, էջ 225։

9 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 189։ Տե՛ս նաև Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, 1956, էջ 225։

10 Սմբատ Սպարապետ. *Պատմություն*, 1856, էջ 111։ Տե՛ս նաև՝ Միխայել Ասորի, էջ 517—518, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 189։

11 Սմբատ Սպարապետ, *Պատմություն*, էջ 111։

12 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, էջ 225, Միխայել Ասորի, էջ 506։ Սմբատ Սպարապետ, *Պատմություն*, 1856, էջ 112, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 189։

հին ու հաւանէր լինել կին մանկանն»[13] (Հեթումը պատանի էր)։ Այդ պատճառով ապստամբեց և, մորը տեսնելու պատրվակով (մայրը Կիպրոսի խաչակիրներից էր), «չոգաւ ի Սելևկիա առ ֆռանկսն»[14] Հյուրընկալների օրդենի Պարգևական ամրոցը։ Հայ իշխանները խիստ զայրացած Զաբելի արարքից և խաչակիրների վերաբերմունքից, պատեհ առիթ գտան պատժելու Հյուրընկալների օրդենին։ Կոստանդինի գլխավորությամբ հայկական բանակը պաշարեց Սելևկիան։ Հյուրընկալները չդիմադրեցին, հանձնեցին բերդը և թագուհուն[15]։ Այնուհետև Զաբելը համաձայնվեց ամուսնանալ Հեթումի հետ։

Սրանով Կոստանդին պայլը և մյուս հայ իշխանները, որոնք կողմնակից էին կենտրոնացված ուժեղ պետության, հաղթանակ տարան կենտրոնախույս ուժերի, այդ թվում խաչակիրների և լատին հոգևորականության դեմ։ Հեթումը դարձավ Հայոց թագավոր[16]։

Այսպիսով, 1226 թ. ոչ միայն իշխանության գլուխ անցավ հեթումյանների հարստությունը, այլև միաժամանակ թուլացավ խաչակիրների և լատին տարրերի քաղաքական ազդեցությունը Կիլիկիայում։ Երկրում վերականգնվեց կարգ ու կանոնը, ստեղծվիցին կենտրոնացված միապետական կարգեր։ Սրանով վերջացավ Հեթումյանների և Ռուբինյանների երկարատև պայքարը իշխանության համար, քանի որ Հեթումի և Զաբելի ամուսնությամբ այդ իշխանական տները միավորվեցին։

Երկրում իշխանությունն ամրապնդելու համար՝ պետական բարձր պաշտոններն ու գործակալությունները կենտրոնացվեցին Հեթումյան տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում[17]։ Հեթումի հայրը նշանակվեց թագավորահայր և ավագ պարոն։ Խոշոր գործակալություններ հանձնվեցին նաև թագավորի եղբայրներին։ Սպարապետությունը տրվեց Հեթում Ա-ի ավագ եղբորը՝ Սմբատին։ Լևոնը նշանակվեց մարաջախտ՝ բանակի հրամանատար սպառազինման և մատակարարման գծով. միաժամանակ նրան հանձնվեց իշխանաց-իշխանի կամ պարոնաց-պարոնի բարձր պաշտոնը։ Օշինը նշանակվեց պայլ։ Թագավորի եղբայրներից Բարսեղը նշանակվեց Դրազարկի վանքի վանահայր և Սսի արքեպիսկոպոս, որը միաժամանակ հանդիսանում էր Սսի արքեպիսկոպոսական աթյանի նախագահը։ Դա մի ազդեցիկ պաշտոն էր ոչ միայն երկրի եկեղեցական գործերի կառավարման մեջ, այլև քաղաքական ասպարեզում։

Լամբրոն անառիկ ամրոց-կալվածքը վերադարձվեց Հեթումյանների ազգական (Հեթում Ա թագավորի մորեղբայր) Կոստանդին իշխանին՝ նրան արքունիքի հետ կապելու նպատակով։ Միաժամանակ շնորհվեց թագադրի պաշտոնը[18]։ Նույնպիսի քաղաքականություն վարեց Հեթում Ա նաև Կոռիկոսի

13 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 189։

14 Նույն տեղում։

15 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, 1856, էջ 112։ Նույնի, Տարեգիրք, 1956, էջ 226։ Տե՛ս նաև՝ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 189։

16 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 190։

17 Տե՛ս Նույն տեղում։

18 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 287։

նախկին տիրոջ՝ Վահրամ մարաջախտի որդիների նկատմամբ, նրանց վերադարձնելով իրենց հոր սեփական ամրոցը։

Այսպիսով, հաղթահարվեց լատին. և լատինասեր տարրերի աշխուժացումը պետության մեջ և վերջ տրվեց իշխանական տների երկպառակություններին։ Սկսվեց համեմատաբար երկարատև խաղաղության մի շրջան, որը մի կողմից նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց երկրի տնտեսական ու մշակութային վերելքի համար և մյուս կողմից՝ հնարավոր դարձրեց վարելու կայուն արտաքին քաղաքականություն։

Ներքին և արտաքին այդ անդորրը սակայն երկար չտևեց, Միջին և Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցած միջազգային բնույթի խոշոր իրադարձությունների հետևանքով։

2. ՄՈՆՂՈԼԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՆ

Հեթում Ա-ի թագավորության սկզբներին (XIII դարի 20—30-ական թթ.) էր, որ մոնղոլ-թաթարական վաշկատուն ցեղերը Կենտրոնական Ասիայի խորքերից խոշոր զանգվածներով ներխուժեցին Միջին և Մերձավոր Արևելք։ Գրավելով Պարսկաստանն ու Անդրկովկասը, ապա պարտության մատնելով Փոքր Ասիայի սելջուկներին, դարի կեսերին նրանք սկսեցին սպառնալ Կիլիկիայի հայկական պետության գոյությանը։ Նպատակ ունենալով գրավել Սիրիայի (Ասորիք)[19] և Պաղեստինի ռազմական ու առևտրական խոշոր նշանակություն ունեցող նավահանգիստները, մոնղոլները հետագայում ընդհարվեցին Եգիպտոսի մամլուքների սուլթանության հետ։ Այս ժամանակ Կիլիկյան հայկական թագավորության գոյությանն սպառնում էին նաև՝ Եգիպտոսի մամլուքները և Իկոնիայի սուլթանությունը, մանավանդ խաչակրաց VII և VIII արշավանքների անհաջողությունից հետո։

Մոնղոլների առաջին արշավանքը դեպի Անդրկովկաս՝ ազդեցություն չունեցավ Փոքր Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի քաղաքական իրադարձությունների վրա, սակայն վիճակը շուտով փոխվեց։ 1243 թ. էրզրումի և Երզնկայի միջև գտնվող Քյոսեդաղի և «Ջմանկատուկ քաղաքագյուղի» մոտ մոնղոլների և իկոնյան սելջուկների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի նախօրեին, Կիլիկյան հայկական պետության քաղաքագետների առաջ ծառացել էր մի դժվարին հարց։ Կամ նրանք պետք է օգնեին սելջուկներին և դրանով իրենց վրա վերցնեին մոնղոլների հաջորդ հարվածը, կամ թե, հրաժարվելով սելջուկներին օգնելուց, պիտի շահեին մոնղոլների բարեկամությունը և դրանով զերծ մնային մոնղոլական ահարկու վտանգից։ Կիլիկյան հայ դիվանագետները նախընտրեցին երկրորդ ուղին, թեև դրանով անմիջապես թշնամանում էին Իկոնյան սուլթանության, իսկ հետագայում՝ Եգիպտոսի հետ։

Ջմանկատուկի ճակատամարտի նախօրեին Հեթում Ա օգնության հրավեր ստացավ Իկոնիայի սուլթան Քեյ-Խոսրովից։ Այդ օգնությունը ենթա-

---

19 Այսուհետև՝ Սիրիա։

տամբ Կոստանդինին զրկեց իր կալվածքներից։ Կոստանդինը ներում խնդրեց Հեթում Ա-ից, որի փոխարեն խոստացավ իր որդուն թագավորի մոտ ծառայության տալ, միայն թե ինքը վերստին ստանար իր բերդ-կալվածքը[31]։ Մերժում ստանալով Կոստանդին Լամբրոնացին գնաց Իկոնիա և սուլթանի զորքի գլուխ անցնելով մտավ Կիլիկիա։ Օգտվելով այն հանգամանքից, որ արքունի զորքը ցրված էր, ավերեց բազմաթիվ ավաններ և ագարակներ։ Սպանեց և կոտորեց շատերին, կողոպտեց երկիրը, քրիստոնյաներից (հայերից) շատերին գերի վերցրեց, և այսպիսով շատ չարիքներ գործեց վրեժխնդրությամբ[32]։

Տեսնելով այդ ավերածությունները, Հեթում Ա հավաքում է իր զորքերը, հարձակվում թշնամու վրա, մեծ մասին կոտորում, իսկ մնացածին ապստամբ Կոստանդինի հետ վանում է Իկոնիա[33]։

Հաջորդ տարում (1246) սելջուկյան 26000-անոց մի բանակ ներխուժում է Կիլիկիա և պաշարում Տարսոնը։ Մոնղոլները պահանջում են վերացնել քաղաքի պաշարումը և ետ քաշվել Կիլիկիայից։ Սելջուկները մերժում են մոնղոլների առաջարկը, սակայն, լսելով Քեյ Խոսրովի մահվան մասին, նրանք թողնում են Կիլիկյան հողը, իրենց ձեռքին պահելով միայն Պրական ամրոցը[34], որը երկու տարի հետո վերագրավում են հայկական զորքերը[35]։ 1249 թ. Կիլիկիան մի շարք ռազմական հաղթանակներ է տանում Իկոնյան սուլթանության դեմ։

Այս կռիվների ժամանակ մոնղոլները չկարողացան դաշնակցի իրենց զինվորական պարտականությունները կատարել Կիլիկիայի նկատմամբ։ Անհաջողության մատնվեցին նաև դիվանագիտական ձեռնարկումները, որ խոստացել էին Սմբատ Սպարապետի ուղևորության ժամանակ։ Այնուամենայնիվ. Կիլիկյան հայկական պետության պայքարը սելջուկների դեմ XIII դարի 40—50-ական թվականներին, հաջողությամբ պսակվեց, իսկ Հեթումյանների ախոյան Կոստանդին Լամբրոնացին սպանվեց սեփական ամրոցում։

Սելջուկների և ապստամբ Կոստանդինի պարտությունը ժամանակավորապես ամրապնդեց Կիլիկյան հայկական պետության ներքին և միջազգային դրությունը։

XIII դարի 50-ական թվականներին քաղաքական, դիվանագիտական և ռազմական ավելի սերտ կապեր հաստատվեցին Կիլիկյան հայկական թագավորության և մոնղոլների միջև։

Գրավելով Առաջավոր Ասիայի մեծ մասը և թուլացնելով սելջուկների տիրապետությունը Փոքր Ասիայում, մոնղոլները ոչ միայն իրենց ենթարկեցին նվաճված երկրների ֆեոդալներին, այլև դիվանագիտական ջանք չխնայեցին չնվաճված երկրների թագավորներին ու իշխաններին իրենց կողմը գրավելու համար։ Կարևոր խնդիր համարելով գրավել Բաղդադի խալիֆայությունը և

31 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 287—288։ Տե՛ս նաև Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, 1856, էջ 113։

32 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի. էջ 285։

33 Տե՛ս նույն տեղում։

34 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 227—228։

35 Տե՛ս նույն տեղում։

Սիրիան, նրանք առաջին հերթին ավելի սերտ ռազմական կապեր հաստատեցին Կիլիկիայի հայկական թագավորության հետ։ Բացի այդ, նրանք դիվանագիտական որոշ միջոցառումների դիմեցին՝ Հռոմի Պապին և Արևմտյան Եվրոպայի երկրներին մասնակից դարձնելու իրենց ծրագրած խոշոր արշավանքներին։

Ինչպես վերևում նշվեց, Սմբատ Սպարապետի Կարակորում կատարած ուղևորության ժամանակ երկու կողմերը պայմանավորվեցին Հեթում Ա-ի Մոնղոլիա կատարելիք այցելության մասին։

Հեթում Ա-ի այցը, սակայն, ձգձգվում էր ոչ միայն այն պատճառով, որ Իկոնիայի սուլթանը հարձակում էր գործում Կիլիկիայի վրա, այլև այն պատճառով, որ 50-ական թվականների սկզբներին Կարակորումում պայքար էր գնում իշխանության համար։ Ուշացման պատճառ դարձավ նաև Զաբել թագուհու մահը 1252 թ.։

Կարակորումում իշխանության համար մղվող պայքարը վերջացավ Մանգու խանի հաղթանակով։ 1253—1254 թթ. հայոց թագավորը, Բաթու խանի միջոցով, հրավեր ստացավ այցելելու մոնղոլական պետության մայրաքաղաք Կարակորում։ Հեթում Ա 1254 թ. գարնանը մեկնեց Մանգու խանի մոտ[36]։

Նա իր ուղևորությունը կատարեց Հայաստանի վրայով։ Այստեղ տեսակցեց մի շարք նշանավոր հայ իշխանների, ծանոթացավ Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրությանը, ապա անցավ Ոսկե Հորդա և այնտեղից ուղևորվեց Կարակորում։ Հեթում Ա-ի այցելության նպատակի և Հայաստանում տիրող դրության մասին Գրիգոր Ակներցին գրում է. «Իսկ... Հեթում թագավորը, երբ լսեց այն ամենի (չարիքների) մասին, որ կատարվել էր մոնղոլների կողմից արևելյան աշխարհում (իմա՝ բուն Հայաստանում), հոգ տանելով իր սեփական երկրի մասին, որպեսզի նույնը չկատարվի, առատ գանձերով և նվերներով գնաց Մանգու խանի մոտ»[37]։

Անշուշտ, Հեթում Ա-ի այցելության նպատակներն ավելի մեծ էին, քան նշված են վերևում։ Այդ երևում է ոչ միայն կնքված պայմանագրի բովանդակությունից, այլև հայ-մոնղոլական հարաբերությունների հետագա ընթացքից։ Այդ պայմանները կարելի է ամփոփել հետևյալ մի քանի կետերի մեջ.

Առաջին.— Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են օգնել միմյանց պատերազմի ժամանակ։ Ընդ որում, Կիլիկիայի հայերը ռազմականապես օգնելու էին մոնղոլներին՝ Միջագետքը, Սիրիան ու Պաղեստինը գրավելու գործում, իսկ մոնղոլներն էլ պարտավորվում էին պաշտպանելու Կիլիկյան հայկական թագավորությունը՝ Իկոնիայի, Եգիպտոսի և Կիլիկիան շրջապատող մյուս մահմեդական պետությունների հարձակումներից[38]։

Երկրորդ.— «Խաղաղութիւն և բարեկամութիւն մշտնջենաւոր հաստատեսցի ի մէջ նոցա»[39]։

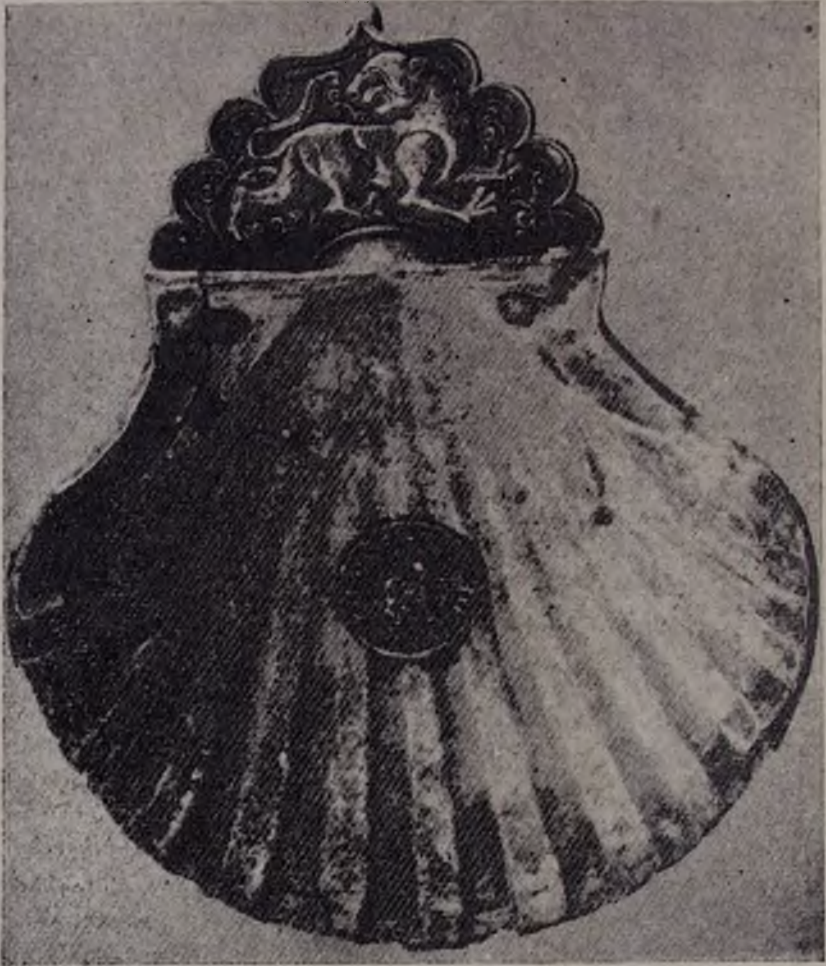
36 *Տե՛ս* Կիրակոս Գանձակեցի, *էջ 364—365,* Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք, էջ 229—230*։

37 Գրիգոր Ակներցի (Մաղաքիա Աբեղա), *էջ 22*։

38 *Տե՛ս* „Recueil des Historiens des croisades. Documents arméniens", t. II, p. 161—165; **Այսուհետև՝** „Documents arméniens".

39 Հերում Պատմիչ, *էջ 43*։

Երրորդ.— Առանց Կիլիկիայի թագավորության համաձայնության և պահանջի, մոնղոլական զորքն ու պաշտոնյաները չպետք է մտնեին Կիլիկիայի սահմանները[40]։

Կիլիկյան ճամփորդական ջրաման արծաթից և ծովային խեցուց, գտնված Ազովի ծովի ափին

Չորրորդ.— Այն հողերն ու քաղաքները, բերդերն ու ամրոցները, որոնք նախկինում պատկանում էին հայկական թագավորությանը, բայց զավթվել էին ուրիշների կողմից, իսկ հետո էլ անցել մոնղոլներին, պետք է վերադարձվեին հայկական թագավորությանը։

Կիրակոս Գանձակեցին ամփոփելով Հեթում Ա-ի և Մանգու խանի բանակցությունների արդյունքները, գրում է. «Նվերներ ստանալով նրանից

---

40 *Տե՛ս В. Рубрук,* Путешествие в восточное страны, перев. Малеина, стр. 115.

(իմա Մանգու խանից) ըստ արժանվույն մեծարվեց (իմա Հեթում թագավորը) նրանից և հիսուն օր մնալով այնտեղ, Մանգու խանից ստացավ հրովարտակ, որ ոչ ոք իրավունք չուներ նեղություն տալ նրան և իր երկրին։ Նա (խանը) տվեց ազատության գիր (իմա հարկերից ազատեց) բոլոր վայրերի (հայկական) եկեղեցիները[41]։

Մեր պատմագրության մեջ այդ պայմանագրի և նրա բնույթի մասին տարբեր կարծիքներ են արտահայտվել։ Դատելով պայմանագրի էությունից և Կիլիկյան թագավորության XIII դարի երկրորդ կեսի արտաքին քաղաքականության մեջ բռնած դիրքից կարելի է եզրակացնել, որ Կիլիկիան այդ պայմանագրով մտնում էր մոնղոլական պետության ազդեցության ոլորտը, պահպանելով իր ինքնուրույնությունը՝ ներքին և արտաքին կյանքում[42]։ *Անշուշտ, պետք է ընդգծել, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը չի մտել մոնղոլական պետության կազմի մեջ և մնացել է ինքնուրույն պետություն։*

Այդ դաշինքով միաժամանակ Կիլիկիայի առևտրականների համար հնարավորություն էր ստեղծվում մուտք գործել մոնղոլական լայնածավալ պետության խորքերը։

Առհարկի հպատակություն հայտնելով մոնղոլներին և մոնղոլների պահանջով ուղևորվելով Կարակորում, այսուհանդերձ Հեթումը մասամբ չէր խախտում Կիլիկիայի ավանդական արևմտյան կողմնորոշումը[43]։ *Հետևելով Լևոն Բ-ին, 1236 թ. նա Հարուն բերդաքաղաքը հատկացրեց Տևտոնյան օրդենին՝ խոստում անելով՝ «պահպանել և պաշտպանել» իր թագավորության սահմանները*[44]։

Նույնչափ խոսուն են նաև Հեթումի և Հռոմի միջև եղած գրագրությունները՝ ինչպես Կարակորում ուղևորվելուց առաջ, նույնպես և դրանից հետո[45]։ *Տակավին 1248 թ., երբ Եգիպտոսի վրա հարձակվելու համար Լուդովիկոս «սուրբ» թագավորը ժամանել էր Կիպրոս, նրան ներկայացան Հեթում Ա-ի պատվիրակները և մահմեդական Սիրիան խորտակելու պատրաստվող մոնղոլ խանի դեսպանները*[46]։ *Ինչպես վկայում են ֆրանսիական ժամանակագիրները, Հեթումի պատվիրակները եկել էին մեծագին նվերներով և բերել իրենց թագավորի պատրաստակամությունը՝ խաչակիր արքայի դիտավորությունների իրականացման համար տրամադրելու Կիլիկիայի ամբողջ թագավորությունը*[47]։

---

41 *Տե՛ս* Կիրակոս Գանձակեցի, *էջ 367*։

42 *Տե՛ս* Աշ. Գալստյան, *Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունից, Լենինական, 1945, էջ 52—58, Г. Микаелян,* История Киликийского армянского государства, стр. 316, Լ. Բաբայան, *Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական..., էջ 211—212*։

43 *Տե՛ս* Աշ. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ..., գիրք Ա, էջ 172—173*։

44 *Տե՛ս* Ղ. Ալիշան, *Սիսուան, էջ 207*։

45 *Տե՛ս* Աշ. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ..., գիրք Ա, էջ 173 (տե՛ս գրագրությունների բնագրի ցուցակը), Langlois V.*, Essai..., p. 26.

46 *Համա.* „Архив Маркса и Энгельса“, V, стр. 213 *և հետ., տե՛ս նաև* Աշ. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ..., գիրք Ա, էջ 173*։

47 *Տե՛ս Langlois V.*, Essai..., p. 60.

Ճակատագրական եղան Կիլիկիայի համար մանավանդ մոնղոլների և մամլուքների այն պատերազմները, որոնց անմիջական կռվախնձորը հանդիսանում էին Միջագետքն ու Սիրիան։

Ինչպես նշվեց վերևում, 1235—1244 թթ. մոնղոլները նվաճեցին Իրանն ու Անդրկովկասը և ջախջախեցին սելջուկների ռազմական հզորությունը Փոքր Ասիայում։ Սակայն շարունակում էր հարատևել Բաղդադի խալիֆայությունը, իսկ Սիրիան գտնվում էր Եգիպտոսի մամլուքների հովանավորության տակ։ Թեև 1252 թ. մոնղոլական մի ջոկատ ավարառության նպատակով ասպատակեց Դիարբեքիրի և Մայաֆարկինի շրջանները և մոտեցավ Բաղդադին, սակայն փորձ չկատարեց գրավել այն։ Մանգու խանի գահակալումից հետո, նրա եղբայր Հուլավուն նշանակվեց մոնղոլական խանության արևմտյան տիրույթների խան։ Սրան զուգադիպեց Հեթում Ա-ի վերադարձը Կարակորումից, և Հեթումը եկավ Թալաս այցելելու Հուլավուին[48]։

Այնուհետև Հեթումը Հայաստանում հանդիպում է մոնղոլ զորավար Բաչուին, որն ասպատակում էր Իկոնյան սուլթանության տիրույթները։ Հեթումն իր զորքերով օգնում էր Բաչուին և մասնակցում մոնղոլական արշավանքներին, դրա համար էլ Բաչուն «Թուղթ գոհութեան և գովութեան գրեալ վասն նորա առ Հուլաւուն»[49]։

Մանգու խանը Հուլավուի առաջ խնդիր էր դրել՝ վերջ տալ Բաղդադի խալիֆայությանը և գրավել Սիրիան, որոնք այնքան կարևոր ռազմական, տնտեսական և առևտրական նշանակություն ունեին մոնղոլական լայնածավալ պետության համար։

Ըստ հայ-մոնղոլական պայմանագրի, Հուլավուի արշավանքներին պետք է գործուն մասնակցություն ցուցաբերեր նաև Կիլիկիայի թագավորը, սակայն, ինչպես աղբյուրներն են վկայում, Հեթում Ա չի մասնակցել 1258 թ. Բաղդադի գրավման համար Հուլավուի ձեռնարկած արշավանքին, գուցե այն պատճառով, որ այդ ժամանակ Հեթում Ա զբաղված էր Իկոնյան սելջուկների և Կարամանլի թուրքմենների՝ Կիլիկիա կատարած կողոպտչական ասպատակությունների սանձահարմամբ[50]։

1258 թ.՝ Բաղդադի գրավումից հետո, Հուլավուն ձեռնարկում է Միջագետքի մյուս քաղաքների գրավմանը[51]։

Հեթում Ա-ի մասնակցությունը մոնղոլների պատերազմական գործողություններին սկսվում է 1259 թ., երբ Հուլավուն ձեռնարկում է Սիրիայի նվաճումը։ Հետաքրքիրն այն է, որ ինչպես աղբյուրներն են նշում, Հեթումի մասնակցությունն ապահովելու նախաձեռնողները լինում են մոնղոլները։ «Հուլավուն մի տարի հանգստանալուց հետո պատվիրակություն ուղարկեց հայոց թագավորի մոտ, որ ինքը զորքով գա Ուռհայի Միջագետքի թագավորությունը, որովհետև ծրագրում էր արշավել Սուրբ երկիր։ Այն ժամանակ Հեթում արքան տասներկու հազար հեծելազորով և քառասուն հազար հետևակով

48 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 368։

49 Նույն տեղում, էջ 376։

50 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 230—232, 234—235։

51 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 377—384։

ճանապարհվում գալիս է Հուլավուի մոտ և ասում է նրան. «Տե՛ր, Հալեբի սուլթանը գերիշխում է Ասորիքի և ապա Երուսաղեմի թագավորության վրա. ուստի պետք է նախ գրավել գլխավոր քաղաք Հալեբը, և այն ժամանակ կդառնանք ամբողջ Ասորիքի տերը»[52]։

Հուլավուն հավանություն է տալիս ռազմական արշավանքի Հեթումի առաջարկած ծրագրին և իր զորավարներին հրամայում է նախ գրավել Հալեպ քաղաքը։ Հալեպի գրավման և հետագա ռազմական գործողություններին մասնակցում էր Հեթումն իր զորքերով։ Աղբյուրները վկայում են, որ Հեթումի հետ էր նաև Կոստանդին կաթողիկոսը[53]։

Հալեպի նվաճումից հետո հայ-մոնղոլական զորքերը գրավում են Դամասկոսը[54]։ Սակայն Հուլավուին չհաջողվեց ավարտել ամբողջ Սիրիայի և Պաղեստինի նվաճումը։ Ստանալով իր եղբոր՝ Մանգու խանի մահվան լուրը, նա շտապում է Կարակորում, Սիրիայում թողնելով Քիթբուղա զորավարին։ Թավրիզում իմանալով որ Խուբիլայը ընտրվել է մեծ խան, Հուլավուն որոշում է վերադառնալ Սիրիա՝ անձամբ ղեկավարելու պատերազմական գործողությունները։ Սակայն մինչև նրա վերադարձը՝ 1260 թ. Քիթբուղայի զորքերը պարտություն են կրում եգիպտական սուլթանից։ Ճակատամարտում մոնղոլների հետ միասին մարդկային մեծ կորուստներ են տալիս հայ և վրաց զորական միավորումները[55]։

Թեև Հեթում Ա չէր մասնակցում մոնղոլական բանակների վերջին արշավանքներին, սակայն, կատարելով հայ-մոնղոլական դաշնագրի պայմանները, սննդամթերքներով, հագուստով ու ձիերով օգնում էր Հուլավուի բանակի վերասպառազինմանը։ Անշուշտ, Հուլավուն ծրագրում էր վերսկսել սիրիական արշավանքը, սակայն դրան խանգարեց 1262 թ. Ոսկե Հորդայի դեմ սկսված պատերազմը։

Սիրիայի գրավմանը որոշակիորեն խանգարեց Եգիպտոսի սուլթանությունը, որն այդ ժամանակ հասել էր քաղաքական և տնտեսական հզորության բարձրակետին։

Հեթում Ա 1256—1262 թթ. ընթացքում մի քանի հաջող արշավանքներ ձեռնարկեց իկոնյան սելջուկների և թուրքմեն կարամանցիների դեմ, որոնց շնորհիվ վերջնականապես վերագրավեց Հերակլեա և Մանիոն սահմանային ամրոցները[56] և վերացրեց 1220 թ. ստորացուցիչ պայմանագրի վերջին հետքերը։

Մոնղոլների սիրիական անհաջող արշավանքից հետո, Կիլիկիային սպառնացող գլխավոր ուժը Եգիպտոսն էր։

Օրպեսզի Կիլիկիային ավելի ներգրավեին Եգիպտոսի դեմ պատերազմի մեջ, մոնղոլները որոշում են Իկոնյան սուլթանության հարաբերությունները բարելավել Հեթում Ա-ի հետ։ Այդ նպատակով 1263 թ. Հեթումին կանչում են

52 Հեթում Պատմիչ, էջ 47։
53 Տե՛ս Վարդան, էջ 198։
54 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199։
55 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 388—389, Վարդան, էջ 199։
56 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 230—235։

Իրան և նրան խորհուրդ տալիս հաշտության պայմանագիր կնքել սուլթանի հետ։ Հերակլեայում կնքվում է հաշտության պայմանագիր՝ այստեղ ժամանած Հեթում Ա-ի և Իկոնիայի սուլթան՝ Ռուքն ադ-Դինի միջև[57]։

Այս շրջանից սկսած էլ ավելի է ուժեղանում մոնղոլների քաղաքական ազդեցությունը Կիլիկիայի արտաքին քաղաքականության հետագա ընթացքի վրա։ Ուստի, դրանից հետո, Կիլիկիան էլ ավելի գործուն մասնակցություն է ցուցաբերում մոնղոլների ռազմաքաղաքական ձեռնարկումներին։

Մոնղոլներն առավելապես շահագրգռված էին Կիլիկիայի նման մասնակցության մեջ, որովհետև 1262 թ. նրանք 15 տարի շարունակ ստիպված էին ռազմական գործողություններ ծավալել Ոսկե Հորդայի դեմ, ընդ որում, նրանց ուշադրության կենտրոնը Սիրիայից տեղափոխվել էր Ատրպատական։ Այդ ժամանակից սկսած սերտ հարաբերություններ են հաստատվում Ոսկե Հորդայի և Եգիպտոսի միջև, որի նպատակն էր հյուսիսից և հարավից համաձայնեցված ռազմական գործողություններ սկսել մոնղոլական իլխանության դեմ։ Այս պայմաններում Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը մոնղոլների համար դարձավ գլխավոր պատնեշը Եգիպտոսի դեմ։

3. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Կիլիկիայի հայկական թագավորության ժամանակավոր հզորացումը, նրա զինակցությունը մոնղոլների և Անտիոքի դքսության հետ, անհանգստություն էր առաջացնում Եգիպտոսում։ Կիլիկիայի և Եգիպտոսի հարաբերությունները էլ ավելի սրվեցին, երբ Հուլավուին հաջորդող Աբաղա խանը, երկար ժամանակ չկարողացավ արշավել Եգիպտոս՝ Ոսկե Հորդայի դեմ շարունակվող պատերազմի պատճառով։

Այսպիսով, եթե Առաջավոր Ասիայում մինչև Բաղդադի գրավումը, ռազմական և քաղաքական գերազանցությունը մոնղոլների կողմն էր, իսկ Կիլիկիայի արտաքին քաղաքականության դիրքավորումը ելնում էր ուժերի իրական վիճակի հաշվառումից, ապա 1262 թ. հետո այդ քաղաքականությունը հենվում էր խարխուլ պատվանդանի վրա։ Այդ թվականից մինչև հաջորդ դարի սկիզբները մամլուքների և մոնղոլների բախումներն ավարտվում էին վերջիններիս պարտությամբ։ Եվ քանի որ Հեթումն ու իր հաջորդներն այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում հանդես էին գալիս որպես մոնղոլների զինակիցներ, մամլուքները մեծ վնասներ էին հասցնում նաև Կիլիկիային՝ պատճառ դառնալով երկրի ավերմանն ու նրա ռազմա-քաղաքական տկարացմանը։ Սակայն մոնղոլների նկատմամբ Կիլիկիայի հանդես բերած հավատարմությունը պայմանավորված էր գլխավորապես այն իրողությամբ, որ մամլուք և սելջուկ-թուրք սուլթաններն այդ ժամանակ Կիլիկիայի նկատմամբ վարում էին թշնամական քաղաքականություն։

Նրանք հետամուտ էին ոչնչացնելու ոչ միայն խաչակիրների վերջին հենակետը, այլև վերացնելու Մերձավոր Արևելքի և Փոքր Ասիայի քրիստոնյա

57 *D'Ohsson*, Histoire des Mongols, t. III, Amsterdam, 1834, p. 393.

պետությունները, Բյուզանդական կայսրությունն ու Կիլիկիայի հայկական պետությունը։ Կիլիկիային ոչինչ չէր մնում անելու, քան շարունակելու զինակցությունը մոնղոլների հետ, բացի այդ, օգնություն հայցելու Հռոմից ու արևմտաեվրոպական երկրներից, դրա դիմաց նրանց տալով առևտրական նոր արտոնագրեր։

Կիլիկիայի սահմանակից Անտիոքի խաչակիր դքսությունը նույնպիսի վասալական կախման մեջ էր մոնղոլներից։ Թեև Կիլիկիայի և Անտիոքի իշխանության միջև շարունակվում էին դարասկզբից եկող հակասությունները, սակայն XIII դարի 60-ական թվականներին սելջուկների և մամլուքների վերահաս վտանգի պատճառով, ինչպես և մոնղոլների ու Հռոմի ճնշման տակ, Հեթումը բարեկամական-ազգակցական կապեր հաստատեց Անտիոքի և Կիպրոսի հետ։

Հեթում Ա ռազմական օգնություն ցույց տվեց Անտիոքին, երբ վերջինս մոնղոլների 1262 թ. Սիրիայում կրած պարտությունից հետո, հարձակման ենթարկվեց մամլուքների կողմից։ Իրենց հերթին խաչակիրներն օգնեցին Հեթումին, երբ սելջուկները պաշարեցին Տարսոնը[58]։

Բաղդադի խալիֆայության անկումից հետո, էլ ավելի մեծացավ Կիլիկիայի և Սիրիայի խաչակիրներին պատկանող ամրոց-նավահանգիստների դերն ու նշանակությունը՝ ոչ միայն Արևելքի և Արևմուտքի ռազմաքաղաքական կապերի, այլև նրանց միջև կատարվող միջազգային առևտրի առումով։

Արևելքի խաչակիր իշխանությունների գոյատևումը մշտական սպառնալիք էր հանդիսանում Եգիպտոսի սուլթանության սիրիական և պաղեստինյան տիրույթներին։ Եգիպտոսի տիրակալները Կիլիկիան և խաչակիր իշխանությունները դիտում էին որպես Արևմտյան Եվրոպայի ու Հռոմի քաղաքական և ռազմական գործիք, գործակիցներ, որոնք առիթ են տալիս խաչակրաց նոր արշավանքներ կազմակերպելու։ Իրականում, խաչակիր իշխանությունները խաչակրաց առաջին արշավանքների հետևանքով ստեղծված խրտվիլակ պետություններ էին, որոնց հիմնական նպատակն էր շարունակել Արևմուտքի կողոպտիչ քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում։ Նրանց գոյատևման մեջ շահագրգռված էր նաև հեթանոս Մոնղոլական կայսրությունը, որքանով իր թշնամիների թշնամիներն էին և կարող էին միջնորդ լինել՝ կապ հաստատելու համար քրիստոնյա Արևմուտքի հետ։ Անշուշտ, նրանց շարքը չի կարելի դասել Կիլիկյան հայկական պետությունը, որը հանդես էր եկել Միջերկրականի ափին տնտեսական, քաղաքական և մշակութային դրական դերով և որտեղ ապաստան էին գտել սելջուկների ու մոնղոլների ասպատակություններից մազապուրծ հայ ժողովրդի զանգվածները։

Խաչակիր պետությունների վերացումը Եգիպտոսի համար ուներ ոչ միայն տնտեսական, այլև ռազմա-քաղաքական նշանակություն։ Բայց նրանց վերացմամբ հարվածն ուղղվելու էր նաև Կիլիկիայի հայկական պետության դեմ։

Այսպիսով, Եգիպտոսը սպասում էր հարմար առիթի, որպեսզի հաշվեհարդար տեսներ, առաջին հերթին, Սիրիայի խաչակիր իշխանությունների

58 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, 1856, էջ 114։

հետ։ 1263 թ., երբ Հուլավուն զբաղված էր Ոսկե Հորդայի դեմ մղվող պատերազմով, սուլթան Բեյբարսն սկսեց իր արշավանքներով նեղել Սիրիայի խաչակիրներին։ Նախ նա հարձակվեց Անտիոքի վրա։ Աքքայի, Տիրոսի և Սիդոնի խաչակիր քաղաք-պետությունները, Կիպրոսի թագավորությունը և Կիլիկիան չկարողացան միանալ և համատեղ գործողություններ սկսել մամլուքների դեմ։ Իսկ մոնղոլները, ինչպես տեսանք, բավականացան միայն նրանով, որ Հեթումին Իրան կանչեցին, հարկադրեցին հաշտություն կնքել սելջուկների հետ, և միաժամանակ խորհուրդ տվեցին՝ ռազմական գործողություններ սկսել ընդդեմ Եգիպտոսի։

1263 թ. Հեթում Ա մոնղոլական 700 զինվորների և Անտիոքի 150 ասպետների օգնությամբ մտավ Սիրիա։ Դաշնակից զորքերը հասան մինչև Հարիմի դաշտը։ Բայց նրանց ուժերը փոքր էին, ուստի մեծ կորուստներ տալով ստիպված եղան նահանջել։ 1264 թ. Հեթումը կրկնեց իր արշավանքը Հալեպի վրա[59], որը նույնպես վերջացավ անհաջողությամբ։

Թեև Հեթումի վերջին արշավանքները հիմնականում պատասխան գործողություններ էին Հալեպի ամիրայի 1263 թ. Այնթապի ուղղությամբ կատարած արշավանքի, սակայն Եգիպտոսն այն դիտեց որպես խաչակիր իշխանություններին օգնելու միջոցառում։

Օգտվելով մոնղոլական խանությունների (ուլուսների) ներքին երկպառակությունից, Եգիպտոսը որոշեց հաշվեհարդար տեսնել Կիլիկիայի հետ և պատժել նրան՝ մոնղոլներին սիրիական արշավանքների ժամանակ ցույց տված ռազմական օգնության համար։ Եգիպտոսը չէր կարողանում հաշտվել հատկապես այն բանի հետ, որ մոնղոլների սիրիական արշավանքի ընթացքում Կիլիկիան մոնղոլների համաձայնությամբ իր հողերին էր միացրել մի շարք սահմանային ամրոցներ, բերդեր և քաղաքներ, այդ թվում՝ Մարաշը, Այնթապը, Բեհեսնին և Կապադովկիայի հարավային շրջանները[60]։

Բեյբարսը օգտագործելով իր համար բարենպաստ իրադրությունը, 1266 թ. որոշեց հարձակվել Կիլիկիայի վրա։ Պատերազմական գործողություններն ըսկըսելուց առաջ նա Կիլիկիայի թագավորությանն առաջարկեց Եգիպտոսին վերադարձնել Սիրիայի և Կիլիկիայի սահմանագլխին գտնվող մի քանի բերդերը, ինչպես նաև պահանջեց վերացնել Կիլիկիայից Եգիպտոս հաց արտահանելու արգելքը[61]։

Այս առթիվ Վարդան վարդապետը գրում է. «Նույն թվականի (1266) աշնանը... Եգիպտոսի սուլթան Փնդուխտարը (իմա Բեյբարս) պահանջեց այն բերդերը, որոնք գրավել էր Հեթումը Թաթարի օգնությամբ։ Երբ Հեթումը Թաթարից վախենալու պատճառով մերժեց սուլթանի պահանջը, վերջինս բազմաթիվ զորք հավաքեց և այն հանձնելով զորավար Սմլմոթին ուղարկեց նրան Կիլիկիա»[62]։

Դեպքերին ականատես Սմբատ Սպարապետը, ուղղակի նշելով Կիլիկիայի և Եգիպտոսի միջև ստեղծված հարաբերությունները և նրանց միջև տեղի ունե-

---

59 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 242—243։

60 Տե՛ս „Documents arméniens", t. II, p. 171. Տե՛ս նաև Վարդան, էջ 213։

61 Տե՛ս *Abulfaradj sive Bar Hebraei*, Chronicon Syriacum, p. 568.

62 Տե՛ս Արաբական աղբյուրները..., էջ 271։

ցած պատերազմի պատճառները, գրում է. «Թեև սուլթանը խաղաղություն էր կամենում, բայց արքայից (իմա Հեթումից) պահանջում էր իրեն հանձնել ամ-

Խաչելություն, մանրանկար Սմբատ Գունդստաբլի պատվիրած ձեռագրից

րոցները և մի շարք այլ վայրեր, որոնք սահմանակից էին իր երկրին։ Սակայն թագավորը չէր կատարում նրա պահանջները երկու պատճառով։ Առաջինը՝ Թաթարի երկյուղից, որպեսզի վերջիններս չասեն, թե թագավորը Եգիպտոսի սուլթանի կողմն է։ Սուլթանի երկրորդ պահանջը թեև վերաբերում էր սահմանամերձ մի փոքր վայրի, արքան մերժեց, պատճառաբանելով, որ երկար տարիներ ի վեր այն գտնվում էր իր տիրապետության տակ...»*։

---

* Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, 1956, էջ 245—246։

Վերոհիշյալ տողերում արտացոլված են Կիլիկյան հայկական պետության ողբերգության պատճառներից մեկը՝ նրա արտաքին քաղաքականության կախվածությունը մոնղոլներից։ Հեթումն այլ ընտրություն չուներ։ Նա մերժեց Բեյբարսի պահանջները, քանի որ ենթակա էր մոնղոլներին և վախենում էր նրանց վրեժխնդրությունից[63]։

Օգտագործելով առիթը Բեյբարսը 1266 թ. օգոստոսին հարձակվեց Կիլիկիայի վրա։ Հեթում Ա հայկական բանակը բաժանեց երեք մասի[64]։ Մի մասը վերցրեց ինքը և մեկնեց մոնղոլ-թաթարների մոտ օգնություն խնդրելու[65]։ Երկրորդ մասը պաշտպանելու էր «Դուռն» կոչվող կիրճերը, երրորդ մասը Հեթումի Լևոն և Թորոս որդիների գլխավորությամբ ամրացել էր Սև լեռների կիրճերում՝ արգելակելու հակառակորդի բանակի մուտքը Կիլիկիա։

Եգիպտական բանակը շտապեց հայերի հետ մարտի բռնվել ավելի շուտ, քան նրանք կկարողանային մոնղոլներից օգնություն ստանալ։ Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Սև լեռների մոտ՝ Մառի կոչված վայրում, օգոստոսի 23-ին[66], Մոնղոլներն օգնության չհասան և հայկական բանակը պարտություն կրելով նահանջեց։ Եգիպտական զորքերը խուժեցին Կիլիկիա, գրավեցին Սիս մայրաքաղաքը և այլ քաղաքներ, որոնք կողոպտեցին և հրկիզեցին։

Այս դեպքերի առթիվ արաբ պատմագիր Մակրիզին հաղորդում է, որ հայերը մեծ զոհեր և գերիներ տվեցին (սպանվածների թվում էր Հեթումի որդի Թորոսը, իսկ մյուս որդին՝ Լևոնը գերի էր ընկել)։ Այնուհետև Մակրիզին ավելացնում է. «Մահմեդական բանակը հետապնդեց փախստականներին, ջարդելով և գերելով բոլոր նրանց, ում բռնում էր և ամեն կողմ հրդեհ էր տարածում։ Նա գրավեց մի շատ զորեղ ամրոց, որը պատկանում էր Տաճարականներին։ Տղամարդիկ բոլորն էլ խողխողվեցին, գերի առնված կանայք բաժանվեցին զինվորների մեջ։ Միջնաբերդը բոցերի ճարակ դարձրին իր պարունակած բոլոր գանձերով։ Հաղթողները մտան Սիս քաղաքը, հիմնահատակ քանդեցին այն։ Այդ գավառում զորքը մնաց մի քանի օր, ամենուրեք տարածելով նախճիր և հրդեհ, և վերցնելով բազմաթիվ գերիներ։ Այնուհետև Ուգան (Իգան) էմիրը ուղղվեց դեպի Ռումի երկիրը և Կալավուն էմիրը դեպի Մասիսա, Ադանա, Այաս և Տարսոն։ Երկուսն էլ ջարդեցին բնակիչներին, գերիներ վերցրին, մեծ թվով բերդեր ավերեցին և ամեն ինչ հրդեհի մատնեցին։ Համաթի իշխանը մնացել էր Սիս, երկու էմիրներն էլ գնացին նրան միանալու իրենց հետ բերելով մեծ ավար այն աստիճան, որ մի եզ տրվում էր երկու դիրհեմի փոխարեն և գնող չկար»[67]։

---

63 Տե՛ս *Abulfaradj*, Chronicon Syriacum, p. 568.

64 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 246։

65 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 236։

66 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 246—247։

67 «Արաբական աղբյուրները», էջ 236, 272։

1266 թ. ժամանակների արշավանքի՝ Մառիի ճակատամարտի և այս անցքերի մասին կարևոր տվյալներ են հաղորդում նաև հայ աղբյուրները։

Սմբատ Սպարապետը իր թողած չափածո հիշատակարանում ասում է.

Սկիզբն էր ի չար ժամանակի,
Երբ Մարցին եկն ի Մառի

Վարդան վարդապետը Սսի կողոպուտի մասին գրում է, որ եգիպտական զորավարը հանկարծակի մտավ Կիլիկեցիների երկիրը։ Գրավեց և կողոպտեց Սիս մայրաքաղաքը, այրեց շատ եկեղեցիներ, և գետնափոր տներից մեկում գտավ բազմաթիվ ամաններ, որոնցից մեկում ասում են, որ գտնվում էր 600000 կարմիր (ոսկեդրամ)[68]։ Այնուհետև ավելացնում է, որ նրանք Կիլիկիայից իրենց հետ տարան 40000 գերի։

Կիլիկյան բանակի պարտությունը Մառիի ճակատամարտում իր պատճառներն ուներ։ Դրանցից առաջինը և գլխավորը, անշուշտ, եգիպտական բանակի քանակական զգալի գերակշռությունն էր։ Նրա հարվածող ուժը հասնում էր 30000-ի, մինչդեռ Հեթումի ուղարկած զորքի թիվը 15000-ից[69] չէր անցնում։ Պակաս նշանակություն չուներ նաև իրար հակադրվող պետությունների տնտեսական հզորությունը և բանակների ռազմատեխնիկական հագեցվածությունը։ Մամլուքներն ունեին լավ զինված և մասնագիտացված զորքեր, որոնք մշտապես տարված էին հարստությամբ և գերիներ ձեռք բերելու մարմաջով։ Մյուս կողմից՝ նկատելիորեն թուլացել էր հայկական բանակի կորովն ու մարտական ոգին երկրի ներսում սրված հակասություններից։ Մասնավորապես սուր էին կենտրոնական իշխանության և կենտրոնախույս ուժերի՝ խոշոր հողատեր իշխանների միջև եղած հակասությունները։ Գրիգոր Ակներցին գրում է, որ Հեթում Ա մերժեց սուլթան Բեյբարսի պահանջները, հույս դնելով իր իշխանների միասնության վրա[70], մինչդեռ Հեթումի 50 մեծ իշխաններից միայն 12-ը թշնամու դեմ հանեցին իրենց զորքերը, որոնցից շատերն էլ առանց կռվելու լքեցին մարտի դաշտը և փախան[71], ավելի մտահոգված լինելով իրենց բերդերի և տիրույթների ապահովությամբ[72]։

Գրիգոր Ակներցին իշխաններին անվանում է «երկմիտ», «նախանձոտ», «նենգաբարո» և նշում է, որ Հեթումի որդի Թորոսի զոհվելու պատճառն էլ նրանք եղան։

Հետաքրքիր է, որ Վահրամ Ռաբունին 1271 թ., Լևոն Գ-ի թագավորության հանդեսին արտասանած քարոզի մեջ, անդրադառնալով իշխանների կենտրոնախույս տրամադրություններին, նորապսակ թագավորին հորդորում է չանսալ նենգ իշխանների բանսարկություններին։ Ապա, նկատի ունենալով մամլուքների մշտական սպառնալիքներն ու վտանգը, նա իշխաններին կոչ է

Ի,եսպան զԹորոս թագւորորդի
Եւ այլք բազումք ի նոյն զկնի
Ի այրեց ըզՍիս և զՄսիս
Եւ զինչ որ չէն կայր ի միջի.
Եւ զԼևոն աւագ որդի
Հեթմոյ Հայոց մեծ արքայի
Տարաւ ծառայ 'ւեդ ի բանդի
Ի քաղաքին Եգիպտոսի...

(Ալիշան, Սիսուան, էջ 72)։

68 *Տե՛ս* Վարդան, *էջ 213։*

69 *Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 236, 272։*

70 *Տե՛ս* Գրիգոր Ակներցի (Մաղաքիա Աբեղա), *էջ 39։*

71 *Տե՛ս Makritzi*, p. 34, Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք, էջ 247։*

72 *Տե՛ս* Գրիգոր Ակներցի, *էջ 39—42։*

անում հոգ տանել երկրի պաշտպանական ուժերի ամրապնդմանը, ենթարկվել թագավորին, մշտապես զբաղվել զինավարժությամբ և վերջ տալ հարբեցողությանը[73]։

Ուշագրավ են Մարկո Պոլոյի ճանապարհորդական նոթերի հետևյալ տողերը. «Հին ժամանակ այս երկրի ազնվականները (իմա՝ Կիլիկիայի իշխանները) նշանավոր էին իրենց քաջությամբ և զինվորական գործերով, բայց հիմա ողորմելի են և վատոգի, ամենևին քաջասրտություն չունեն, լավ խմողներ են միայն»[74]։

Հայկական բանակը, որը մինչ այդ թշնամիներից հաջողությամբ մաքրել էր երկիրը, 1268 թ. պարտությունից հետո երկար ժամանակ չկարողացավ ոտքի կանգնել։ Այդ պարտության հետևանքները առավել ճակատագրական եղան խաչակիր իշխանությունների համար։ «Հայկական բանակների պարտությունը 1266 թվականին,— գրում է ֆրանսիացի պատմաբան Ռ. Գրուսեն,— որոնք հանդիսանում էին ֆրանկների միակ իրական պահապանը, հյուսիսային Սիրիայում՝ ֆրանկ տիրապետության անկման նախերգանքը դարձավ»[75]։

1268 թ. եգիպտական զորքերը գրավեցին Անտիոքը և վերջ դրեցին խաչակիրների իշխանությանը[76]։

Անտիոքի գրավումից հետո Հեթում Ա բանակցություններ սկսեց Եգիպտոսի սուլթանության հետ՝ հաշտություն կնքելու նպատակով։ Եգիպտոսը այդ հաշտության և գերված արքայազն Լևոնին ազատ արձակելու համար պահանջում էր, որ իրեն հանձնեին սահմանամերձ մի քանի բերդերը՝ Բեհեսնին, Դարպսակը, Մարզբանը, Դարանը, Շիհել Հադիդը։ Միաժամանակ պահանջում էր, որ ազատ արձակվեր ու Եգիպտոս վերադարձվեր մոնղոլների կողմից գերված եգիպտական զորավար՝ Սոնկուր ալ-Աշկարին։ «Ապա,— ասում է արաբ պատմիչ Աբու-լ-Ֆիդան,— Սսի տերը ներկայացավ Աբաղային, թաթարներին և նրանցից խնդրեց Սոնկուր ալ-Աշկարին։ Նա էլ հանձնեց նրան և Սոնկուր ալ-Աշկարը վերադարձավ ալ-Մալիք ալ-Զահիրի (իմա՝ Բեյբարսի) ծառայությանը և Դարպսակը, ինչպես և մյուս վայրերը, որոնք հիշեցինք, հանձնվեցին, բացի Բեհեսնիից։ Ալ-Մալիք ալ-Զահիրն էլ ազատ արձակեց Սսի տեր Հեթումի որդուն՝ Լևոնին ու վերադարձրեց իր հողերը»[77]։ Այսպիսով, 1268 թ. հուլիսին հաշտություն կնքվեց Կիլիկիայի և Եգիպտոսի միջև։

Շատ չանցած, 1269 թ. Հեթումը կրկին գնաց Աբաղա խանի մոտ, որ ժամանել էր Բաղդադ և նրա համաձայնությամբ որոշեց հրաժարվել գահից՝ այն հանձնելով Լևոն որդուն։ Ապա վերադառնալով հրավիրեց իշխաններին և Տարսոնում նրանց ներկայությամբ գահը հանձնեց Լևոնին։ Այդպես էլ Հեթումը ավարտեց իր քաղաքական կյանքը, մտավ վանք որպես «եղբայր Մակար» և մահացավ 1270 թվականին[78]։

---

73 Տե՛ս Վահրամ Րաբունի, Բան ի Յայտնութեան տեառն և օծումն Լևոն Գ արքայի, էջ 42։

74 Մարկո Պոլոն 1271 թ. Այասի վրայով Մոնղոլիա գնալիս, անցնում է Կիլիկիայով։ *Marko Polo*, Traduit. par Charignon, P. 1924, ch. 19, p. 33.

75 *Grousset*, R. Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalèm, p. 634—635.

76 Տե՛ս նույն տեղում։

77 «Արաբական աղբյուրները...», էջ 237։

78 Տե՛ս Գրիգոր Ակներցի, էջ 48—49։

ԳԼՈՒԽ ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԸ

Կիլիկիայի հայկական պետության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները շատ ավելի բարդ ձևեր ընդունեցին, քան բուն Հայաստանում, թերևս այն պատճառով, որ նրանք իրենց վրա կրում էին հայկական, արևմտաեվրոպական և բյուզանդական ֆեոդալական հարաբերությունների ու սովորույթների ուժեղ կնիքը։ Սակայն այստեղ ևս հասարակությունը բաժանվում էր հիմնականում երկու գլխավոր դասակարգերի՝ ազատների և անազատների։ Ազատները, թագավորի գլխավորությամբ կազմում էին ֆեոդալների դասակարգը։ Վերջիններն իրենց ձեռքում էին պահում ֆեոդալական սեփականության և արտադրության հիմնական միջոց հողը, որը նրանք օգտագործում էին աշխատավոր գյուղացիությանը շահագործելու միջոցով։

Ֆեոդալական շահագործող դասակարգը կազմող ազատներն իրենց հերթին բաժանված էին զանազան դասերի՝ աշխարհիկ և հոգևոր, խոշոր, միջին և մանր հողատերերի։ Ընդ որում, ֆեոդալական հիերարխիայի ճնշման ամբողջ ծանրությունն ընկած էր աշխատավոր ժողովրդի ուսերին։

Անազատները նույնպես բաժանված էին տարբեր խավերի՝ գյուղացիության և քաղաքային բնակչության։ Սմբատ Սպարապետը, Կիլիկյան հայկական պետության XIII դարի հասարակության տարբեր խավերի մասին գրում է. «Կու հրամայէ ուրենքս, որ մարդկային ազգս շատ ազգեր են, և են որ ազատք են և հեծելորք, և են որ չեն, և յայլ ազգ՝ գործերն, որ գործ այնեն»[1]*։*

Ֆեոդալական խոշոր հողատիրությունը Բյուզանդական կայսրությանը ենթակա Կիլիկիայում զգալի չափեր էր ընդունել դեռևս X—XI դարերում, նախքան հայ ֆեոդալների ու հայ բնակչության զանգվածային ներգաղթը։ Դրանից հետո, ֆեոդալական նախկին տերերի փոխարեն ձևավորվեց հայկական խոշոր ֆեոդալական հողատիրությունը։ Վերջինս ստեղծվել է տարբեր ուղիներով։ Հիմնականում այն կազմավորվել է Կիլիկիայում Ռուբինյան

---

1 *Смбат Спарапет*, Судебник, стр. 148.

և մյուս հայ իշխանների հաստատումով և այստեղի հողերը «հայրենիք» (ալլոդ) դարձնելու միջոցով։ Հայ ֆեոդալների կալվածքները առաջացել են նաև Բյուզանդիայի կողմից հայ իշխաններին բռնի տեղափոխելու և Կիլիկիայում բնակեցնելու միջոցով։ Բյուզանդիան Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջաններում հայ իշխաններին հանձնում էր գավառներ, ամրոցներ, բերդեր՝ իրենց շրջակայքով, որի դիմաց հայ ֆեոդալները ծառայում էին Բյուզանդական կայսրությանը՝ կատարելով վարչական և, հատկապես, զինվորական վասալական պարտականություններ։

Նվաճման միջոցով հողային սեփականատեր դառնալը թեև նոր չէր հայկական ֆեոդալական հողատիրության մեջ, սակայն այդ երևույթը կրել էր որոշ փոփոխություն։ Այսպես, ըստ Երուսաղեմի ասիզների «նվաճված հողերը նվաճողը կարող էր նվիրել կամ օտարել ում որ ցանկանար, անկախ ստացողի կամ ժառանգորդի անդրանիկ կամ կրտսեր լինելուց»[2]։

Կիլիկիայում X—XI դարերում մեծ չափեր ընդունած ֆեոդալական խոշոր հողատիրության հիման վրա XII դարում շարունակվում էին զարգանալ ալլոդական, ֆեոդական և պարգևական հողատիրության ձևերը։ Վերջիններս կրելով արևմտաեվրոպական ֆեոդալական հողատիրության ձևերի, ինչպես նաև հողատիրական օրենքների որոշ ազդեցությունը, վերջին հաշվով պահպանում էին հայկական՝ «հայրենիք» և «պարգևականք» հողատիրության ձևերը։ Հետագայում՝ XIII դարում էլ ավելի է ուժեղանում ֆրանկ հողատիրական իրավունքի ազդեցությունը, որի հետևանքով վերանում են պարգևական և ժառանգական (օտարելի) հողատիրության միջև եղած տարբերությունները և սրանք հիմնականում միաձուլվելով ստանում են պայմանական-պարգևական հողատիրության ձև։ XII—XIII դարերում ֆեոդալական խոշոր հողատիրությունը աճում է նաև ապստամբ վասալների, ինչպես և գյուղացիների՝ մանր հողատերերի հողերն ու կալվածները բռնագրավելու հաշվին։ Այս վերջին հանգամանքը սրում էր Կիլիկիայի ֆեոդալական հասարակության ներքին կյանքի հակասություններն ու հակամարտությունները։

Լևոն Բ-ի օրով ֆեոդալական խոշոր հողատիրությունը ավելի զարգացավ, առաջացնելով նոր ձևեր։ Դեռևս XII դարում հայ ֆեոդալները Կիլիկիայում ունեին ընդարձակ տարածություններ։ Լևոն Բ ճանաչեց նրանց հողատիրության իրավունքները և իր հերթին շնորհեց նոր տիրույթներ, պայմանով, որ ֆեոդալները ռազմական օգնություն ցույց տային իրեն։ Այդ նվիրատվությունները նա կատարում էր արքունական հողային ֆոնդից։ Արքունի տիրույթների մեջ մտնում էին բերդեր՝ իրենց շրջակա գավառներով և գյուղերով։ Նրա մեջ էին մտնում նաև Կիլիկիայի խոշոր քաղաքներն ու նավահանգիստները, վանքերն ու եկեղեցիները։ Թագավորի հողասեփականատիրական իրավունքը տարածվում էր նաև երկրի ընդերքի՝ հանքերի, ձկնորսարանների, անտառների, մարգագետինների և լեռների վրա։ Սակայն թագավորի իշխանությունը չէր հիմնվում հողային գերագույն սեփականատիրական իրավունքի վրա, այլ կրում էր սոսկ իրավական բնույթ։ Բարձրագույն իշխողի նրա իրավունքը ոչ միայն հողի և ջրի, այլև մարդկանց անձի վրա որոշակի բռ-

[2] Beugnot (M. Lecomte), Assises de Jérusalem, ch. 47.

վոնդակություն չի տմնցել, եղել է լոկ ընդհանուր հասկացություն՝ կրելով ձևական բնույթ։ Բացի արքունական, հայրենիք, ժառանգական հողատիրությունից, գոյություն ուներ նաև իշխանական և վանքապատկան հողատիրություն։ Այդպիսի հողերի տերերն անվանվել են հայրենատեր-բերդատերեր, իսկ նրանց կալվածները՝ հայրենիք։ Խոշոր հայրենատերերի թիվը XII դարի վերջին հասնում էր 45-ի, իսկ XIII—XIV դարերում գնալով պակասում է՝ նրանց տիրույթների խոշորացման հետևանքով։ Առավել խոշոր հողատերերը, որոնք տիրում էին տասից ավելի բերդերի, կոչվում էին «աշխարհատիրք»[3]։

XIII—XIV դարերում քաղաքների, քաղաքային կյանքի, ներքին ու արտաքին առևտրի և վաշխառության զարգացման ու ծաղկման հետևանքով առևտրականներից ու վաշխառուներից առաջացել էր «մեծատուններից» խավը։ Սրանք, ինչպես բուն Հայաստանում, ոսկուց և առևտրական կապիտալից բացի իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնում նաև հողային մեծ տիրույթներ, գնումների միջոցով։ Մյուս հայրենատեր բերդատերերի նման, սրանց տերերը կոչվում էին պարոններ, թեև չունեին ոչ ամրոցներ, ոչ բերդեր և ոչ էլ զինվորական ու քաղաքական իշխանություն։

XIII—XIV դարերում մեծ ու փոքր հայրենատեր և ոչ-հայրենատեր բերդատերերի թիվը հասնում էր 70—80-ի։ Սրանք իրենց հերթին, ըստ հողատիրության ձևերի, բաժանվում էին երեք խմբի։

1. Մեծ իշխաններ՝ հողի լիակատար սեփականատիրական իրավունքով իրենց ենթակա ոչ-հայրենատեր, բերդատեր վասալ իշխաններով։

2. Իշխաններ՝ հայրենատեր-բերդատերեր՝ թագավորի վասալներ։ Սակայն թագավորը նրանց նկատմամբ ուներ հողի գերագույն սեփականատիրական իրավունք։

3. Թագավորի և մեծ իշխաններին ենթակա ոչ-հայրենատեր-բերդատերեր, այդ թվում հոգևոր ասպետական օրդենները։

Բացի խոշոր կալվածատերերից, երկրում առաջացավ մանր հողատերերի՝ հեծյալների մի նոր դաս, որը հիմնականում կատարում էր զինվորական ծառայություն։

Կիլիկիայում XII—XIV դարերում աշխարհիկ խոշոր հողատիրության կողքին զարգանում էր նաև եկեղեցական հողատիրությունը, որն իր որոշ առանձնահատկություններով հանդերձ, նման էր աշխարհիկ հայրենական-ժառանգական և պարգևական հողատիրության ձևերին։ Բայց եկեղեցական հողերը, ինչպես բուն Հայաստանում, օտարելի չէին, չէր կարելի դրանք նվիրել կամ վաճառել ուրիշին։ Եկեղեցական հողատիրությունը իր ընդարձակման և զարգացման թափով մրցում էր աշխարհիկ ֆեոդալական հողատիրության հետ։ Սրա շնորհիվ էլ մեծանում էր հոգևորականության դերն ու նշանակությունը՝ Կիլիկիայի ներքին և արտաքին քաղաքական հարցերի լուծման բնագավառում։

Ընդարձակ հողային տարածություններ էին ստացել նաև արևմտաեվրոպական ասպետական երեք օրդենները՝ Հյուրընկալները, Տաճարականները և Տևտոնական օրդենները։

---

3 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, 1956, էջ 222։

Ասպետական օրդենները որոշ ժամանակ վասալական կապերի մեջ մըտնելով Կիլիկիայի հայկական պետության հետ, հողային նվիրատվությունների միջոցով Կիլիկիայի հայ թագավորներից Կիլիկիայի սահմանամերձ շըրջաններում ստացել էին ընդարձակ կալվածներ «պարգևականք» (benefice) *և «ֆեոդ»-ական* (fief) *հողատիրության պայմաններով։ Վերջիններս շատ կողմերով նման էին արևմտաեվրոպական ֆեոդալական հողատիրության ձևերին։ Օրդենական հողատիրությունը հայկական զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանում մի նոր երևույթ էր, որը կրել է նաև հայկական ֆեոդալական հողատիրության մեջ գործող օրենքների կնիքը։*

Հավատարիմ իրենց ուխտադրուժ քաղաքականության, օրդենները հակասության մեջ էին մտնում իրենց իսկ հովանավորող սենյորների՝ հայ թագավորների հետ։ Վերջիններս, քաջ գիտակցելով օրդենական հողատիրության ամրապնդման վտանգը, դիմում են վճռական միջոցների։ XIII դարի վերջում օրդեններն արտաքսվում են Կիլիկիայից և դադարում երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում որևէ դեր կատարելուց։

2. ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XII—XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Կիլիկիայի գյուղացիությունը կազմված էր հայերից, մասամբ հույներից, ասորիներից և այլ ազգություններից։

Յուրաքանչյուր գյուղ կազմում էր մի համայնք, որի գործերը տնօրինում էր համայնքի ժողովը, իսկ սրա ղեկավարները կոչվում էին «գլուխ», այսինքն՝ ավագներ։ Վերջիններս կարգավորում էին գյուղական համայնքի ծխերի միջև կատարվող հողաբաժանությունը, ջրի օգտագործումը, հարկերի և տուրքերի գանձումը և այլն։ Գյուղական համայնքի անդամ գյուղացիների մի մասը ենթակա էր քայքայման՝ հողազրկման և ունեզրկման[4]*։*

Կիլիկիայում գյուղացիությունը միատարր չէր, բաժանված էր տարբեր շերտերի, որը պայմանավորված էր գյուղացիների տնտեսական վիճակով և ֆեոդալներից նրանց ունեցած կախվածության առանձնահատկություններով։ Սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ Կիլիկիայի գյուղացիությունը բաժանված էր հետևյալ խավերի.

1. Մանր հողատեր սեփականատեր ազատ գյուղացիներ կամ գյուղական համայնքի անդամ ոչ կախյալ գյուղացիներ։ Սրանք իրենց սոցիալ-տնտեսական դրությամբ տարբերվում էին գյուղացիության մյուս խավերից՝ դեռևս պահպանում էին հողաբաժինների նկատմամբ իրենց ունեցած սեփականատիրական իրավունքը, որը ժառանգական էր[5]*։*

Ազատ կամ համայնական գյուղացիները հարկեր և տուրքեր էին վճարում միայն արքունիքին։

---

4 *Տե՛ս* ***Смбат Спарапет***, Судебник, стр. 108—115, 170, 192, 193:

5 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 129, 288։*

2. Դարպասային (թագավորական դոմենի) այսինքն՝ արքունի կամ պետական գյուղացիներ[6], որոնք իրավական տեսակետից անձնապես ազատ էին, համեմատած կախյալ և ճորտ-գյուղացիների հետ։ Դարպասային գյուղացիները ամրացված չէին հողին և կարող էին ազատորեն տեղափոխվել մի կալվածքից մյուսը։ Եթե կալվածքը օտարվում էր արքունիքի կողմից, նրանք պարտավոր էին հնգեկի, այսինքն՝ բերքի մեկ հինգերորդի կեսը վճարել արքունիքին, իսկ մյուս կեսը՝ նոր տիրոջը։ Անշուշտ, սրանով չէին սահմանափակվում նրանց պարտավորությունները։ Նրանք վճարում էին նաև նույն տուրքերը և կատարում նույն պարտավորությունները, ինչ կախյալ գյուղացիները։

3. Գյուղացիության երրորդ խավին էին պատկանում կախյալ գյուղացիները, որոնք աղբյուրներում անվանվում են «հարկատուք», «հարկատուք շինականք» և «հնազանդք»։ Սրանք հարկատու էին իրենց իշխաններին՝ ֆեոդալներին, ունեին նաև իրենց «հայրենիք» հողակտորը, որից նրանց զրկելու իրավունք չունեին իշխանները։ Հետևաբար, սրանք ևս չէին ամրացած հողին և անձնապես ազատ էին, բայց գտնվում էին ֆեոդալական ընդհանուր կախման մեջ և հարկատու էին իրենց իշխանին ու պետությանը։ Հարկի չափը սահմանում էր թագավորը, հավաքում էին գավառների իշխանները։

Ֆեոդալական հողատիրության հետագա զարգացման և ֆեոդալական հարաբերությունների խորացման պայմաններում հարկատու և կախյալ գյուղացիության այս խավը ենթակա էր ճորտացման։ Քաղաքների և առևտրի զարգացման պայմաններում խոշոր հողատերերը սկսեցին զբաղվել գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությամբ և արտահանմամբ։ Նրանց այլևս չէր բավարարում կախյալ գյուղացիության հարկատվությունը։ Վերջիններիս անձնական կախումը՝ ամրացումը հողին, և հողատիրոջ համար անվարձահատույց պարտադիր աշխատանքը դառնում էր անխուսափելի։

4. Ամենաճնշված և իրավազուրկ խավը կազմում էին ճորտ գյուղացիները՝ պառիկոսները։ Դեռևս XII դարում կախյալ գյուղացիների մի մասը սկսել էր ճորտացվել, զրկվել ազատ տեղաշարժման իրավունքից և հարկադրաբար աշխատել ֆեոդալի համար։

Որ պառիկոս գյուղացիները ճորտացված և ամրացված էին հողին, կարող էին օտարվել հողի հետ միասին, այդ ցույց են տալիս հողային նվիրատվությունները, որոնք կատարվում էին Կիլիկիայի իշխանների և թագավորների կողմից՝ վանքերի, աշխարհիկ ֆեոդալների և հոգևոր ասպետական օրդենների օգտին։

Անհերքելի է, որ հողային նվիրատվություններով օտարվող գյուղերը և ագարակները բնակեցված էին գյուղական աշխատավորներով։ Պառիկոսների մի մասին անվանում էին դարպասային ճորտեր։ Վերջիններս սեփական տնտեսություն չունեին, ապրում էին ֆեոդալի դղյակում և աշխատում էին ֆեոդալի տնտեսության մեջ։

Ճորտ գյուղացու կախվածությունը կրել է անձնական, այսինքն՝ արտատնտեսական բնույթ։

---

[6] Տե՛ս V. Langlois, Le trésor..., p. 143.

Արտադրության համար անհրաժեշտ որոշ միջոցները՝ անասունները, հողակտորը, աշխատանքային գործիքները, փոխադրական միջոցները, այգիները, որոնք մնում էին գյուղացիների ձեռքին, ապահովում էին հիմնական արտադրողների գոյությունը, ինչպես և ֆեոդալների կողմից յուրացվող հավելյալ արդյունքի արտադրությունը։ Սմբատի Դատաստանագրքի 149-րդ հոդվածը ցույց է տալիս, որ գյուղացի պառիկոսը ամրացված է եղել հողին և առանց ֆեոդալի թույլտվության իրավունք չի ունեցել տեղափոխվել մի այլ կալված՝ այլ ֆեոդալի մոտ։ Այստեղ ասված է. «Օրենքը հրամայում է, որ եթե պառիկոսը (ճորտը) փախչի իր պարոնի մոտից, պարոնը իրավունք ունի իր մոտ վերադարձնել պառիկոսին, վերջինի ողջ կյանքի ընթացքում։ Իսկ եթե նա մեռնի դրսում (պարոնի կալվածքից դուրս), ապա նրա երեխաներին պարոնը չի կարող բռնի վերադարձնել, բացի միայն այն դեպքից, եթե նրանք իրենց սեփական ցանկությամբ ներկայանան պարոնին»[7]։

Կիլիկիայում կային նաև ոչ մեծ թվով ստրուկներ, որոնց առաջացման աղբյուրներից գլխավորը եղել է պատերազմը և գերեվարությունը։ Այդ ճանապարհով ձեռք բերված գերի-ստրուկները վաճառվելիս են եղել հատուկ շուկաներում, որոնցից գլխավորը Այաս նավահանգիստն էր։ Գերեվաճառությունից ստացված եկամուտը բաշխվել է հաղթող բանակի զինվորների միջև։ Այասի առևտրական ակտերում հիշատակություններ կան օտար վաճառականների կողմից կատարված ստրուկների առևտրի մասին։ Կիլիկիայի թագավորները օտար վաճառականներին տրված առևտրական շնորհագրերում արգելում էին քրիստոնյա ստրուկներին վերավաճառել մահմեդական ֆեոդալներին[8]։

Ստրկության մյուս աղբյուրը ստրուկից ծնված երեխաների, ինչպես և տնտեսական ծանր կարիքից և աղքատության պատճառով ծնողների կողմից վաճառված երեխաների ստրկացումն էր։

Ինչպես բուն Հայաստանում, նույնպես և Կիլիկիայում ստրկությունը կրում էր ժամանակավոր երևույթ։ Ստրուկը ծառայելով վեց տարի, յոթերորդ տարվա մեջ ազատվում էր։

3. ԱՇԽԱՏԱՎՈՐ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԵՔՈՒՄԸ. ՀԱՐԿԵՐ, ՏՈՒՐՔԵՐ

Աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների կողմից Կիլիկիայի աշխատավորության շահագործումը տեղի էր ունենում բազմազան ձևերով և միջոցներով։

Ինչպես բոլոր ֆեոդալական հասարակություններում, այնպես էլ Կիլիկիայում ֆեոդալական դասակարգի կողմից աշխատավոր գյուղացու շահագործումը տեղի էր ունենում ֆեոդալական հասարակության արտադրական

---

7 Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, էջ 134։

8 Տե՛ս „Documents arméniens", t. II, p. 749.

եղանակին բնորոշ հողային ռենտայի երեք ձևերով՝ աշխատավճար ռենտա, արդյունավճար ռենտա և դրամական ռենտա։

Բացի ռենտայից, Կիլիկիայի գյուղացիությունը աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների օգտին կատարում էր զանազան պարտավորություններ, անում նվիրատվություններ, վճարում արտակարգ տուրքեր և տուգանքներ։

Աշխատավճար ռենտան օրինականացված էր Դատաստանագրքով. «Եւ ի շաբաթն աւր մի պարոնին բանի. և այլ աւելի ոչ բնաւ»[9]։ Այսպիսով, XIII դարում կախյալ գյուղացին պարտավոր էր շաբաթական մի օր աշխատել հողատիրոջ համար։ Բացի այդ, գյուղացին պարտավոր էր իր գրաստներով տարվա 12 տոների առթիվ ծառայել ֆեոդալին և յուրաքանչյուր տարի երկու անգամ աղ ու հաց տանել իշխանի բերդը՝ կալվածքը։

Աշխատավճար ռենտային զուգընթաց «հարկատու շինականներից» և «հնազանդյալներից» ռենտան գանձվել է նաև արդյունքով կամ մթերքներով։ Գյուղացիները գավառապետ պարոններին հարկ են վճարել ջրարբի և անջրդի հողերից, այգիներից, դաշտերից, անասուններից և այլն։ Սմբատի Դատաստանագրքի առաջին հոդվածում ասված է. «Հարկերը գավառներից, որ սահմանված է օրենքով, հավաքում են պարոնները և ոչ ոք իրավունք չունի այն ավելացնել առանց թագավորի գիտության... հարկերի ճիշտ չափը, Աստծո հարկատուին տված բոլոր եկամուտների մեկ հինգերորդն է»[10]։ Բացի հողային հարկից, գյուղացիները հարկ էին վճարում նաև անասունների, արոտավայրերի համար։ «Եզի համար այլ հարկեր չպետք է գանձվեն, որովհետև նրա համար գանձվել է հնգեկ։ Պարոնին տալ մի լիտր յուղ կովի համար և նրանցից այլ ապօրինի հարկեր չվերցնել։ Տասը ոչխարից (կամ այծից) որպես հարկ գանձել մի գառ կամ մի ուլ»[11]։ Գրաստները՝ ջորին, ձին և էշը չէին հարկադրվում։

Ինչպես բուն Հայաստանում, նույնպես և Կիլիկիայում ֆեոդալի տիրույթներում գտնվող հավաքվող կամ հանածո ամեն տեսակ օգտակար նյութերից, անգամ վայրի պտուղներից, արոտներից, խոտհարքից, անտառի փայտից, ձկնորսությունից և այլն օգտվելու դեպքում բնակչությունը պարտավոր էր տասանորդ վճարել[12]։

Վերը նշվածներից զատ, գոյություն են ունեցել նաև հարկեր, որոնք կրել են լատինական անուններ։ Դրանք հիշատակված են մեզ հասած առևտրական և քաղաքացիական շնորհագրերում, որոնք թագավորների կողմից տրվել են օտար վաճառականներին և Կիլիկիայի քաղաքներում ու նավահանգիստներում ապրող նրանց հայրենակիցներին։ Սենյորների կամ հողատեր պարոնների օգտին գանձվող լատինական տերմիններով նշված հարկերից են.

1. Contrarietas *(կոնտրարիետաս)*՝ աշխատավճար ռենտա։

---

9 *Смбат Спарапет,* Судебник, стр. 13.

10 Նույն տեղում։

11 Նույն տեղում։

12 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16։

2. Servitium (սերվիտիում)՝ ֆեոդալական պարտավորություն, որը վճարում էր սենյորին ենթակա բնակչությունը։ Այն որոշ դեպքերում հանդես է եկել որպես ռազմական հարկ[13]։

3. Ռազմական հարկ էր նաև շնորհագրերում նշված occassia (օկասիա) հարկը[14], որը յուրաքանչյուր ստորադրյալ տալիս էր սինյորին՝ պատերազմի ժամանակ կամ այլ արտակարգ դեպքերում։

4. Dati, tribitum (դատի, տրիբիտում) և այլ հարկեր, որոնք վճարվում էին խաղողի այգիներից, պարտեզներից և մշակվող հողերից, իսկ vectigal (վեկտիգալ)-ը գլխահարկ էր, որ վճարում էին ոչ քրիստոնյա հպատակները թագավորին և իշխաններին[15]։

Բացի վերոհիշյալ հարկերից, աշխատավորները վճարել են նաև բազմաթիվ տուգանքներ, որոնց մի մասը՝ պարոնի դարպասին, իսկ մի մասը՝ գանձարանին։

Նյութական բարիքներ արտադրողները հարկեր և տուրքեր էին վճարում նաև եկեղեցուն ու վանքերին, որոնք հիմնականում սահմանված են Սսի եկեղեցական ժողովի կանոններով և Սմբատի Դատաստանագրքով։

Բացի օրենքով սահմանված տասանորդից հոգևորականները, վանքերն ու եկեղեցիները ժողովրդից ստանում էին այսպես կոչված նվերներ ու ընծաներ։ Սրանք միջնադարում արդեն պարտադիր հարկերի և տուրքերի բնույթ էին ստացել և արտահայտվում էին «հաս և իրավունք» տերմինով։ Այդպիսի բնույթ են կրում կնքադրամը[16], թաղման համար գանձված դրամը[17] և մատաղացուի մի մասը[18]։ Ուխտագնացության և տոների առթիվ բնակչությունը պարտավոր էր վանքերին և եկեղեցիներին նվերներ տալ[19]։

Գյուղացիությունը կրում էր նաև պարհակային պարտավորություններ, կատարում հասարակական հարկադիր և ձրի աշխատանք։ Գյուղի և քաղաքի աշխատավորներն իրենց սեփական աշխատանքով, աշխատամիջոցներով և քաշող ուժով, կատարում էին քաղաքների, բերդերի, ամրոց-պալատների, կամուրջների, ճանապարհների շինարարություն[20], անցկացնում ջրանցքներ, առուներ կամ մաքրում դրանք։

* * *

Կիլիկիայի աշխատավոր բնակչությունը անտրտունջ և հլու-հնազանդ չէր տանում իշխող դասակարգի ճնշումն ու կեղեքումը։ Նա պայքարում էր աշխարհիկ և հոգևոր տերերի շահագործման դեմ։ Այդ պայքարը և սոցիալական բողոքը իր արտացոլումն է գտել Կիլիկիայի հայկական պետության շրջանին վերաբերող հայ մատենագրության, գեղարվեստական գրականության և քարոզների մեջ։

---

13 Տե՛ս *Langlois V.*, Le trésor., p. 106, 111.

14 *Langlois V.*, Essai., p. 49.

15 Տե՛ս նույն տեղում։

16 Տե՛ս *Смбат Спарапет*, Судебник, стр. 46—47., Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 304։

17 Տե՛ս *Смбат Спарапет*, Судебник, стр. 46—47.

18 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43—44։

19 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39—44։

20 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74։

Կիլիկիայի ֆեոդալական հասարակությունում թեև չեն բռնկվել գյուղացիական խոշոր շարժումներ, ինչպիսիք էին պավլիկյան կամ թոնդրակյան շարժումները, սակայն դա չի նշանակում, թե չեն եղել աշխատավորական հուզումներ և պայքար կեղեքման ու կեղեքիչների դեմ։

Կիլիկիայում իրենց արտահայտությունն են գտել դասակարգային պայքարի ձևերից մի քանիսը, ինչպիսիք են՝ անհատական ընդդիմադրությունը, ճորտերի փախուստը, ինչպես նաև կրոնական ու դավանաբանական վեճերի շղարշի տակ հանդես եկած աղանդավորությունն ու հերետիկոսությունը։

Պայքարի պասիվ արտահայտություններից գլխավորը եղել է ծառաների և ճորտերի անհատական փախուստը։

Ընդդիմադրության ձևերից անհատական փախուստի տարածված լինելու մասին է վկայում նաև Սմբատի Դատաստանագրքի «Վասն որ պառիկոսն փախչի յիր պարոնէն»[21] հոդվածը։

Կան հոդվածներ, որոնք խիստ պատիժներ են նախատեսում այն շինականների նկատմամբ, որոնք դիտավորյալ կամ գիտակցաբար նյութական վընասներ են պատճառում իրենց տերերին[22]։

Սմբատը թագավորի և պարոնների դեմ կատարած հանցանքի կամ ապստամբության մասին, գրում է. «Եթե որևէ մեկը թագավորի կամ իշխանի հասցեին անարժան կամ անվայել խոսք ասի և կամ ապստամբի նրանց դեմ, պետք է հետևել, որ նրան դատի եկեղեցին, իսկ եթե նա չքավի իր մեղքը, եթե նա եկեղեցական է, զրկում են նրան պաշտոնից և արտաքսում՝ երկրից։ Իսկ եթե նա աշխարհական է, տուգանում են նրան բանադրելով և աքսորում։ Իսկ եթե մեղքը ծանր է, բռնագրավում են նրա ունեցվածքը»[23]։ Թագավորի և իշխանների դեմ ամեն մի անհատական ընդդիմություն և ոտնձգություն դիտվում էր որպես ապստամբություն, որպես ծանր զանցանք և նույնիսկ արժանանում էր մահապատժի[24]։

Թագավորական կենտրոնական իշխանությունից զատ Դատաստանագիրքը իրավունք է տալիս նաև յուրաքանչյուր գավառապետ պարոնի՝ պատժելու իր պարոնության սահմաններում ապրող ըմբոստ բնակիչներին[25], իսկ ամեն մի ֆեոդալ կարող էր պատժել իր ճորտին, ծեծել և զնդանել, չէր կարող միայն մահապատժի ենթարկել[26]։

Պարոնների բերդերը և ամրոցները հանդիսացել են ոչ միայն երկիրը արտաքին թշնամիներից պաշտպանելու, այլև ներքին ըմբոստությունները ճընշելու, աշխատավորներին հնազանդ պահելու միջոց։

«Անտիոքի Ասսիզների» ԺԵ գլխում այս առթիվ ասված է, թե «…որտեղ որ գժտություն և խռովություն լինի…» և լուրը հասնի պարոնի կամ գավառապետի գործակալներին, վերջիններս անմիջապես դղյակից կամ ամրոցից

21 *Смбат Спарапет*, Судебник, стр. 134.

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 118, 119, 159։

23 Նույն տեղում, էջ 25։

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11, 82։

25 Նույն տեղում, էջ 118, 135, 139, 159։

26 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82—83։

ուղարկում են «մի ջոկատ հեծելազոր, որոնք կգնան խառնակության վայրը»[27] և տեղում հարթեն գործը, այսինքն՝ ճնշեն։ Ինչպես տեսնում ենք, պարոնի ձիավորները կատարել են նաև ոստիկանական հանձնարարություններ։

Անհատական ընդդիմադրության պասիվ ձևերից է եղել աղանդավորությունը և հերետիկոսությունը։ Աղբյուրները կցկտուր և անորոշ տեղեկություններ են հաղորդում այդ մասին։ Հայտնի են Ներսես Շնորհալու ակնարկները իր «Թղթերում» աղանդավորության և հերետիկոսության մասին[28]։ Սմբատի Դատաստանագրքում մի քանի հոդված կա նրանց վերաբերյալ[29]։ Հոդվածներից մեկում նա խոսում է հերետիկոսներին երկրորդ անգամ մկրտելու պայմանների մասին[30]։ Մի ուրիշում՝ վարդապետների վրա պատասխանատվություն է դնում, որպեսզի նրանք հավատացյալներին ուսուցանեն հեռու մնալ «ի չարագործութենէ և հերձուածողացն»[31].

Մեզ հասած տեղեկությունները, որքան էլ կցկտուր լինեն, վկայում են, որ Կիլիկիայում սոցիալական բողոքը՝ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների կեղեքման դեմ դրսևորվում էր տարբեր ձևերով ու եղանակներով, իսկ տերերը դաժանորեն ճնշում էին աշխատավորների ամեն մի դիմադրություն։

4. ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Քաղաքային կյանքը արևելքում, հատկապես Միջերկրական ծովի ափերին ունեցել է վաղեմի անցյալ։ Սակայն Կիլիկիայի միջնադարյան քաղաքները նշանակալից զարգացման հասան այստեղ հաստատված հայկական պետության ժամանակաշրջանում։ Դրան նպաստում էր մի կողմից՝ Հայկական կենտրոնացված պետության ստեղծումը, մյուս կողմից՝ արհեստագործության, առևտրի ու մշակույթի զարգացումը։ Կիլիկիայի քաղաքային կյանքին, քաղաքների աճմանն ու զարգացմանը նպաստում էր նաև Հայաստանի ծաղկած ու զարգացած քաղաքների՝ Անիի, Կարսի, Վանի, Կարինի, Արծնի, Նախճավանի և մյուս քաղաքների արհեստավորների զանգվածային գաղթը դեպի Կիլիկիա։

Հին ժամանակներից Կիլիկիայում հայտնի քաղաքներ էին Տարսոնը, Ադանան, Մամեստիան, Անարզաբան, Սելևկիան և Սիսը, նավահանգիստներ՝ Այասն ու Կոռիկոսը։

Կիլիկիայի քաղաքներում ու նավահանգիստներում էր կենտրոնացված Կիլիկիայի մեկ միլիոն բնակչության համարյա կեսը[32]։

Աղբյուրները ցույց են տալիս, որ քաղաքներն ու նավահանգիստները մտել են արքունի տան տիրույթների մեջ և անմիջականորեն ենթարկվել արքունիքին։

---

27 „Assises d'Antioche". p. 38—39.

28 Տե՛ս Ներսես Շնորհալի, *Թուղթ ընդհանրական*, էջ 26, նույնի, *Նամականի*, Վենետիկ, 1838, էջ 333, 366։

29 Տե՛ս *Смбат Спарапет*, Судебник, стр. 59—60, 74.

30 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22։

31 Նույն տեղում, էջ 39։

32 Տե՛ս „Histoire de Chypre de Mas-Latrie", t. II, p. 682—690.

Թագավորական քաղաքները գլխավորել են թագավորի ներկայացուցիչները՝ կապիտանները։ Վերջիններս, հատկապես նավահանգստային քաղաքներում, ունեցել են քաղաքական, վարչական և ոստիկանական կառավարման իրավասություններ։

Քաղաքներում թագավորի կողմից էին նշանակվում ձեռներեցները[33], մուխթասիպները[34] և դուկերը[35]։ Սրանք հսկում էին քաղաքների շուկաներում չափի և կշռի կարգավորմանը, գանձում էին հարկերն ու մաքսերը՝ կապալն ու բաժը՝ կամուրջների ու քաղաքների գլխավոր մուտքերում։ Թագավորական քաղաքներում վարչական պարտականություններ էին կատարում նաև թագավորի կողմից նշանակված «երեսփոխականները»[36], որոնք նույն իրավասություններն ունեին ինչ պարոններն ու գավառապետները։ Քաղաքներում թաղամասերի կառավարման համար նշանակվում էին «տանուտերեր»[37]։ Վերջիններիս հեղինակությունը բարձրանում է հատկապես XIV դարում, երբ մեծանում է արհեստավորների և առևտրականների դերն ու նշանակությունը՝ Կիլիկիայի քաղաքային ու հասարակական կյանքում։

Կիլիկիայի Սիս մայրաքաղաքը միջնադարում

Հայկական թագավորության շրջանում (XII—XIV դարերում) Սիսը դարձավ երկրի քաղաքական, վարչական, արհեստագործության, առևտրի և կուլտուրայի զարգացման խոշոր կենտրոններից մեկը։ Սիսը 1292—1441 թթ.

33 Տե՛ս Ներսես Լամբրոնացի, Թուղթ առ Լևոն, էջ 211։

34 Տե՛ս Смбат Спарапет, Судебник, стр. 126.

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127։

36 Տե՛ս նույն տեղում։

37 Տե՛ս Հովհաննես Դարդել, Ժամանակագրություն, էջ 69։

եղել է ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, իսկ 1441—1927 թթ. Մեծի տանն Կիլիկիո կաթողիկոսի նստավայրը։

Թագավորության մայրաքաղաք Սիսը, բնականաբար, մյուսներից ավելի արագ է բարգավաճել։ XII դարի վերջին քառորդի հեղինակ Ներսես Լամբրոնացին Սիսը կոչում է «իշխանանիստ լցեալ իշխանօք և ժողովրդօք»[38]։ Սակայն նա գանգատվում է նրա անշքության համար։ Երկու տասնամյակ հետո Կիլիկիա այցելած ավստրիական դքսի դեսպան Վիլլեբրանդ Օլդենբուրգցին, սքանչանալով Սիս քաղաքի գեղեցիկ շենքերով և զբոսարաններով, բառեր չի խնայում գովելու այն[39]։

Սսում էր գտնվում արքունի դարպասը (պալատը)՝ արքունի գանձարանը[40]։ Հիշատակված են Սսի միջնաբերդի բանտը, դրամատունը (տարապխանան, փողերանոց), իշխանանց տունը, գրադարանը կամ մատենադարանը, Սսի վարժարան-համալսարանը՝ դպրատունը։ Սսում էին կենտրոնացված օտար երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչները, Վենետիկի, Ջենովայի, իտալական մյուս քաղաքների և Ֆրանսիայի պայլերն ու կոնսուլները, պապի լեգատներն ու հոգևորական ասպետական օրդենների կոմանդորները, հույն, ասորի, լատին և մյուս համայնքների հոգևոր առաջնորդների ներկայացուցիչները[41]։

Կիլիկիայի ամենախոշոր վաճառաշահ ու հարուստ քաղաքը Տարսոնն էր, որը գտնվում էր Կյուդնոսի գետաբերանում՝ Միջերկրական ծովի ափին։ Կյուդնոսը միջին դարերում նավարկելի էր, ընդ որում նավերը բարձրանում էին մինչև քաղաքը, որը ավելի էր բարձրացնում քաղաքի առևտրական և ռազմական նշանակությունը[42]։ Տարսոնը XI—XII դարերում՝ բյուզանդական տիրապետության շրջանում, եղել է իշխանանիստ քաղաք։ Այն վերջնականապես անցավ Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությանը, երբ Ռուբեն Բ իշխանը «Մեծ և երևելի» քաղաքը փողով գնեց Անտիոքի իշխանից։ 1190 թ. մի ձեռագրում Տարսոնը անվանված է «գեղեցկագոյն և հոյակապ քաղաքս»[43]։ Տարսոնը Կիլիկիայի երկրորդ մայրաքաղաքն էր։ Այստեղ էին կատարվում թագադրության ծիսակատարությունները։ Տարսոնն ունեցել է բազմազգ բնակչություն։ Բացի հայերից, քաղաքում բնակություն էին հաստատել հույներ, ասորիներ, հրեաներ և իտալացիներ[44]։ Այստեղ էր հաստատված Վատիկանի պապի ներկայացուցիչ լատին եպիսկոպոսը[45]։

Կիլիկիայի բազմամարդ և բարգավաճ, տնտեսական ու քաղաքական նշանակություն ունեցող քաղաքներից էին Ադանան և Մամեստիան։

---

38 Ն. Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւն ի կարգս եկեղեցւոյ, „Documents Arméniens", t. I, p. 559.

39 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 204։

40 Տե՛ս Վարդան, էջ 162—163։

41 Տե՛ս Langlois V., Essai., p. 73, 82—83.

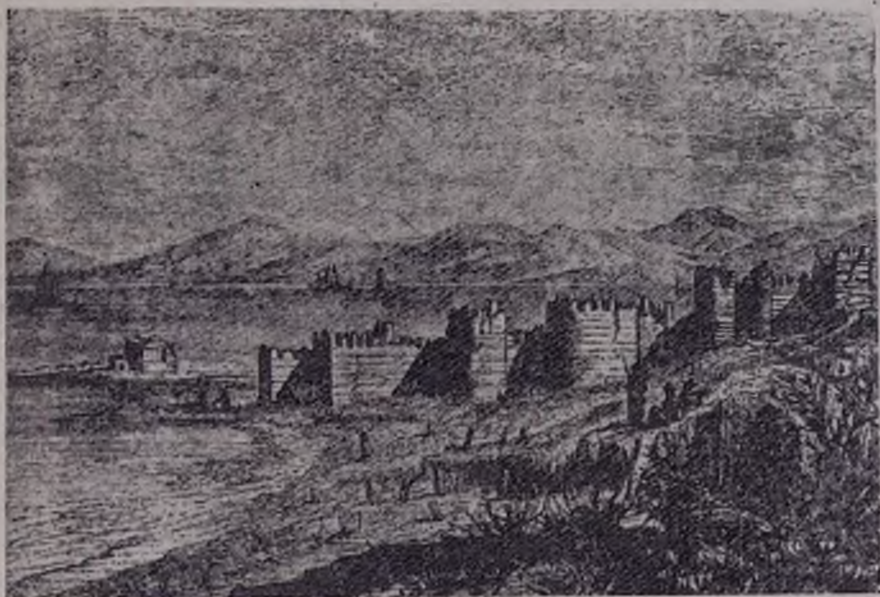
42 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 262։

43 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 269—270։

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 270։

45 Տե՛ս նույն տեղում։

Արհեստագործության և առևտրի զարգացման ու ծավալման տեսակետից ավելի մեծ դեր է խաղացել Այաս նավահանգիստը։ Այստեղ բնակություն էին հաստատել ոչ միայն տեղական արհեստավորներն ու առևտրականները, այլև Արևելքից ու Արևմուտքից եկած բազմաթիվ մարդիկ, որոնք զբաղվում էին Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի միջև կատարվող տարանցիկ առևտրով. Այասը խոշոր նշանակություն է ստանում Սիրիայի խաչակիր ֆրանկ պետությունների անկման շրջանում (XIII դարի երկրորդ կեսին) և որպես այդպիսին առաջին անգամ հիշատակվում է 1261 թ. ու դրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանում[46]։

Այաս նավահանգստի պարիսպները

Թե ինչքան մեծ է եղել Այասում կատարվող առևտուրը, երևում է վենետիկցի վաճառականների Այասում կատարած առևտրական գործառնություններից։ Այասում նստող վենետիկյան պայլը, որն իր հպատակների առևտրական գործառնություններից գանձում էր ընդամենը կես տոկոս մաքս, մեկ ու կես տարվա ընթացքում ստացել է 7200 ֆրանկ եկամուտ։ Այսպիսով, միայն վենետիկցիների կողմից կատարված առևտրի շրջանառության գումարը հասնում էր մեկուկես միլիոն ֆրանկի[47], որի 2—4 տոկոսն էլ, որպես մաքս, մտնում էր Սսի արքունական գանձարանը։ Սկսած 1323 թ. մինչև 1337 թ. (մինչև Այասի վերջնական գրավումը Եգիպտոսի կողմից) Եգիպտոսը Այասի

46 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, *Հայ-Վենետ*, էջ 51։
47 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 363—371։

բաժտնից ստանում էր մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար դրամ հարկ, որը կազմում էր Այասի բաժտան եկամուտի մի մասը[48]։

Քաղաքային բնակչությունը՝ արհեստավորներն ու առևտրականները, ավելի արտոնյալ վիճակ են ունեցել, ավելի բարձր դասվել, քան գյուղացիները։ Նրանց թույլ էր տրվում զբաղվել ներքին և արտաքին առևտրով, շարժվել տեղից տեղ և մասնակցել եկեղեցական ու կրոնական հարցերի լուծմանը[49]։ Սսի և այլ մեծ քաղաքների առևտրական-վաշխառուական կապիտալի ներկայացուցիչները մասնակցել են պետության առաջ ծառացած քաղաքական հարցերի լուծմանը[50]։

Քաղաքային բնակչության ստորին խավերը սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են «ռամիկ» տերմինով, որի տակ հասկացվել են քաղաքի արհեստավորներն ու մանր առևտրականները, սևագործներն ու օրավարձով աշխատողները։ Մեծատունների քաղաքային վերնախավը կիլիկյան քաղաքներում ևս հարստացել և փարթամացել էր։ Նրանց միջից ոմն Կոստանդին՝ որդի պարոն Հեթումի, դառնում է Կոստանդին Ե թագավոր։ Հովհաննես Դարդելի վկայությամբ՝ «ոչ թէ ընտրեցին զնա առ ազնուականութեան, այլ առ փարթամութեան, զի էր ծագումն նորա ի ճորտից անտի Կիպրոսի»[51], այսինքն՝ Կիպրոսի զինվորներից էր։

Այդ նոր հասարակական շերտի ներկայացուցիչները, պետության կործանումից քառորդ դար հետո, վախենալով թուրքական և եգիպտական ֆեոդալների նոր վայրագություններից և վերահաս ֆիզիկական ոչնչացումից, 1402 և 1404 թթ. զանգվածաբար թողեցին Կիլիկիայի գեղատեսիլ ափերը, վերցրին գաղթականության ցուպը և մեկնեցին հեռավոր երկրներ՝ դեպի Իտալիա, «Ֆրանգստան»[52], որտեղ սակայն հետագա դարերում վերջնականապես ձուլվեցին այդ երկրների բնակչության հետ։

XII—XIII դարերում արհեստագործությունը հիմնականում անջատվել էր գյուղատնտեսությունից և մեծ մասամբ կենտրոնացվել քաղաքներում։ Արհեստը դարձել էր արհեստավորի ապրուստի հիմնական միջոցը։

Կիլիկիայի բնական հարստություններն ու գյուղատնտեսական արտադրանքը մի կողմից, ներքին շուկան ու արտաքին առևտրական ընդարձակ կապերը մյուս կողմից՝ խթանում էին երկրի արհեստագործության բազմաթիվ ճյուղերի զարգացմանը։

Ինչպես Կիլիկիայի ազգաբնակչության, այնպես էլ արհեստավորների գերազանց մասը կազմում էին հայերը, որոնք Կիլիկիայի լավագույն արհեստավորներն էին։ Նրանք զբաղվում էին մետաղամշակությամբ, ատաղձագործությամբ, մանածագործությամբ, կարպետագործությամբ, խեցեգործությամբ, ապակեգործությամբ և այլ արհեստներով։ Առանձնապես հռչակված

48 Տե՛ս *Langlois V.*, Le trèsor..., p. 232.

49 Տե՛ս *Смбат Спарапет*, Судебник, стр. 29.

50 Տե՛ս Հովհաննես Դարդել, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 69։

51 Նույն տեղում, էջ 59։

52 Տե՛ս Նույն տեղում։

էին հայկական «ցփսի» կոչվող գործվածքը և կարպետները։ Հայերեն կարպետ բառը նույնիսկ մուտք է գործել եվրոպական մի քանի լեզուների մեջ[53]։

Գյուղերից հեռանալով քաղաքներում էին հաստատվում ոչ միայն արհեստավորները, այդ թվում բուն Հայաստանից «գաղթողները»[54], այլև ամեն տեսակի սև աշխատանք կատարելու պատրաստ սևագործ վարձկանների բավականաչափ ստվար մի խավ։ Քաղաքների սևագործների բազմությունը օրվա իր ապրուստը վաստակում էր գերազանցորեն օրավարձով կատարվող ղանազան պատահական աշխատանքներից։

Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքում հիշատակված են մի քանի տեսակ վարձու աշխատողներ՝ մշակներ[55], վարձվորներ կամ հոռքվորներ, որոնց մի մասը աշխատում էր տիրոջ գործիքներով[56], իսկ մի մասը՝ իր սեփական գործիքներով։

5. ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Կիլիկիայի տնտեսական բարգավաճումը՝ գյուղատնտեսության ու արհեստագործության զարգացումը, խոշոր քաղաքների առկայությունը, երկրի աշխարհագրական դիրքը՝ ծովային ու ցամաքային ճանապարհներով այլ երկրների հետ հաստատված կապերը նպաստում էին ինչպես ներքին, այնպես էլ տարանցիկ առևտրի զարգացմանը։

Ներքին առևտրին նպաստում էր մանավանդ քաղաքի անջատումը գյուղից և փոխանակության զարգացումը նրանց միջև։ Գյուղացին գնում էր քաղաք՝ վաճառելու իր գյուղատնտեսական ապրանքը և դրա դիմաց ձեռք բերելու անհրաժեշտ արհեստագործական արտադրանք՝ գործիքներ, գործվածքներ և այլ իրեր։

Ներքին և արտաքին առևտրի զարգացմանը նպաստում էր կենտրոնացված պետության առկայությունը։ Դեռևս Լևոն Բ-ի ժամանակ (1198—1219), ինչպես ասվել է, մեծ ուշադրություն դարձվեց երկրի տնտեսական կյանքի, հատկապես առևտրի զարգացման վրա։ Կարգի բերվեցին նավահանգիստները, կամուրջները, առևտրական ու ռազմական ճանապարհները, կառուցվեց առևտրական նավատորմիղ, հատվեցին ոսկյա և արծաթյա դրամներ։ Կիլիկիայի հայոց թագավորների կտրած «թագավորական» կոչվող արծաթե դրամները լայն տարածում էին գտել նաև Կիլիկիայի սահմաններից դուրս՝ Իտալիայում և միջերկրածովյան ափերին գտնվող երկրներում[57]։ Լևոն Բ ու նրա հաջորդները կտրեցին նաև «դահեկան» կոչվող ոսկե դրամներ, բայց սահմանափակ քանակությամբ։

Արտաքին առևտուրը Կիլիկիայում ավելի խոշոր ծավալ էր ստացել։ Կիլիկիան ծովային և ցամաքային ուղիներով կապված էր Ջենովայի, Վենետի-

---

53 Տե՛ս *Langlois V.*, Le trèsor..., p. 154—158.
54 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 190։
55 Տե՛ս *Смбат Спарапет*, Судебник, стр. 17.
56 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148։
57 *Г. Микаелян*, История Киликийского армянского государства, стр. 398.

կի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի, Ղրիմի, Մերձավոր Արևելքի ու Առաջավոր Ասիայի երկրների հետ։

Ներքին, արտաքին ու տարանցիկ առևտրի զարգացմանը նպաստելու նպատակով, սկսած 1201 թ. առևտրական պայմանագրեր կնքվեցին մի քանի երկրների վաճառականների հետ։ Այդ մասին են վկայում այն առևտրական արտոնագրերն ու շնորհագրերը, որոնք Կիլիկիայի թագավորների կողմից տրվել են վերոհիշյալ երկրների վաճառականներին՝ 1201, 1215, 1245, 1261, 1288, 1314, 1321, 1335 և այլ թվականներին[58]։

Վերոհիշյալ երկրների վաճառականները առևտրական շնորհագրերով իրավունք էին ձեռք բերում Կիլիկիայի քաղաքներում ունենալու իրենց թաղամասերը. դատարանները, եկեղեցիները, ինչպես և երկրի ներսում զբաղվելու արհեստագործությամբ ու առևտրով։

Կիլիկյան պետությունը հոգ էր տանում, որպեսզի ապահով լինեին ցամաքային և ծովային ճանապարհները, մասնավորապես հոգում էր Այաս և Կոռիկոս այցելող օտարերկրյա նավերի և քարավանների անվտանգության ու ապահովության համար։ Հարևան Սեբաստիան առևտրական-ցամաքային ուղիների խաչավորման գլխավոր կենտրոններից էր։ Այստեղ առևտրականներ էին գալիս Ղրիմից, Անդրկովկասից, Իրանից, Միջագետքից, Չինաստանից ու Հնդկաստանից, ինչպես նաև Կիլիկիայից, Սիրիայից, Արաբիայից ու Եգիպտոսից։

Սիրիայից դեպի Սինոպ տանող ճանապարհը, որը սերտորեն կապված էր Սուդակի և Ղրիմի այլ նավահանգիստների հետ, անցնում էր Կիլիկիայի վրայով։ Փոքր Ասիայի, Ղրիմի, Սիրիայի քաղաքներում և նավահանգիստներում զգալի քանակությամբ հայ բնակչություն էր հաստատվել՝ մեծ մասամբ արհեստավորներ ու վաճառականներ։ XIII դարում հայերը կարևոր դեր էին կատարում Ղրիմի առևտրում և գործարքներ ունեին նաև Կիլիկիայի հետ։

Կիլիկիայի մերձսևծովյան տափաստանների հետ ունեցած առևտրական հարաբերությունների մասին վկայում են Դնեստրի գետաբերանում՝ Ակկերմանի մոտ գտնված Կիլիկիայի հայոց թագավորների դրամները[59]։

Ռուսաստանի մուշտակը, որի պահանջը շատ մեծ էր Եվրոպայի ու Մերձավոր Արևելքի շուկաներում, բերվում էր Սուդակ-Սինոպ-Կեսարիա-Այաս ճանապարհով[60]։

Մոնղոլների կողմից Բաղդադի գրավումով (1258) փոխվեց Առաջավոր Ասիայի քարավանային մայրուղիների ուղղությունը։ Մեծ նշանակություն ձեռք բերեց Առաջավոր ասիական նոր տարանցիկ ուղին՝ Այաս—Թավրիզ։ Ուստի խիստ բարձրացավ Կիլիկիայի տարանցիկ ուղիների և Կիլիկյան հայկական պետության դերը՝ XIII—XIV դարերի միջազգային առևտրում։ Մեծացավ նաև Այասից Թավրիզ տանող ճանապարհի վրա գտնվող Մեծ Հայքի

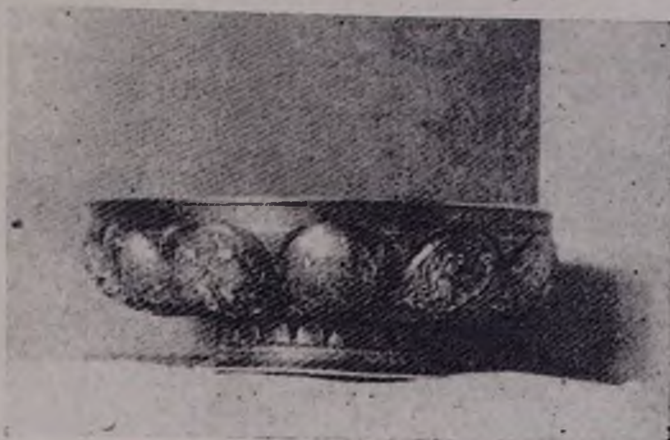
---

[58] Տե՛ս *Langlois V.*, Le trésor...; (տե՛ս առևտրական շնորհագրերը)։

[59] Տե՛ս *G. Bratianou*, Recherches sur le commerce Genois de la mer Noire, p. 161.

[60] Տե՛ս *Rey*, Les colonies franques de Syrie au XII-ème siècle, Paris, 1883, p. 208.

քաղաքների դերը[61]։ Այասը դարձել էր Մերձավոր Արևելքի առևտրի ծովային դարպասը։

Կիլիկյան արծաթե թաս, գտնված Մերձուրալյան շրջանում

Կիլիկյան թասի ճատակին արված պատկերները

Առևտրական քարավանները Կիլիկիայից զանազան երկրներ էին արտահանում բամբակ, հացահատիկ, անտառանյութ, անասուններ, չոր միրգ, ձի-

[61] *Տե՛ս G. Bratianou.* Actes des notaires Génois de Péra et de Caffa de la fin du XIII ème Siècle (1281–1290), Paris, 1936, p. 22.

թաղտուղ, համեմունքներ և հանքային նյութեր։ Կիլիկիա էին ներմուծվում մի շարք ապրանքներ, ինչպիսիք են մետաքսեղեն, զարդեղեն, զենք, օճառ և այլն։

Արտոնություն ստացած օտար առևտրականների մեծ մասը ապրանքների համար վճարում էր մաքս մեկ տոկոսի չափով, մինչդեռ ոչ արտոնյալ պայմաններով սահմանված էր չորս տոկոս։ Ներմուծվող և արտահանվող ապրանքներից ստացվող մաքսը վճարվում էր նավահանգիստներում և լեռնանցքերում հիմնված մաքսային վարչության տներում, որոնք աղբյուրներում կոչվում են բաժտուն։ Առևտրական արտոնագրերում և շնորհագրերում, Սմբատի Դատաստանագրքում նշված են բազմաթիվ այդպիսի հարկերի և մաքսերի տեսակներ։

Առևտրից գանձվող մաքսերն ու հարկերն էին.

1. Ոսկե, արծաթե իրերի և թանկագին քարերի վաճառքից ստացվող հարկեր։

2. Սանսարյան—միջնորդության հարկը, որ գանձվում էր Կիլիկիայի շուկաներում, տոնավաճառներում և խանութներում վաճառվող ապրանքներից։

3. Պասաժում — անցահարկը և տուրքը, որ գանձվում էր կիրճերի, լեռնանցքերի, կամուրջների և գետերի վրայով կատարվող առևտրից,

4. Անգորաժում հարկը՝ նավահանգիստներում խարսխվող նավերից։

5. Տաքուլաժում կոչվող հարկը, որ գանձվում էր շուկայում վաճառքի սեղան ունենալու համար։

6. Տրանզիտուզ կոչվող հարկը, որ գանձվում էր ֆեոդալ հողատիրոջ կամ թագավորի կողմից նրանց տերիտորիայի վրայով փոխադրվող ապրանքների համար։

7. Էգսակցիո հարկը, որ գանձվում էր օտար պանդոկապետներից և գինեվաճառներից։

Բնական է, որ Կիլիկյան արքունի գանձարանը մեծ եկամուտներ էր ստանում արտաքին և տարանցիկ առևտրից, որն իր հերթին նպաստում էր Կիլիկիայի տնտեսական զարգացմանը։

6. ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԿՏՐՎԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Ներքին և արտաքին առևտրին զարկ տալու համար կիլիկյան իշխանավորները և թագավորները կտրեցին իրենց դրամները[62], որոնք գերազանցապես

---

62 Կիլիկյան Հայաստանը իր գոյության ողջ ընթացքում լայն կապերի մեջ լինելով Միջերկրականի արևելյան ու արևմտյան շուկաների հետ, ապրանքափոխանակության պահանջով թողարկել է մեծ քանակությամբ դրամներ։ Դրանց մի չնչին մասը, ավելի քան 13,000 դրամ, առանձին ժողովածուներով, պահվում է Վիեննայի ու Վենետիկի Մխիթարյան թանգարաններում, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում (Երևան), ՍՍՀՄ ժողովուրդների պատմության թանգարանում (Մոսկվա), Պետական էրմիտաժում (Լենինգրադ), Թուրքիայի հնագիտական թանգարանում (Ստամբուլ), Ֆրանսիայի ազգային մատենադարանում (Փարիզ), Ամերիկյան դրամագիտական ընկերությունում (Նյու-Յորք) և շատ այլ պետական ու անհատական ժողովածուներում։

հայերեն գրերով արծաթե ու պղնձե դրամներ էին։ Դրամների թողարկումը Կիլիկիայում սկսվել էր դեռևս Ռուբինյանների իշխանության շրջանում։ Հատ ու կենտ նմուշներով պահպանվել են Թորոս Ա-ի (1099—1129), Թորոս Բ-ի (1145—1169) և առավելապես Ռուբինյան վերջին իշխան Լևոնի (1187—1198) պղնձե դրամները, որոնցով կատարվել է առևտուրը երկրի ներսում։ Իշխանների անուններից բացի դրանց վրա դրոշմված է նաև խաչի նշանը։

Թագավորության շրջանում դրամներ են թողարկվել մշտապես։ Լևոն Բ 1198 թ. թագավոր հռչակվելով անմիջապես կարգավորեց երկրի դրամական տնտեսությունը և թողարկեց արծաթե ու պղնձե, իսկ առանձին դեպքերում նաև ոսկե դրամներ։ Լևոն Բ-ի առատորեն թողարկած արծաթե ու պղնձե դրամները շրջանառության մեջ են եղել ողջ XIII դարի ընթացքում։ Այս դրամներն իրենց ձևավորմամբ օրինակ հանդիսացան Կիլիկիայում թողարկվող հետագա դրամների համար։ Լևոն Բ-ի կտրած ոսկե դրամները գերազանցապես շքադրամ էին 4,8 գրամ նվազագույն և 7 գրամ առավելագույն քաշով։ Շրջանառության մեջ հիմնական դրամային միավորը արծաթե դրամն էր, որը թողարկվում էր զանգվածաբար։

Դրամների մի երեսին դրոշմվում էր հայոց թագավորի պատկերը, շուրջը գրված՝ Լեւոն թագաւոր Հայոց, մյուս երեսին՝ մեկ կամ, ավելի հաճախ, երկու առյուծ՝ խաչի նշանով[63]։

Լևոն թագավորի ոսկե դրամը

Թողարկվել են նաև պղնձե խոշոր դրամներ, որոնց մի երեսին պատկերված է թագավորի առյուծանման գլուխը, շրջապատված Լեւոն թագաւոր Հայոց գրությամբ։ Պղնձե այդ դրամների հակառակ կողմերին պատկերված է խաչ, շուրջը գրված՝ Շինեալ ի քաղաքս ի Սիս: Լևոն Բ-ի օրոք դրամները թողարկվում էին տարբեր կշռաչափի, որոնք հայտնի էին տարբեր անուններով։ 5,1 գրամ միջին քաշով արծաթե դրամները կոչվում էին երկդրամյաններ, դրանց կես կշիռը ունեցող (մոտ 2,9 գրամ) արծաթ դրամային միավորները՝ կես երկդրամյաններ, իսկ 1,30 քաշով արծաթե դրամները՝ կեսդրամյաններ։

Պղնձե խոշոր դրամը կոչվում էր «դանգ» և թողարկվում էր մոտ 7,40 գրամ միջին քաշով։ Հեթում-Զաբելի (1226—1270) համատեղ թագավորության տարիներին թողարկվեցին արծաթե դրամներ՝ 2,84 գրամ միջին քաշով, որոնց մի կողմի վրա դրոշմված էր Հեթումի և Զաբելի պատկերները. կանգնած և խաչը միասին բռնած, մյուս կողմին՝ խաչակիր առյուծը, շուրջը արձանագրված՝ Հեթում թագաւոր Հայոց: Այդ ժամանակներում թողարկվեցին նաև երկլեզվյան հայերեն ու արաբերեն արձանագրություններով արծաթե դրամներ։ Դրանք շրջանառության մեջ մտան 1236—1245 թթ.՝ Հե-

---

63 Լևոն Բ կտրել է նաև արծաթե շքադրամ իր օծման առթիվ՝ Քրիստոսի առջև իր ծնկաչոք պատկերով մի երեսին և երկու առյուծների ու խաչի պատկերով մյուս երեսին։

թում Ա-ի և Իկոնիայի սելջուկյան սուլթաններ Քեյ-Կուբադի ու Քեյ-Խոսրովի անուններով, որի առթիվ նախապես հատուկ համաձայնությամբ էր կայացել։ Ներքին շուկայի համար 7,20 գրամանոց պղնձե «դանգ»-երից բացի, թողարկվեցին նաև 4,60 գրամ քաշով պղնձե դրամներ, որոնք կոչվում էին «քարտեզ»։ Դրանց վրա թագավորը պատկերվում էր հեծյալ կամ գահին նստած։

Հեթումին հաջորդած Լևոն Գ-ի օրոք (1270—1289) շրջանառության մեջ մտան այսպես կոչված «նոր դրամներ»՝ արծաթից, 2,60 գրամ քաշով և թագավորի, որպես հեծյալի պատկերով։ Հեթում Բ-ի (1285—1305) թագավորության տարիներից արծաթ դրամներ չեն պահպանվել։ Հայտնի են սակավաթիվ և թեթև քաշի (մոտ մեկ գրամ) փոքրիկ (15 միլիմետր տրամագծով) բիլոնե դրամներ։ Դրանց վրա պատկերված են թագավորը՝ հանդիպահայաց դեմքով և խաչի նշան. արձանագրությունը՝ Հեթում թագաւոր ամենայն Հայոց: Ըստ որում, առաջին երկու բառերը նշված են միապետի դիմաքանդակի շուրջը։

Հեթում Բ-ի պղնձյա դրամները նույնպես թողարկվում էին թագավորի հանդիպահայաց դիմաքանդակով, սակայն եղել են նաև պղնձե դրամներ, որոնց վրա Հեթում Բ երբեմն պատկերված է արևելյան ձևով՝ ծալապատիկ նստած, մի ձեռքը կրծքին, մյուսով՝ գավազանը բռնած։ Սմբատի խիստ կարճատև թագավորության տարիներին (1296—1298) թողարկվում էին արծաթե դրամներ, որոնք գրեթե նույնությամբ կրկնում էին Ռուբինյանների հզորության ժամանակները հիշեցնող Լևոն Բ-ի արծաթե երկառյուծ դրամների պատկերատիպը։ Դրանով նա հավանաբար կամենում էր շեշտել, որ ինքը Ռուբինյանների հաջորդն է, և ոչ Հեթումյանների, որոնց գահը բռնագրավել էր։

Սմբատին հաջորդած Կոստանդին Ա, որի թագավորությունը մեկ տարի չտևեց, դրվագել տվեց ոչ միայն արծաթե ու պղնձե, այլև ոսկե դրամներ։ Չնայած շատ քիչ դրամներ են պահպանվել Կոստանդինից, բայց պատկերագրային առումով դրանք ուրույն տեղ են գրավում հայատառ դրամների շարքում։

Կոստանդին Ա-ի ոսկե դրամները ունեցել են 3,50 գրամ քաշ՝ մի կողմի վրա պատկերված ձիավոր թագավորը, աջ ձեռքին սուր բռնած, իսկ հակառակ կողմի կենտրոնում՝ Սսի անառիկ ամրոցը՝ մեկ կամ երեք աշտարակներով։ Ոսկե դրամի վրա նշված արձանագրությունը՝ «Սսոյ բերդն է թագաւոր», կա միայն Կոստանդին Ա-ի դրամների վրա։ Արծաթ դրամների վրա հայոց թագավորը պատկերված է ուղիղ կանգնած՝ աջ ձեռքին սուր, ձախին՝ խաչ, շուրջը գրված՝ «Կարողութիւն Այ է թագոր»: Այդ արծաթ դրամների վրա՝ մյուս կողմից թագավորը ներկայացված է ձիավորի տեսքով, աջ ձեռքին նորից սուր բռնած, իսկ շուրջը արձանագրված. «Կոստանդիանոս թագաւոր Հայոց»: Պղնձե դրամները՝ «քարտեզները» ունեցել են 2,40 գրամ միջին քաշ և խաչի նշան։

XIV դարի սկզբից փոխվում է դրամա-կշռային սիստեմը։ Դրամային տնտեսության սնանկացումը բացահայտ է դառնում։ Լևոն Դ (1301—1307)

թագավորի տարիներից Կիլիկիայում թողարկվում են նոր դրամային միավորներ՝ նոր անուններով։ Դրանք հայկական թագավորության անկման շրջանի դրամներն են։

Լևոն թագավորի կնիքը

Հիմնական դրամային միավորը «թագուորին» կոչվող արծաթե դրամն էր՝ 2,30 գրամ միջին քաշով և արծաթի ցածր տոկոսով։

Պղնձե դրամների շարքում XIV դարի սկզբից հանդես է գալիս «փող» կոչված միավորը։

Ներքին շուկայի համար նախատեսված այդ «փող» պղնձե դրամները սկզբում դրվագվում էին համեմատաբար խոշոր տրամագծային չափերով (5,7—2,4 գրամ քաշով), որոնք հետագայում շատ փոքրացան (1,2—0,65 գրամ քաշով) ու բոլորովին չքացան։

XIV դարում դրամների վրա դրոշմվող պատկերները և մակագրությունները դառնում են միատիպ (կանոնիկ), անարվեստ։ Բացի Սսից դրամներ կտրվել են Տարսոնում։

Դրամական տնտեսության սնանկությունը դարձել էր բացահայտ։ Բիլոնե փոքրիկ դրամները 0,70 գրամ քաշով Կիլիկյան Հայաստանի վերջին դրամները եղան։ Հետագայում՝ 1393—1489 թթ. Կիպրոսի թագավոր-թագուհիները թողարկեցին լատինատառ դրամներ, որոնց վրա դրոշմում էին իրենց տիտղոսները՝ իբրև Հայաստանի թագավորներ, սակայն, սրանք հայ ազգային դրամների հետ կապ չունեին։

Հեթում թագավորի դրամը

Այսպիսով, Կիլիկիայի հայկական պետությունն իր ծագման ու զարգացման ողջ ընթացքում հայերեն գրերով դրամներ է թողարկել, որոնք լայն տարածում են ունեցել։ Դրանք հայտնաբերվել են առանձին օրինակներով և ամբողջական գանձերի ձևով, ըստ որում ոչ միայն բուն Կիլիկիայում, այլև նրա սահմաններից դուրս, որովհետև սպասարկել են ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին շուկաների պահանջները։

ԳԼՈՒԽ ՔԱՌԱՍՈՒՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

1. ՌՈՒԲԻՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Կիլիկիայի հայկական պետությունը, իր երեքհարյուրամյա գոյության ընթացքում, հիմնականում անցել է երկու շրջան. առաջինը իշխանական կամ Ռուբինյան իշխանության շրջանն է, որն սկսվում է 1080 թ. և վերջանում է 1198 թ., երկրորդը՝ թագավորական շրջան, որն սկսվում է 1198 թ. և վերջանում է 1375 թ. Կիլիկիայի հայկական պետության կործանմամբ։

Այս երկու շրջանները հասարակական-տնտեսական, ինչպես նաև վարչա-քաղաքական կառուցվածքով սերտորեն կապված են իրար հետ։ Ընդ որում, երկրորդ շրջանը հանդիսանում է առաջինի բնական և տրամաբանական շարունակությունը, զարգացման ավելի բարձր աստիճանում։

Ռուբինյանների իշխանության գլուխ կանգնած էր իշխանաց իշխանը, որը երկրի կամ իր տիրապետության տակ գտնվող գավառների և փոքր այլ իշխանությունների միակ սյուզերենն էր հանդիսանում, վայելում էր գերագաս իրավասություններ և պատիվ։ Նրա ծառայության տակ էին բազմաթիվ մեծ ու փոքր իշխաններ, որոնք նրանից ստանում էին պարգևներ՝ հողեր, կալվածներ և դրանց դիմաց պարտավորվում էին վասալական պարտականություններ կատարել՝ հատկապես զինվորական ծառայություն և այլ պաշտոններ վարել։

Իշխանաց իշխանը նստում էր իշխանանիստ բերդ-քաղաքում՝ Վահկա բերդում, իսկ հետագայում՝ Սսում, որտեղ և պահվում էր իշխանության պետական արխիվը։

Իշխանաց իշխանին էին ենթարկվում գավառապետներն ու պարոն-իշխանները՝ ֆեոդալ վասալները, որոնք իշխանաց իշխանի մոտ ծառայում էին որպես գործակալներ։ Այդ շրջանից հայտնի են սպարապետության[1] *և պայլության գործակալությունները*[2]*։*

Իշխանաց իշխանը պահում էր մշտական զորք, որի կորիզը հանդիսանում էր ազատներից կազմված հեծելազորը («Հայոց հեծյալը»[3]*) և ռամիկներից*

1 *Տե՛ս* Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, 1956, էջ 200։

2 *Տե՛ս* Սամուէլ Անեցի, էջ 218։

3 *Տե՛ս* Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, 1956, էջ 177—179,

կազմված հեծելակը։ Հայ իշխանները Կիլիկիա և Փոքր Ասիայի բյուզանդական նահանգներն էին գաղթել ազատներից կազմված զորքերով և ռամիկ հետևակով[4]։ Իշխաններն իրենց զորքերը դնում էին իշխանաց իշխանի տրամադրության տակ, երբ վերջինս կռվում էր արտաքին թշնամիների դեմ։ Զինվորներն ստանում էին թոշակ կամ ռոճիկ (որը կոչվում էր հռոգ[5]), նրանք բաժին էին ստանում նաև ռազմական ավարից և ռազմական գերիների փրկագնից ստացվող եկամուտներից։

Իշխանաց իշխանի ընդհանուր եկամուտները կազմվում էին բնակչությունից գանձվող հարկերից, առևտրական մաքսերից ու հարկերից և ռազմական ավարից ստացվող բաժնից։

Իշխանաց իշխանին ենթակա էր և նրա նախագահությամբ գործող վերին ատյանը, որի նիստերը գումարվում էին իշխանանիստ քաղաքում։

Այսպիսով, իշխանաց իշխանը հանդիսանում էր ամբողջ երկրի իշխանների սյուզերենը, առանց թագավորական թագի։

Ռուբինյան իշխանության կազմավորման շրջանում մուտք են գործում արևմտա-եվրոպական և բյուզանդական ֆեոդալիզմի պետական-քաղաքական կարգերին հատուկ մի շարք անուններ, տիտղոսներ։ Այսպես, խաչակիր ֆրանկ իշխանները Ռուբեն Ա-ի որդի Կոստանդինի (1095—1100) իշխանությունը կոչում էին կոմսություն, իսկ Կոստանդինին անվանում էին մարքիզ[6]։ Կոմս տիտղոսը հետագայում՝ թագավորության շրջանում ևս շարունակվեց օգտագործվել։

Բյուզանդական ազդեցության տակ իշխանաց իշխանները կրում էին սևաստոս, պան սևաստոս և պրոտսևաստոս տիտղոսները, որոնք հատկապես տրվում էին Բյուզանդական կայսրության վասալ Լամբրոնյան-Հեթումյան իշխանաց իշխաններին և իշխաններին։ Վերջիններիս իշխանությունները կոչվում էին սեբաստոսություն[7]։

Իշխանական շրջանի քաղաքական-պետական կառուցվածքի մասին վերևում բերված փաստերն ու տեղեկությունները, թեև սահմանափակ, բայց բավական են ցույց տալու, որ նույնիսկ իշխանական ժամանակաշրջանում Կիլիկիայում ձևավորվել և բավականաչափ բարձր զարգացման էին հասել պետական կառավարման կարգերը։

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը կենտրոնացված և բավականաչափ զորեղ մի պետություն էր։ Անշուշտ, այս վիճակը նոր պայմաններ էր

---

4 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 49, 305, Սամուել Անեցի, էջ 58, 116—117, Սմբատ Սպարապետ, Պատմություն, էջ 24, 27—58։

5 Տե՛ս «Թուղթ ընդհանրական», էջ 100, Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 484։

6 Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 214, «Արարատ», 1870, էջ 355, Գ. Հովսեփյանց, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 265—266։

7 Տե՛ս Գ. Հովսեփյանց, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 544։

ստեղծում՝ Կիլիկիայի ֆեոդալական հասարակության և պետական կարգի հետագա զարգացման համար։

Կիլիկիայի քաղաքական-պետական կարգերում հիմնականում շարունակվում էին նախորդ շրջանի բնորոշ գծերը. պետական կարգը հանդիսանում էր բուն Հայաստանի ֆեոդալական պետական կառուցվածքի առավել զարգացած բարձր աստիճանը։ Փաստորեն, Կիլիկիայի թագավորության պետական կարգի վրա ազդող բյուզանդական և արևմտաեվրոպական ֆեոդալական կարգերի ազդեցությունը հիմնականում եղել է ձևական, օրինակ, արքունիքի պաշտոնյաների անվանումը, որոշ գործակալությունների հորջորջումը։ Դա բնական էր, քանի որ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը գտնվում էր Արևելքի և Արևմուտքի՝ Եվրոպայի և Ասիայի մայր ցամաքների սահմանագլխին, կազմավորվել էր բյուզանդական նախկին նահանգների հողերի վրա և սերտ շփման մեջ էր արևմտա-եվրոպական ֆեոդալական կարգերի ազդեցության ներքո կազմավորվող խաչակիր ֆրանկ իշխանությունների հետ։

Երկրի ամբողջ իշխանությունը ֆեոդալական դասակարգի ձեռքում էր, որն այն իրականացնում էր արքունիքի միջոցով։ Արքունիքի գլուխ կանգնած թագավորը մարմնավորում էր երկրի գերագույն իշխանությունը։ Նա էր պատերազմ հայտարարում, հաշտություն կամ դաշինք կնքում, լուծում երկրի ներքին կյանքին վերաբերող կարևորագույն հարցերը, հրապարակում օրենքներ և վճիռներ, դրամ կտրում, քաղաքներ և ամրոցներ հիմնադրում։ Նա իշխում էր «ինքնակալությամբ»[8]։

Ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի, թագավորից հետո ֆեոդալական սանդուխքի հաջորդ աստիճանի վրա կանգնած էին խոշոր հողատերերը, որոնք թագավորի և իշխանաց-իշխանի վասալներն էին, երկրորդ աստիճանի վրա՝ թագավորի, իշխանաց-իշխանի և մյուս պարոն-իշխանների ասպետները։

Թեև Կիլիկիայի պետական կարգն իր էությամբ վերջին հաշվով հայկական էր, արևելյան կերպավորմամբ, սակայն, ի տարբերություն բուն Հայաստանի Արշակունյաց կամ Բագրատունիների թագավորական արքունիքի, այստեղ արևմտաեվրոպական և Սիրիայի ֆրանկ պետությունների օրինակով, որպես երկրի կառավարման գլխավոր մարմին, արքունիքում կազմվել էր բարձրագույն կամ վերին արքունի ատյան (Curiae regis)[9], թեև դա խորհրդատու մարմին էր[10]։

Լևոն Բ-ի կողմից 1201 թ. ջենովացիներին շնորհված առևտրական արտոնագրում ասվում է, որ այդ շնորհագիրը[11] տրված է «կուրիայի համաձայնությամբ» (assensi curiae)[12]։ Հետաքրքիր է, որ ավելի ուշ շրջանի փաստաթղթերում այն բացակայում է, և թագավորն ինքն է շնորհում արտոնագրեր «իր անձնական կամոք» (moto proprio)[13]։

---

8 Տե՛ս «Ներսիսի Լամբրոնացւոյ ատենաբանութիւն, և թուղթք և ճառք», էջ 235։

9 Langlois V., Le trésor, p. 45.

10 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 59։

11 V. Langlois, Le trésor, p. 106.

12 Տե՛ս նույն տեղում։

13 Տե՛ս նույն տեղում։

XIII դարի վերջում արքունական կուրիան հայկական աղբյուրներում անվանվում է արքունական «դիվան»[14], սակայն այն տարբերությամբ, որ այս շրջանում տվյալ ատյանը մեծ նշանակություն չի ունեցել։ Այդ երևում է այն բանից, որ հրովարտակների մեծ մասում չի հիշատակված, թե թագավորը այն շնորհել է կուրիայի կամ դիվանի համաձայնությամբ։

Վերին կամ արքունի ատյանն իր զարգացման հետագա շրջանում դառնում է թագավորական խորհուրդ, որին կից ստեղծվում է մի դատարան, որը կոչվում է Վերին կամ Մեծ դարպաս։

Կիլիկյան դրամ

Հետագայում, XIV դարում, արքունական դիվանը դադարում է գործադիր օրգանի որևէ դեր կատարելուց, ընդհակառակը, ուժեղանում է «թագավորական խորհրդի» դերը։

Այդ խորհրդի ուժը վճռական ու զգալի է դառնում հատկապես 1342 թ., երբ թագավորները մեկը մյուսին հաջորդում են ոչ թե նախկինում գոյություն ունեցող ժառանգական «հայրենական իրավունքով»[15], այլ ընտրվում էին թագավորական կամ իշխանական խորհրդի կողմից։

---

[14] *Տե՛ս Langlois*, Le trésor, p. 234.

[15] Տե՛ս Վահրամ Ռաբունի, *Բան ի յայտնութեան տեառն և յօծումն Լևոն Գ արքայի*, էջ 1—20։

3. ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արքունիքի կազմի մեջ մտնում էին կենտրոնական պետական կառավարման օրգանները՝ գործակալությունները։ Վերջիններս գլխավորում էին Կիլիկիայի անվանի և առավել խոշոր ֆեոդալական տների ներկայացուցիչները։ Այդ պարտականությունները, որոնք ֆեոդալները կատարում էին թագավորի՝ արքունիքի նկատմամբ, կոչվում էին «ծառայութիւն», «հնազանդութիւն»[16] և «գործ» կամ «գործակալութիւն»։

«Ծառայութիւն» արտահայտվում էր թագավորի նկատմամբ նրա վասալների կատարած մի շարք վարչական և զինվորական պարտականություններով։

Կիլիկիայի թագավորին ծառայող ֆեոդալները կոչվում էին լիճ-ճորտք[17], ստիճանաւորք, իսկ վասալական պարտականությունները սյուզերենի հանդեպ կոչվում էր լճություն[18]։

Նույն հիմունքներով էին կարգավորվում նաև խոշոր ֆեոդալների և նրանցից կախում ունեցող վասալ հողատերերի փոխհարաբերությունները։

Քանի որ գործակալության պարտականության հիմքում ընկած էր ֆեոդալական հողատիրության իրավունքը, այդ պաշտոնը հաճախ կրում էր ժառանգական բնույթ։ Այս կարգը, որը գոյություն ուներ դեռևս Արշակունյաց և Բագրատունյաց Հայաստանում, որոշ չափով պահվում էր նաև Կիլիկիայում։ Սակայն, սկսած թագավորության հիմնադրման ժամանակաշրջանից՝ հաճախ խախտվում էր։ Ինչպես վկայում են աղբյուրները, գործակալներ և աստիճանավորներ էին նշանակվում առավել խոշոր ֆեոդալները։

Կարևորագույն գործակալությունների թիվը Կիլիկիայում տասն էր, իսկ ընդհանրապես արքունիքում ծառայող աստիճանավորների և այլ պաշտոնյաների թիվը հասնում էր մոտավորապես 25-ի։

Կիլիկիայի հայկական թագավորության գործակալությունների մեծ մասը նման էր Արշակունյաց և Բագրատունյաց ժամանակների գործակալություններին, չնայած նրանց միջև եղել են նաև որոշ, մանավանդ ձևական բնույթի տարբերություններ։

Թագադիր գործակալություն: *Արքունիքում վերականգնվեց Արշակունիներից հայտնի թագադիր գործակալի պաշտոնը։ Կոստանդին թագավորահայրը այդ պաշտոնը հանձնեց Լամբրոնի Կոստանդին իշխանին, կամենալով նրան «թիկունս օգնականութեան իւր առնել»[19]։*

Թագադիր գործակալը թագադրության հանդեսների ժամանակ թագավորի գլխին թագ էր դնում և կապում էր արքայական նշան։ Իբրև պալատական հանդեսների արարողապետ, հսկում էր արքունիքում սահմանված կարգի պահպանմանը։ Նա հետևում էր, որպեսզի իշխանները թագավորին ներկայանան պատշաճ ձևով և զբաղեցնեն իրենց աստիճանին համապատասխան հատկացված տեղերը[20]։

---

16 *Տե՛ս Смбат Спарапет,* Судебник, стр. 13—15.

17 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82։*

18 *Տե՛ս* „Assises d'Antioche", p. 8—9.

19 *Տե՛ս* **Կիրակոս Գանձակեցի,** *էջ 287։*

20 *Տե՛ս* **Ղ. Ալիշան,** *Սիսուան, էջ 475։*

Սպարապետություն։ *Սպարապետության գործակալությունը գլխավորում էր սպարապետը*[21]*, որը աղբյուրներում հիշատակվում է նաև գունդստաբլ՝ արևմտաեվրոպական տերմինով*[22]*։ Այս գործակալությունը կազմավորված էր հայկական վաղեմի ավանդույթների հիման վրա, իսկ իր արևմտաեվրոպական անվանմամբ* (comes stabuli) *նման էր V դարի Հայաստանում օգտագործված շահ-ախոռապետ տերմինին*[23]*։*

Ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում սպարապետը պատերազմի ժամանակ պետական կամ արքունական բանակի գլխավոր հրամանատարն էր։ Նա գլխավորում էր իշխանների զորքերը, որոնք համախմբված ձևով հանդես էին գալիս թշնամու դեմ։

Գլխավոր հրամանատարները Կիլիկիայում ունեին մեծ կշիռ և բարձր հեղինակություն։ Այդ գործակալությունը հաճախ հանձնվում էր արքունական տան անդամներին, որոնք միևնույն ժամանակ ավագ պարոններ և խոշոր հողատերեր էին և, որ կարևորն է, մի շարք ամրոցների և բերդերի, հատկապես սահմանային բերդերի բերդատերեր։

Կիլիկիայում սպարապետությունը չի եղել որևէ իշխանական տոհմի ժառանգական պաշտոն։ Սպարապետ նշանակվել են առավել ընդունակ խոշոր զորավարները, որոնք պայքարում էին կենտրոնական իշխանության ուժեղացման համար։ Սպարապետության գործակալությունից բացի, Սմբատ Սպարապետը հիշատակում է նաև զինվորական մի այլ հրամանատարի՝ «սպասալարի» մասին[24]*։ Կիլիկիայի պետական բանակում սպասալար էր անվանվում հեծելազորի հրամանատարը, իսկ սպարապետը կամ գունդստաբլը գլխավորում էր ամբողջ բանակը։*

Երկրի ռազմական ուժերի կամ բանակի սպասարկման համար, արքունիքում գործում էր նաև մատակարարման գործակալությունը։ Վերջինիս խնդիրն էր սպառազինություն և պարեն մատակարարել բանակին։ Գլխավոր մատակարարը անվանվում էր՝ մարաջախտ[25] *կամ «մարաջախտ թագաւորութեան Հայոց»*[26]*։ Նա գունդստաբլի անմիջական տեղակալն էր։*

Արևմտյան Եվրոպայի թագավորական պալատի կապիտանի նման՝ արքունիքում գոյություն ուներ «արքունի կուրիայի կապիտան», որը մարաջախտի օգնականն էր։

Խնամակալության կամ պայլության՝ գործակալություն։ *Այս պաշտոնը գոյություն ուներ, ինչպես նշվեց, դեռևս XII դարի առաջին կեսում՝ իշխանական շրջանում։ Գործակալը կոչվում էր պայլ։ Այս տերմինը և ինքը՝ գործակալությունը ծագումով արևմտաեվրոպական էին, իսկ անվանումը լատինական* (bajulus, baljus)*։ Թագավորից բացի, պայլ նշանակում էր նաև իշխանական խորհուրդը կամ վերին ատյանը։*

---

21 *Տե՛ս* Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք, 1956, էջ 235—238։*

22 *Տե՛ս* Ներսես Լամբրոնացի, *Թուղթ առ Լևոն,* Սամուել Անեցի, *էջ 158,* Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք, 1956, էջ 200։*

23 Եղիշե, *Վարդանանց պատերազմը, էջ 74։*

24 *Տե՛ս* Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք, 1956, էջ 234։*

25 *Տե՛ս* Սամուել Անեցի *(շարունակող), էջ 209—210։*

26 Յովհաննէս Դարդել, *Ժամանակագրութիւն, էջ 115։*

Կիլիկիայում պայլը հանդիսանում էր թագավորի առաջին խորհրդականը, որը թագավորի բացակայության դեպքում փոխարինում էր նրան։ Թագավորական պայլը (baillis royaux) *թագավորին ներկայացնում էր Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում և լատինական Արևելքում։*

Պայլությունը հիմնականում խնամակալական գործակալություն էր, որը հատուկ նշանակություն էր ստանում թագավորի կամ թագաժառանգի անչափահասության ժամանակ։

Պայլության գործակալության դերն ու նշանակությունը հատկապես մեծանում էր, երբ թագավորական գահը թափուր էր մնում և երկրում ծավալվում էին ֆեոդալական երկպառակություններ։ Այդ ժամանակ պայլը գլխավորում էր բանակը՝ հայոց հեծյալը և հնազանդեցնում էր կենտրոնախույս տրամադրություններ ունեցող կամ պառակտված իշխաններին[27]*։*

Պայլը թագավորի երիտասարդության շրջանում կոչվել է «թագավորահայր». այսպես էր կոչվում Հեթում Ա-ի հայրը՝ Կոստանդին Հեթումյանը[28]*։*

Պայլությունը, որպես գործակալություն, գոյություն է ունեցել մինչև թագավորության անկումը։ XIV դարում՝ Լևոն Ե-ի անչափահասության ժամանակ պայլության գլուխ են կանգնում նույնիսկ երեք կամ չորս «մեծազոյն և փառաւոր իշխանքն»[29]*։*

Ջանցլեր կամ արքունական քարտուղարություն: *Արքունի քարտուղարության գլխավոր գործակալը կոչվել է թագավորական ջանցլեր կամ կանցլեր*[30]*։ Այդ պաշտոնը վարողը կոչվել է նաև ատենադպիր։ Ինչպես հայտնի է, ատենադպիր տիտղոսն ու պաշտոնը գոյություն ուներ նաև հին Հայաստանում։ Սակայն ֆրանկ պետություններում և կիլիկյան թագավորությունում գործող ջանցլերի պաշտոնը նույն բովանդակությունը չուներ, թեև որոշ կողմերով նման էր բուն Հայաստանի ատենադպրին՝ արքունի քարտուղարությանը։*

Ջանցլերի կամ «մեծաց ջանցլերի» պաշտոնի մշտական կրողը Սսի արքեպիսկոպոսն էր[31]*։ Արքեպիսկոպոսի, հետևաբար և ջանցլերի պաշտոնը ժառանգական չէր։*

Սսում էր գտնվում արքունի «կանցելարիան», հետևաբար և նրա արխիվը (դիվանատունը)։ Վերջինս այրվեց 1266 թ. մամլուքների հերթական արշավանքի ժամանակ[32] *և վերջնականապես ոչնչացվեց 1375 թ.՝ թագավորության կործանման ժամանակ։*

Հաճախ ընդունված կարգը խախտելով կանցլերի պաշտոնում նշանակում էին ոչ թե Սսի արքեպիսկոպոսին, այլ լեզուներ իմացող և առավել կարող հոգևորականների։ Վերջիններիս լավագույն ներկայացուցիչն է Վահրամ Ռաբունի վարդապետը, որը թեև չի եղել Սսի արքեպիսկոպոս, սակայն մոտավորապես 30 տարի վարել է ատենադպիրի պարտականությունները։

---

27 *Տե՛ս* Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք, 1956, էջ 223—226։*

28 *Տե՛ս* Կիրակոս Գանձակեցի, *էջ 271։*

29 Լ. Խաչիկյան, *14-րդ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 193—194։*

30 *Langlois V.*, Le trésor..., p. 107, 110, 143.

31 *«Բազմավեպ», 1847, էջ 92։*

32 *Տե՛ս* Վարդան, *էջ 162։*

Հասկանալի է, որ արքունի քարտուղարության արխիվ վարելը բավականին բարդ գործ էր։ Այդ երևում է մեզ հասած 375 փաստաթղթերից, որոնց թվում կան արքունի հրովարտակներ, շնորհագրեր, հողային նվիրատվություններ, բազմաթիվ ակտեր ու դիվանագիտական նամակագրություններ, որոնք պահպանվել են Եվրոպայի զանազան քաղաքների՝ Փարիզի, Ջենովայի, Վենետիկի, Միլանի, Մարսելի, Բեռլինի, Մադրիդի, Մալթայի և այլ վայրերի պետական արխիվներում[32]։

Վերոհիշյալ փաստաթղթերի մեծ մասը լատիներեն և ֆրանսերեն է, իսկ մի քանիսը՝ հայերեն։ Արքունի քարտուղարության մեջ օգտագործվող հիմնական լեզուն եղել է կիլիկյան միջին հայերենը։ Դա երևում է նաև այն բանից, որ վնրոհիշյալ լատիներեն փաստաթղթերին զուգահեռ գտնվել են նաև նրանց հայերեն բնագրերը։ Պետական քարտուղարությունում աշխատելիս են եղել արքունի թարգմաններ (dragomani curiae)։ Բացի այդ, եղել են թագավորական կամ արքունական մեծ թվով քարտուղարներ և գրասենյակի ծառայողներ (scriptoris regis)[33]։ Երկրի ներսում գործերը վարվում էին հայերեն լեզվով, իսկ օտար պետությունների հետ՝ ֆրանսերենով և լատիներենով[34]։

Մեծաց ջանցլերը կոչվում էր նաև լեգատ (legatis), որը նշանակում է «կապ հաստատող» նվիրակ, պատվիրակ, քանի որ վերջինս ոչ միայն գլխավորում էր արքունի քարտուղարության բոլոր գործերը, այլև հաճախ բանակցություններ էր վարում օտար պետությունների ներկայացուցիչների հետ[35]։

Թագավորական կամ արքունական քարտուղարությունից բացի, ջանցլերներ ունեին նաև օտար պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչները՝ հյուպատոսները, և Կիլիկիայում բնակություն հաստատած օտար համայնքների պայլերը[36]։ Ջանցլերներ ունեին նաև հոգևոր օրդենները, որոնք ենթարկվում էին Կիլիկիայում գործող օրդենների հրամանատարին կամ բերդատիրոջը։

Սեղանապետության գործակալը կոչվում էր սինեշալ կամ սենեչալ, հիշատակվում է նաև սենեսկալ[37], «սենեսկալ հայոց»[38] և այլ ձևերով։ Սա արքունիքում բավականին ազդեցություն ուներ, իբրև արքայական պալատի կառավարիչ, արքունիքի եկամուտներն ու ծախսերը տնօրինող և հսկող պաշտոնյա։ Նրա պաշտոնը համապատասխանում էր արևմտաեվրոպական երկրների թագավորական պալատների գործակալությունը ղեկավարող մեծ դոմեստիկի (grand domestique) պաշտոնին[39]։ Այս գործակալությունը հանձնվում էր առավել խոշոր ֆեոդալներից մեկին, որը մոտ էր կանգնած

---

32 *Տե՛ս Langlois V.*. Essai..., p. 6—7.

33 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11—12։*

34 *Տե՛ս նույն տեղում։*

35 *Տե՛ս Longlois V.*, Le trésor..., p. 107—110.

36 *Տե՛ս Langlois V.*, Essai..., p. 11.

37 *Տե՛ս Смбат Спарапет,* Судебник, стр. 70.

38 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 222։*

39 *Տե՛ս* „Guillaume de Tyr", t. II, p. 5.

թագավորական տանը և այդ պատճառով էլ աղբյուրներում անվանվում է «հավատարիմն տան արքունի»[40]։

Սենեսալը կամ սենեսկալը նույնպես ուներ իր հատուկ տեղն արքունիքում՝ մյուս գործակալների կամ աստիճանավորների շարքում. նա կրում էր հատուկ նշան[41]։

Սենեսկալին է ենթարկվել մի այլ բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ ջամբրլայն կամ մեծաց ջանբրլայնք՝ արքունի հանդերձապետը կամ սենեկապետը։ Վերջինս ոչ միայն պահում էր թագավորական զգեստները, այլև կազմակերպում էր պալատական հանդեսներ[42]։

Սենեսկալին էին ենթարկվում նաև արքունիքում ծառայող մյուս աստիճանավորները՝ մանր ազնվականության ներկայացուցիչները, ասպետները։ Դրանցից հայտնի է արքունական պոդլերը՝[43] *թագավորի սեղանապետը կամ մատռվակը (գինեպետը)։*

Մախսապետություն: *Առավել կարևոր և խոշոր գործակալություն էր երկրի ֆինանսները ղեկավարող պրոքսիմոսի գործակալությունը*[44]։

Ներքին, արտաքին ու տարանցիկ առևտրի զարգացմանը զուգընթաց Կիլիկիայի քաղաքներն ու նավահանգիստներն էին գալիս բազմաթիվ առևտրական քարավաններ՝ Ասիայի մայր ցամաքի խորքերից և առևտրական նավեր արևմուտքից։ Ինչպես նավահանգիստներում, այնպես էլ լեռնանցքներում հաստատված էին մաքսատներ և բաժատներ։ XIII դարում զգալի չափով զարգանում է ներքին առևտուրն ու արհեստագործությունը, որոնցից նույնպես հավաքվում էին մեծ չափով տուրքեր։ Վերոհիշյալ բոլոր մաքսային ու տուրքային գործառնությունները կարգավորելու համար ստեղծված էր երկրի հարկային-ֆինանսական գործակալություն հանդիսացող մաքսապետությունը։ Այս գործակալությանը ենթարկվում էին մաքսատների պաշտոնյաները, հարկահավաքները, նաև ներքին շուկաների վերակացուները։

Մաքսերից ստացվող եկամուտը այն գլխավոր աղբյուրներից մեկն էր, որոնցով պահվում էր պետությունը և ապահովվում էին ռազմական ծախսերը։

Առևտրական շնորհագրերում և հրովարտակներում օտար վաճառականներին և օրդեններին շնորհված արտոնությունների կատարումն ու հսկումը հանձնարարվում էր պրոքսիմոսին[45]*։ Պրոքսիմոսն էր գլխավորում ոչ միայն ներքին և արտաքին առևտրի ընդհանուր գործառնությունների կարգավորումը, այլև դրանց մեջ ընդգրկված հայ և օտար առևտրականներից գանձվող մաքսերի, հարկերի և տուրքերի սահմանումն ու գանձումը։*

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն ուներ իր սեփական առևտրական նավատորմիղը և մի շարք հարմար նավահանգիստներ։ Այասից ու Կոռիկոսից հետո կարևոր նավահանգիստներ էին Կիպրիումը, Ջաֆրան (այժմ

---

40 *Տե՛ս* Ղ. Ալիշան, *Սիսուան, էջ 470։*

41 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 475։*

42 *Տե՛ս նույն տեղում։*

43 *Տե՛ս E. Dulaurier*, Recherches sur la chronologie Armenienne, p. 189.

44 *Տե՛ս Longlois V.*, Le trésor..., p. 154—157.

45 *E. Dulaurier*, Recherches, p. 190.

Մերսին), Մալոն (հին Մալուսը), Կանամելլան (այժմ Փայաս), Ալեքսանդրետի նավահանգիստը և Բոնելին։

Կիլիկիայի թագավորներին և պրոքսիմոսին այդ նավահանգիստներում ներկայացնում էր մի պաշտոնյա, որը կոչվում էր «բաժտան կապիտան»[46]։ Նա էր օտար երկրների առևտրականների հետ կապ հաստատում, պայմանագրեր կնքում, ակտեր կազմում և պրոքսիմոսի կողմից բանակցություններ վարում առևտրականների ներկայացուցիչների՝ պայլերի և հյուպատոսների հետ։ Այս պաշտոնյան ուղղակի ենթարկվում էր պրոքսիմոսին, որը հաճախ աղբյուրներում հիշատակվում է որպես մինապան[47]։ Վերջինիս վրա էր դրըված նաև նավահանգիստների ընդհանուր հսկողությունը։

* * *

Բացի վերոհիշյալ մեծ գործակալություններից, միջնադարյան Եվրոպայի և Բյուզանդական կայսրության արքունիքների նման Կիլիկիայում գոյություն են ունեցել փոքր պաշտոններ, որոնք հանձնված են եղել կրտսեր պարոններին՝ միջին և մանր հողատերերի ներկայացուցիչներ՝ ասպետներին։

Պալատական զանազան պաշտոնների մասին է խոսում Սմբատը իր Դատաստանագրքի «Վասն ատրիճանաւորաց թագաւորական պաղատին» հոդվածում, որտեղ մեկ առ մեկ թվարկում է պալատական ինը ատրիճանավորների կատարած պարտականությունները։ Ըստ վերոհիշյալ հոդվածի, այդ պաշտոնները թվով հիմնականում 14-ն են՝ տիարք (թագակիրք), վեստիտորայն (թագադիր արքայի), կանդիտորայն (տերունական խաչը թագավորի առաջից տանողները), պրոքսատորայն (թագավորի դագաղը տանողներ), էսկուպիտորայն (թագավորի վահանակիրներ), ստրատորոսքն (թագավորի ձին թամբողները), սքապարքն (թագավորական դրոշակակիր ասպետներ), տիկանեաւն (աղեղնավորներ) և պահնորդներ (պալատի շուրջ՝ պարիսպները պահպանողներ)[48]։

Արքունիքում և իշխանների դղյակներում կարևոր պաշտոն էր նաև ավագ չավուշը՝ սուրհանդակապետը, որը հիշատակվում է թագավորի օծման տոնահանդեսների ժամանակ սեղան նստող մյուս գործակալների շարքում[49]։

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը XIII—XIV դարերում ապրում էր միջազգային բարդ իրադրության պայմաններում, որոնցից ելք որոնելու հույսով կիլիկյան արքունիքը հաճախ պատվիրակներ՝ դեսպաններ էր ուղարկում դեպի այդ երկրները։ Դեսպանները մեծավ մասամբ եղել են բարձր հոգևորականության ներկայացուցիչներ, իսկ երբեմն՝ աշխարհիկ խոշոր և մանր ազնվականներ։

Կիլիկյան արքունիքում և ընդհանրապես պետական-քաղաքական կյանքում մեծ դեր էին կատարում «Տիկնաց տիկինները»՝ թագուհիները։

Տիկնաց տիկնոջ փոխհարաբերությունները մյուս տիկինների և իշխանուհիների հետ եղել են այնպիսին, ինչպիսին էին հարաբերությունները ֆեո-

---

46 Տե՛ս նույն տեղում։
47 Տե՛ս „Documents arméniens", t. I, Introduction XCI.
48 Տե՛ս Смбат Спарапет, Судебник, стр. 68—70.
49 Տե՛ս Գ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 475։

դալական հիերարխիայի գագաթում կանգնած թագավորի և վասալ իշխանների միջև։

Վարչական բաժանում և գավառական իշխանություններ։ Կիլիկիայի հայկական թագավորության վարչական բաժանման մասին որոշակի տեղեկություններ համարյա չեն պահպանվել, հայտնի չէ նաև, թե քաղաքները ինչպիսի իրավասություն են ունեցել։ Այսուամենայնիվ սկզբնաղբյուրներից պարզվում է, որ վարչական տեսակետից Կիլիկիան բաժանված է եղել գավառների, երկրների, պարոնությունների[50], որոնց թիվը հասնում էր 45-ի։ Առավել խոշոր միավորները, որոնց մեջ մտնում էին մի քանի գավառներ, կոչվել են կոմսություն[51] և աշխարհ[52]։ Վերոհիշյալ միավորների կառավարողները անվանվել են պարոն, իշխան, մեծ իշխան, կոմս և գավառապետ։ Ամբողջ Կիլիկիայի բնակիչները համարվել են թագավորի հպատակներ (subjis)[53]։ Թագավորը, թեև մասնակցել է երկրի ներքին կառավարմանը, հարկերի ու տուրքերի կարգավորմանը[54], սակայն հիմնականում գավառապետներն ու իշխաններն են վարել իրենց ենթակա շրջանների վարչական, տնտեսական, ռազմական և դատական գործերը։ Եթե նկատի չունենանք այն հանգամանքը, որ թագավորության թուլացման շրջանում իշխանները թագավորից անկախ կապ են հաստատել Արևմտյան Եվրոպայի և պապականության դիվանագիտական ու քաղաքական շրջանների հետ, ապա ի տարբերություն Երուսաղեմի թագավորության սենյորների, նրանք իրավունք չեն ունեցել առանց թագավորի գիտության պատերազմ հայտարարել, պայմանագիր կնքել, դրամ կտրել, գավառների և գյուղատնտեսական հարկերի քանակը ավելացնել կամ իրենց հպատակներին մահապատժի ենթարկել։

4. ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հայ և օտար մատենագրական և իրավական հուշարձանները ցույց են տալիս, որ XII—XIII դարերում Կիլիկիայում, բացի եկեղեցական կանոնական և հռոմեա-բյուզանդական օրենքներից և, որ գլխավորն է. Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքից, գործել են նաև խաչակիր ֆրանկ իշխանություններում կիրառվող օրենսդրությունները՝ Երուսաղեմի[55] և Անտիոքի ասսիզները։ Վերջիններս անհրաժեշտ են եղել կարգավորելու Կիլիկիայում զարգացած ֆեոդալական հասարակության սոցիալ-տնտեսական և դասակարգային հարաբերությունները, սենյորի և վասալի փոխհարաբերությունները և ֆեոդալական հողատիրության հարցերը։

Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագիրքը հանդիսանում էր օրենքների այն հիմնական ժողովածուն, որով կարգավորվում էին Կիլիկիայի ֆեոդա-

50 Տե՛ս *Смбат Спарапет,* Судебник, стр. 15, 16, 97, 116, 126, 127, 172.
51 Տե՛ս „Documents arméniens", t. I, p. 667.
52 Տե՛ս *Смбат Спарапет,* Судебник, стр. 22.
53 Տե՛ս *Langlois V.*, Le trésor..., p. 152.
54 Տե՛ս *Смбат Спарапет,* Судебник, стр. 8,127—128.
55 Տե՛ս „Assises de Jerusalem", cl. 149.

լական հասարակության ներքին կյանքին վերաբերող բոլոր հարցերը։ Այն կոչված է եղել նաև ամրապնդելու վերոհիշյալ կարգերի միապետական հիմքերը։

Անշուշտ, երկրում տնտեսական, քաղաքական և վարչական ռեֆորմներ անցկացնող Լևոն Բ-ի տեսադաշտից չէր վրիպել նաև դատարանների ստեղծումը։ Հենց նրա ժամանակ և հետագա շրջանում սկսեցին գործել մի քանի տիպի ատյաններ, որոնք կազմում էին Կիլիկիայի կենտրոնական պետական ու տեղական կառավարման մարմինների հիմնական օղակները։

Այդ ատյանները հետևյալներն էին.

1. **Արքունի դատարան՝** Վերին կամ Մեծ դարպաս (արքունի դիվան կամ Regalis curial)[56]:

Աղբյուրներից երևում է, որ Վերին կամ Մեծ դարպասի նախագահն էր թագավորը, իսկ նրա բացակայության դեպքում՝ իշխանաց իշխանը[57]։

Սմբատի Դատաստանագրքում նշված են Վերին կամ Մեծ դարպասի իրավասությունները, որոնց մեջ մտնում էին թագաժառանգին հաստատելը, արքունական տիրույթների ժառանգության հարցերի կարգավորումը, գործակալությունների գործունեության վերահսկողությունը, առանց թագավորի թույլտվության բերդեր կամ քաղաք կառուցող իշխաններին դատելը, հարկերի սահմանումը, ավարի բաշխման առթիվ առաջացած վեճերի կարգավորումը և այլ հարցեր։

Բացի այդ, արքունի ատյանի՝ Վերին կամ Մեծ դարպասի իրավասության էին վերապահված թագավորի հպատակի և օտարականի միջև առաջացած վեճերը, եթե դրանք չէին հարթվում Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանում։

Արքունական ատյանն էր քննում նաև քրեական բոլոր հանցագործությունները, որոնք առնչվում էին օտարահպատակի հետ։ Պատասխանատվությունից խուսափող օտարահպատակի հանցագործության համար պատասխանատու էր Կիլիկիայում ապրող օտարահպատակի համայնքը[58]։

Վերին ատյանը կամ Մեծ դարպասը հաստատված էր Սիս մայրաքաղաքում։ Սակայն, օտարի և հայի միջև ծագած վեճերը քննվում էին Այասում, որտեղ և իր նիստերն էր գումարում արքունի ատյանի մասնաճյուղը՝ թագավորական պալլի նախագահությամբ[59]։

Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանը իր նշանակությամբ երկրորդ տեղն էր գրավում։ Աղբյուրներում այն կոչվում է curiae Sisenses[60]։ Այստեղ հիմնականում քննվում էին հոգևորականներին վերաբերող հարցերը, ինչպես և քրիստոնյա ու այլադավան անձանց միջև ծագած վեճերն ու հանցագործությունները։ Այս ատյանը նախագահում էր Սսի արքեպիսկոպոսը։ Սակայն

---

[56] *Տե՛ս Langlois V.*, Le trésor..., p. 106, 110, 145, 154.

[57] *Տե՛ս Смбат Спарапет,* Судебник, стр. 81—82.

[58] *Տե՛ս* „Documents arméniens", t. I, p. CVII.

[59] *Տե՛ս Mas Latrie,* Histoire de l'île de Chypre sous la règne des Princes de la Maison de Lusignan, t. II, p. 78.

[60] *Տե՛ս Langlois V.*, Essai., t. II, p. 78.

XIII դարի կեսերից, Լևոն Գ-ի օրոք (1271—1289), երբ արտաքին և ներքին առևտուրը ավելի զարգացավ և Կիլիկիայի դերը Մերձավոր Արևելքի միջազգային առևտրի ասպարեզում մեծացավ, Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանին կից ստեղծվեց թագավորական պալլի ատյանը՝ «Curia ducalis et bailie»,

Լևոն թագավորը դատավոր, մանրանկար

որը գլխավորում էր գունդստաբլ-դուկը «conestabulus ducha»[61], իսկ Այասում՝ Այասի կապիտանը։ Այս ատյաններում քննվում էին օտար վաճառականների և հայերի միջև ծագած վեճերը։ Արքունի պալլի գլխավորած ատյանի մասնաճյուղերը հաստատված էին քաղաքներում և կոչվում էին բուրջեսներ։ Այստեղ քննում էին տեղական բնակիչների, հատկապես առևտրականների միջև ծագած վեճերը և քրեական հանցագործությունները։ Այս դատարանները նման էին ֆրանկ պետություններում գործող «բուրջես»-ներին, որոնց գլուխ կանգնած էին թագավորի կողմից նշանակված օրենսդիրները՝ թագավորի պալլը կամ գերկոմսը[62]։

---

[61] Տե՛ս *Mas Latrie*, Histoire de l'île de Chypre t. II, p. 78, t. III, p. 677.
[62] Տե՛ս *Langlois V.*, Essai., p. 48.

Բուրժեսներում կամ պայլի ատյանում որպես օրենքներ օգտագործում էին Անտիոքի ասսիզների երկրորդ բաժինը, որն ընդգրկում է ընտանեկան, ժառանգական, ֆինանսական և, հատկապես, ներքին ու արտաքին առևտրի հետ կապված հարցեր[63], *XIII դարի երկրորդ կեսին Անտիոքի ասսիզներին զուգահեռ օգտագործում էին նաև Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքի համապատասխան բաժինները*[64]։

Ստորին կամ բուրժես դատարանների ստեղծման անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր Կիլիկիայի քաղաքների, քաղաքային կյանքի՝ ներքին և արտաքին առևտրի, արհեստների և տնտեսության զարգացմամբ։ Այս ատյաններր նման էին Երուսաղեմի թագավորության մեջ գործող Cour de la fonde *(ինչքային-գույքային դատարաններին) և նավահանգիստներում գործող* Cour de la chaîne *դատարաններին, որոնց գլխավորում էր պայլը կամ նավահանգստի կապիտանը։ Սրանք հիմնականում նոր զարգացող քաղաքային առևտրական «բուրգերության» դատարաններն էին, որոնք թեև ենթարկվում էին տվյալ քաղաքի, շրջանի սենյորին կամ թագավորին, բայց վերջին հաշվով անկախ էին սենյորական վերին ատյանից։*

Սենյորական, պարոնական կամ գավառական դատարաններ (դարպաս)։ *Կիլիկիան բաժանված էր շրջանների՝ գավառների կամ պարոնությունների։ Յուրաքանչյուր շրջան ուներ իր կառավարիչը՝ գավառապետը կամ պարոնը։ Վերջինս տվյալ շրջանի հողատեր ֆեոդալն էր և որպես այդպիսին, հանդիսանում էր թագավորի վասալը. Նրա նկատմամբ կատարում էր վարչական, տնտեսական ու ռազմական պարտականություններ՝ տնօրինելով իրեն հանձնված շրջանի գործերը, այդ թվում և դատական գործը*[65], *հատկապես սենյորի և վասալի, ինչպես նաև շրջանի բնակչության տարբեր խավերի միջև ծագած վեճերը*[66]։

Անտիոքի ասսիզները հնարավորություն են ընձեռում վերականգնելու սենյորական դարպասի կառուցվածքը։ Ըստ այդ օրենսգրքի դարպասի ատենապետները անվանվել են դիվանբաշի (դատավոր), երդված մարդիկ, այսինքն՝ երդվյալներ կամ ատենակալներ։ Վերջիններս կոչվել են դիվընձիք։ Դատարանի գլխավոր պաշտոնակատար անձնավորությունը՝ հավանաբար դատախազը, կոչվել է տուկ, նրա քարտուղարը՝ նոտար տուկին, իսկ դատարանի սուրհանդակը՝ չավուշ, որը միևնույն ժամանակ հանդիսացել է պարոնի կամ շրջանի պայլի սուրհանդակը[67]։ *Դատարաններում կողմերի իրավունքները պաշտպանելու համար գործում էին իրավաբաններ սնդեկնոս (սինդիկոս)*[68]։

Բացի սենյորական դարպասներից, շինականներին դատելու իրավունք են ունեցել նաև ֆեոդալական հիերարխիայի ամենացածր աստիճանում կանգնած ազատները՝ ձիավորները։

---

[63] *Տե՛ս* „Assises d'Antioche", ch. II.

[64] *Տե՛ս Смбат Спарапет,* Судебник, стр. 119—128, 135—173.

[65] *Տե՛ս Langlois V.*, Essai, p. 48.

[66] *Տե՛ս Смбат Спарапет,* Судебник, стр. 81—83.

[67] *Տե՛ս* „Assises d'Antioche", p. 38, 39.

[68] *Տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1898, էջ 247, 1954, էջ 78։*

Հոգևոր, եկեղեցական, թեմական ատյաններ: Կիլիկիայի իշխանության շրջանում դեռևս շարունակում էին գործել եկեղեցական, թեմական, այսինքն՝ հոգևոր ֆեոդալներին ենթարկվող ատյանները։ Աշխարհիկ ֆեոդալների նըման, հենվելով իրենց ֆեոդալական հողատիրության իրավունքի վրա, հոգևոր ֆեոդալները դատ էին տեսնում և օրենքներ սահմանում իրենց տիրույթների ներսում՝ բնակչության տարբեր խավերի՝ գյուղացիների, ռամիկների, եկեղեցու դեմ ընդվզող աղանդավորների և հերձվածողների նկատմամբ[69]։

Սսի եկեղեցական ժողովի կանոնական որոշումները, որոնք թեև մշակվել էին ամբողջ Հայաստանի և Կիլիկիայի հայկական թագավորության եկեղեցական թեմական ատյանների համար, գործադրվեցին հատկապես Կիլիկիայում, որտեղ ուժեղ էր թագավորական իշխանությունը։

Եկեղեցական ատյաններում հիմնականում քննվում էին բնակչության կենցաղին վերաբերող գործերը կապված ամուսնության, ապահարզանի, թաղման, ամուսնական հավատարմության խախտման և այլնի հետ[70], ինչպես և հոգևորականության ժառանգության[71], հոգևոր ֆեոդալի օգտին գանձվող տասանորդի և այլ հարկերը մուծելու կարգը խախտողների գործերը[72], ցածր հոգևորականների կատարած հանցագործությունները[73], ակամա հանցագործությունները՝ սպանությունները և այլ հարցեր։

Հոգևոր հիերարխիայի բարձր աստիճանում կանգնած հայրապետը՝ կաթողիկոսն ուներ բավականին մեծ լիազորություն, ընդ որում նա գլխավորում էր հանցագործ թագավորին դատող գերագույն ատյանի նիստերը։ Ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի՝ նա «օրինադրակից է թագաւորին և Աստուծոյ»[74]։

* * *

Բացի վերոհիշյալ դատարաններից ու ատյաններից, առանձին պայմանագրերով օտար առևտրականներին և արհեստավորներին թույլատրվում էր ունենալ իրենց դատարանները։ Կիլիկիայի արքունի հրովարտակներից իմանում ենք, որ ջենովացիներն ու վենետիկցիները, որոնք բնակություն էին հաստատել Սսում, Տարսոնում, Մամեստիայում և Այասում, ունեին իրենց հյուպատոսները։ Միևնույն ժամանակ թագավորի հատուկ արտոնագրերով թույլ էր տրված ունենալ իրենց դատարանները, որոնք կոչվում էին կուրիաներ (curiae), պայլական կամ կոնսուլական դատարաններ[75]։ Վերջինները քննում էին տվյալ գաղութի բնակիչների միջև ծագած վեճերը և նրանց կողմից կատարված հանցագործությունները։ Դատարան ունենալու իրավունքի դիմաց նրանք պարտավոր էին հավատարիմ մնալ թագավորին՝ պաշտպանելով վերջինիս շահերն իրենց ամբողջ կարողությամբ[76]։

---

69 Տե՛ս Смбат Спарапет, Судебник, стр. 82.

70 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20—21, 25—28։

71 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74։

72 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 309—310։

73 Տե՛ս Смбат Спарапет, Судебник, стр. 31, 33, 83.

74 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81—82։

75 Տե՛ս Langlois V., Essai, p. 48—49.

76 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48։

Դատարաններ ունենալու և դատ անելու (omnejus per terram) իրավունք ստացավ նաև Կիլիկիայում հաստատված կիլիկյան թագավորի վասալ՝ Հյուրընկալների օրդենը իրեն ենթակա ամբողջ տերիտորիայում[77]։

Սեփական դատարան ունենալու իրավունք էր շնորհված նաև Ջենովայի ու Վենետիկի վաճառականներին, իսկ մյուս երկրների քաղաքացի վաճառականներն ու հպատակներն իրենց հարցերը քննելու համար պետք է դիմեին արքունի ատյանին[78]։

* * *

Արքունի հրովարտակներն ու արտոնագրերը հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում Կիլիկիայում գործող միջազգային իրավունքի նորմերի մասին։ Այդ օրենքներից են՝ 1) օտար քաղաքացիների ունեցվածքի ժառանգման հարցը կարգավորող օրենքը, որը միջնադարյան Եվրոպայում հայտնի է «droit d'aubaine» օտարականի ժառանգություն անվամբ և 2) նավաբեկության օրենքը «droit de bris»։ Առաջինը վերաբերում էր միջնադարյան Եվրոպայի և Ասիայի բոլոր երկրներում գործող այն սովորության, որով մեռնող օտարահպատակի ունեցվածքը ժառանգում կամ յուրացնում էր տվյալ երկրի տիրակալը։ Այդ օրենքը առաջին անգամ վերացվում է Կիլիկիայում՝ Ջենովայի և Վենետիկի հպատակների նկատմամբ, ընդ որում Կիլիկիայի թագավորը առևտրական շնորհագրերում պաշտոնապես հրաժարվում է օգտվել այդ օրենքից[79]։ Սակայն, այդ օրենքը մնում էր ուժի մեջ մյուս օտարահպատակների նկատմամբ։ Հետագայում՝ 1285 թ., այդ առանձնաշնորհումը ստացան նաև Եգիպտոսի սուլթանական հպատակները[80]։

Ըստ նավաբեկության օրենքի նավաբեկության ենթարկված նավերի ապրանքները, որոնց ծովի ալիքները նետում էին մերձավոր ծովափը, այսինքն՝ օտար պետության տերիտորիան, գրավվում էին տվյալ ծովափի վրա տիրակալություն կատարող թագավորի կողմից։ Երուսաղեմի ասիզները խափանել էին այդ օրենքը[81]։ Կիլիկիայի Լևոն Բ թագավորը նույնպես հրաժարվում է այդ իրավունքից, հատկապես Ջենովայի և վենետիկյան նավերի նկատմամբ, սակայն այդ արտոնությունը չէր տարածվում մյուս երկրների նավերի վրա[82]։

Կիլիկիայի հայկական պետության օրենքներով, օտարահպատակի կողմից կատարված որևէ հանցանքի համար պատասխանատու էր ամբողջ համայնքը, որին պատկանում էր հանցագործ օտարականը։ Օրենքը խիստ էր հատկապես այն համայնքի նկատմամբ, որի անդամը զբաղվում էր մաքսանենգությամբ[83]։

---

77 Տե՛ս նույն տեղում։
78 Տե՛ս „Documents arméniens", t. I, p. 759—760.
79 Տե՛ս *Langlois V.*, Le trésor, p. 106—112, 158, *Langlois V.*, Essai..., p. 52.
80 Տե՛ս *Langois V.*, Essai..., p. 52, „Documents arm.", p. 762.
81 Տե՛ս „Assises de Jérusalem", t. II, p. 47.
82 Տե՛ս *Langlois V.*, Essai..., p. 52.
83 Տե՛ս *Langlois V.*, Le trésor..., p. 107; *Langlois V.*, Essai..., p. 52.

Կիլիկիայում գործում էին նաև միջազգային իրավունքի այլ նորմեր։ Հայտնի է այն օրենքը, որով թագավորը օտարներին թույլ էր տալիս զբաղվելու առևտրական առևտուրով՝ թե երկրի ներսում և թե երկրից դուրս[84]։

Վիլլեբրանդ Օլդենբուրգցին հաղորդում է նաև մի այլ օրենքի մասին, որի համաձայն օտարները իրավունք չեն ունեցել ազատ շրջագայելու Կիլիկիայի ներսում, ժամանելու նավահանգիստները, կամ թողնելու երկրի սահմանները՝ առանց թագավորի թույլտվության[85], *որը ձևակերպվում էր հատուկ արտոնագրով*[86]։

Կիլիկիայում գործելիս են եղել նաև միջազգային իրավունքին վերաբերող այլ օրենքներ, որոնք մեզ չեն հասել այն պարզ պատճառով, որ կիլիկյան արքունիքի արխիվը այրվել ու ոչնչացվել է երկիր ներխուժող թշնամիների կողմից։

Սակայն այն ամենը, ինչ մեզ հայտնի է Կիլիկիայի հայկական պետության մեջ գործող դատարանների, օրենքների և միջազգային իրավական նորմերի վերաբերյալ, ցույց է տալիս, որ Կիլիկիան այդ ժամանակաշրջանում եղել է ֆեոդալական կազմակերպված մի պետություն, իր պետական բարդ կառուցվածքով, ներքին ու արտաքին փոխհարաբերությունների և օրինականությունների կուռ համակարգով։

5. ԲԱՆԱԿԸ

Կիլիկիայի հայկական պետությունը շրջապատված էր թշնամի պետությունների օղակով և միշտ գտնվում էր արտաքին ներխուժման սպառնալիքի ներքո, ուստի նրա ապահովության խիստ անհրաժեշտ գործոններից մեկը կանոնավոր, զորեղ բանակ ստեղծելն էր։

Դեռևս Ռուբինյան առաջին իշխանների ժամանակ Կիլիկիայում կազմակերպվել էր բանակ՝ բաղկացած մի քանի տասնյակ հազար զինվորներից։ Զինվորների քանակը աճում էր հատկապես պատերազմների տարիներին, հաճախ անցնելով 60 հազարից։ Պատերազմի ժամանակ բանակի կազմում գերակշռություն էր ստանում հետևակը, սակայն բանակում հիմնականը հեծելազորն էր։ Հեծելազորը պահպանելով բուն Հայաստանի «Հայոց հեծյալի» այրուձիու ավանդույթներն ու սովորույթները, միաժամանակ ենթարկվում է արևմտաեվրոպական ազդեցությանը, նրա կազմում ծառայողները կոչվում էին ձիավորներ (chevaliers)[87] *և շատ կողմերով նման էին ասպետներին։ Հայոց հեծելազորը բաղկացած էր ազատներից, մանր հողատերերից և այլ ազնվականներից, որի մեջ, հատկապես պատերազմների ժամանակ, մտնում էին թագավորի վասալների՝ հայ իշխանների՝ կողմնապահների և սահմանապահների, հոգևոր ասպետական օրդենների զորքերը։ Պատերազմի ժամանակ*

---

[84] *Տե՛ս Langlois V.*, Le trésor..., p. 154—157.

[85] *Տե՛ս Langlois V.*, Essai..., p. 51—52.

[86] *Տե՛ս Langlois V.*, Le trésor, p. 106—107, 109—112.

[87] *Смбат Спарапет*, Судебник, стр. 82. Սմբատ սպարապետ, *Դատաստանագիրք*, էջ 232։

կազմակերպվում էր «աշխարհաժողով՝ ռամիկ քաղաքաց և գեղջկաց»[88], որոնք կազմում էին բանակի հետևակը։ Բանակի առանձին միավորումներ ունեցել են «աղեղնավորներ, շարխողներ, սակրավորներ»[89], նաև հատուկ անձնակազմ, այդ թվում՝ զինվորական բժիշկներ[90], բեռնակիրներ[91] և բանակին մատակարարող գումակի անձնակազմ։

Մշտական բանակ պահելու համար, թագավորը և սենյորները մանր հողատերերից սկսեցին գանձել ռազմական հարկ կամ զինվորական պարտույթ («servitum»)[92], որը նման էր արևմտաեվրոպական escuage-ին կամ ecutage-ին։ Բացի զինվորական ծառայությունից, ձիավորները կատարել են վասալական մի շարք պարտավորություններ և գործակալական պաշտոններ։

Ձիավորները խաղաղ պայմաններում ապրել են իրենց կալվածներում, պարապել երկրագործությամբ, շահագործելով կախյալ և ճորտ գյուղացիներին։

Կիլիկիայի հեծյալ զինվորները հանդերձավորվում էին խաչակիրների նման։ Նրանք գլխին կրում էին սաղավարտ, հագնում զրահ, իսկ զրահի վրայից՝ բրդյա պատմուճան առջևից խաչի նշանով։ Բանակը զինված էր ժամանակի սովորական զենքերով։

Հայոց հեծյալի կազմում հատուկ տեղ ու դեր ունեին ձիավորի կոչում ստացած մարդիկ։ Այդ կոչումը շնորհվում էր ոչ միայն մանր հողատերերին՝ ազատներին[93], այլև թագավորի և բերդատեր իշխանների որդիներին[94]։ Ձիավորի կոչում ստանալու համար զինվորականը պետք է հրապարակորեն քննություն տար ձիավարժությունից, նիզակի գործածությունից, նետաձգությունից ու զինվորականի համար անհրաժեշտ այլ վարժություններից ու գիտելիքներից։ Կոչման շնորհումը տեղի էր ունենում հանդիսավոր արարողություններով և մաղթանքներով[95]։

Կիլիկիայում հայկական ասպետական օրդենների կազմակերպման անհրաժեշտություն չէր զգացվում, քանի որ Կիլիկիայի հայ ձիավորները չէին հետապնդում ուրիշ երկրներ նվաճելու նպատակ։ Նրա հիմնական նպատակն էր պաշտպանել Կիլիկիայի հայկական պետությունն ու նրա սահմանները, ապահովել թուրք-սելջուկյան և մոնղոլական արշավանքներից ու բարբարոսություններից մազապուրծ հայ զանգվածների կյանքն ու ունեցվածքը։

---

88 Ակինեան Ն., *Գահլաւունեաց և Լամբրոնի Հեթումեանց ազգագրութիւն*, «Հանդէս ամսօրեայ», 1954, № 1, էջ 68։

89 Տե՛ս „Documents armeniens“, t. II, p. 661.

90 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, 1956, էջ 243։

91 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 289։

92 Տե՛ս *Langlois V.*, Le trésor..., p. 107.

93 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, 1956, էջ 231, 245։

94 Տե՛ս Հովհաննես Դարդել, *Ժամանակագրություն*, էջ 115, Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, 1956, էջ 244, Ղ. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 405։

95 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 476բ, 483—484։

ԳԼՈՒԽ ՔԱՌԱՍՈՒՆՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՎ XIV ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

1. ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԾԱՆՐ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Կիլիկիայի հայկական թագավորության քաղաքական դրությունը XIII դարի 70—80-ական թվականներին պայմանավորված էր այն փոփոխություններով, որ կատարվեցին Մերձավոր Արևելքի միջազգային դրության մեջ։ Մոնղոլների ահ ու սարսափ տարածող ուժը աստիճանաբար թուլանում էր։ Իլխանների պետության հյուսիսային և արևելյան սահմանագծերի վրա՝ թշնամի ուլուսների, հատկապես Ոսկե Հորդայի մշտական արշավանքներից նեղված, Իրանում իշխող մոնղոլներն ի վիճակի չէին մեծ ուժեր կենտրոնացնել Սիրիայում և Եգիպտոսում հզորացող մամլուքներին վճռական հարված հասցնելու համար։ Իր հերթին սուր բախում կար մահմեդականների և խաչակիրների միջև, որովհետև կողմերից ոչ մեկը չէր զիջում համաշխարհային առևտրի կարևոր հանգույց հանդիսացող Մերձավոր (Լևանտի) Արևելքի երկրների հարցում։ Այս իրադրության մեջ, ինչպես ասվեց, մեծանում էր մոնղոլների դաշնակից Կիլիկիայի դերը մոնղոլների և եգիպտական սուլթանության միջև՝ Սիրիայի համար մղվող պայքարում։

Կիլիկիայի ռազմաստրատեգիական և տնտեսական նշանակությունն էլ ավելի մեծացավ, երբ Եգիպտոսը սպառնաց գրավել խաչակրաց պետությունների վերջին հանգրվանները։ Այս հանգամանքը Հռոմի պապին և արևմտաեվրոպական պետություններին դրդում էր նոր փորձեր կատարել խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու համար։ Հասկանալի է, որ նրանց ծրագրերի իրականացման մեջ մեծ տեղ էր հատկացված կիլիկյան հայկական պետությանը։ Վերջինս դառնալու էր ռազմական գործողությունների հենակետն ու զորավիգը։

Իկոնյան սուլթանությունը մոնղոլներից ստացած հարվածներից այլևս ուշքի չեկավ ու գնալով թուլացավ։

Այսպիսի պայմաններում հետզհետե էլ ավելի էր ուժեղանում Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանությունը, դառնալով Մերձավոր Արևելքի ամենաազդեցիկ ուժերից մեկը։

Քաղաքական այս իրադրության մեջ, Կիլիկիայի զինակցական և բարեկամական դիրքորոշումը դեպի մոնղոլներն ու Արևմտյան Եվրոպան՝ ավելի էր վատթարացնում նրա հարաբերությունը Եգիպտոսի հետ։ Վերջինս շարունակում էր իր ավարառու ու ավերիչ արշավանքները Կիլիկիայի վրա։

Անտիոքի խաչակիր դքսության վերացումից հետո Լևոն Գ-ի (1271—1289) գահակալության առաջին տարվան զուգադիպող խաչակրաց VIII արշավանքն անհաջողության մատնվեց, որով ավելի սրվեցին Կիլիկիայի և Եգիպտոսի հարաբերությունները։

Ստեղծվել էր վերին աստիճանի բարդ իրադրություն։ Հարաբերությունների բարելավումը Եգիպտոսի հետ համարյա անհնարին էր, քանի որ «սուլթանն Եգիպտոսի... մեքենայէր զկործանումն թագաւորութեան»[1] (իմա՝ կիլիկյան թագավորության), դաշինքը մոնղոլների հետ ոչինչ չէր խոստանում և զուրկ էլ չէր վտանգից. չէր վերացվել նաև թուրք-սելջուկյան վտանգը։ Այս պայմաններում Կիլիկիան հարկադրված էր շարունակել կողմնորոշվելու դեպի Արևմուտք։

1274 թ. Լևոն Գ ռազմական օգնության նոր պահանջ ներկայացրեց Լիոնում տեղի ունեցող եկեղեցական ժողովին, որտեղ քննարկվում էին հունական և հռոմեական եկեղեցիների Ունիայի (միության) և նոր խաչակրաց արշավանքներ կազմակերպելու հարցերը։ Նույնպիսի դիմումներով հանդես էր գալիս նաև Աբաղա խանը, խոստանալով իր հերթին օգնել խաչակրաց արշավանքներին։ Նման դիմումներ Լևոն Գ-ի կողմից կրկնվեցին 1278, 1279 և 1282 թվականներին[2]։

Խաչակրաց արշավանքների շուրջ ստեղծված աղմուկի հետևանքն այն եղավ, որ Կիլիկիայի և Եգիպտոսի հարաբերություններն էլ ավելի սրվեցին։ Եգիպտոսը Կիլիկիայի բանագնացների ուղևորությունը Եվրոպա դիտեց որպես 1268 թ. հաշտության պայմանագրի խախտում և սկսեց հարձակումներ գործել Կիլիկիայի վրա։

Շարադրվածից դժվար չէ եզրակացնել, որ Կիլիկիան մեկուսացված էր։ Այլ էր Եգիպտոսի սուլթանության դրությունը։ Նա Արևելքում ուներ դաշնակիցներ։ Առաջավոր Ասիայի մահմեդական ժողովուրդները պաշտպանում էին Եգիպտոսի սուլթանությանը, որքանով, հանձինս Բեյբարսի, տեսնում էին խալիֆայության ժառանգորդին՝ համայն մահմեդականության պաշտպանին։

Անբարենպաստ էր նաև կիլիկյան հայկական պետության ներքին դրությունը։ Ուժեղացել էին խոշոր հողատեր իշխանների կենտրոնախույս ձգտումները։

Լևոն Գ-ի թագադրության առիթով 1271 թ. ներում շնորհվեց բանտարկյալներին և «... բազումք ի կապանաց բանտից ազատեցան»[3]։ Բանտարկյալների ազատման դեմ հանդես եկան խոշոր ֆեոդալները, սակայն նրանց ընդվզումը ճնշվեց։ Մոլևոնի բերդատեր Լևոնը և նրա դաշնակից Աբլղարիբ իշ-

---

1 Հեթում Պատմիչ, էջ 54։

2 Տե՛ս Մ. Օրմանյան. Ազգապատում, մաս Ա, էջ 1684—1686։

3 Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 270։

խանը պատժվեցին[4], շատերի բերդերն էլ «յարքունիս» գրավվեցին։ Ինչպես երևում է Գրիգոր Ակներցու մի վկայությունից, այդ իշխանների շարքերում կային նաև օտարներ՝ հույներ և ֆրանկներ։ Վերջիններս մտադրվել էին զավթել իշխանությունը և վերացնել հայերի տիրապետությունը Կիլիկիայում[5]։

Օգտվելով երկրի ներքին և արտաքին քաղաքական բարդ դրությունից, Եգիպտոսի մամլուքները 1275 թ. հանկարծակի ներխուժեցին Կիլիկիա, ասպատակեցին երկիրը, ավարի մատնեցին Մսիս քաղաքը, հասան մինչև Կոռիկոս նավահանգիստը, այնուհետև անցան հյուսիս և պաշարեցին Սիսը։ Լևոն Գ, չվստահելով իր վասալների ռազմական օգնությանը, չկարողացավ կազմակերպված դիմադրել դարանակալ թշնամուն և բավարարվեց բերդում ամրանալով։ Մամլուքները չկարողացան գրավել Սսի բերդը։ Սրտապնդված, հայերը կասեցրին մամլուքների հետագա առաջխաղացումը և դուրս վռնդեցին նրանց[6]։

1276 թ. մամլուքների և թուրքմենների միացյալ զորքերը փորձեցին Մարաշի վրայով ներխուժել Կիլիկիա։ Հայերը, Սմբատ Սպարապետի հրամանատարությամբ, թեև պարտության մատնեցին զավթիչներին և դուրս քշեցին նրանց թագավորության սահմաններից, սակայն Սմբատ Սպարապետն ընկավ այդ ճակատամարտում՝ թշնամուն հետապնդելիս[7]։

Մամլուքների 1275—1276 թթ. արշավանքի նպատակն էր գրավել Կիլիկիան, ճանապարհ բացել և դյուրացնել Իկոնիայի սուլթանության նվաճումը։ Չկարողանալով գրավել Կիլիկիան, 1277 թ. նրանք Ասորիքի վրայով՝ Ալբըստանով ներխուժում են Փոքր Ասիա և գրավում Կեսարիան։ Զգտելով գրավել Փոքր Ասիան, մամլուքները նպատակ ունեին մեկուսացնել Կիլիկիան և նրան զրկել մոնղոլների օգնությունից։ Թեև Իկոնիայի սուլթանությունը պաշտպանող մոնղոլական և օժանդակ վրաց-հայկական զորքերը պարտվեցին[8], սակայն Բեյբարսը, չստանալով սելջուկների օժանդակությունը, ստիպված եղավ նահանջել Սիրիա[9]։

Աբաղա խանը շտապեց մամլուքների 1277 թ. պարտությունից և չկարողացավ հարձակվել Սիրիայի վրա, քանի որ նրան խանգարում էին Ոսկե Հորդայի և Ջաղաթայի Ուլուսի հարձակումները՝ հյուսիսից և արևելքից։ Կիլիկիան, փաստորեն, զրկվում էր մոնղոլների զինական օգնությունից։

2. ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԵՏԱԳԱ ՍՐՈՒՄԸ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՄԱՄԼՈՒՔՆԵՐԻ ԴԵՄ

Եգիպտոսի մամլուքները համոզվելով, որ առանց Կիլիկիայի գրավման հնարավոր չէ նվաճել Փոքր Ասիան, 1278—1279 թթ. ասպատակեցին Կիլի-

4 Ղ. Ալիշան, *Սիսուան*. էջ 142։
5 *Տե՛ս* Գրիգոր Ակներցի (Մաղաքիա Աբեղա), էջ 52—53։
6 *Տե՛ս Makrizi*, Histoire des sultans Mamelouks..., t. I, p. 123.
7 *Տե՛ս* Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, 1956, *Յառաջաբան*, էջ է—Ը։
8 *Рашид-ад-Дин*, Сборник летописей, III, 88.
9 *Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...»*, էջ 288։

կիայի սահմանամերձ շրջանները և 1279 թ. պաշարեցին Հռոմկլան[10]։ Հայերն այս անգամ էլ կարողացան հեռացնել թշնամուն։ 1279 թ. Կահիրեում տեղի ունեցած հեղաշրջումով իշխանության գլուխ անցավ Կալաունը (1270—1290)։ Եգիպտոսը ժամանակավորապես դադարեցրեց արշավանքները դեպի Կիլիկիա և Փոքր Ասիա։ Կալաունի դեմ ապստամբեց Դամասկոսի ամիրան։ Վերջինս ցանկանում էր Սիրիայում հիմնել անկախ իշխանություն։ Այդ նպատակով էլ նա դիմեց Աբաղա խանին, հորդորելով նրան՝ օգտվելու Եգիպտոսում տիրող քաղաքական դրությունից և արշավանք սկսելու դեպի Սիրիա[11]։

1280 թ. Դամասկոսի ամիրան ստիպված էր հպատակություն հայտնել Կալաունին։ Վերջինս, շարունակելով Բեյբարսի քաղաքականությունը և իմանալով Աբաղա խանի՝ դեպի Սիրիա ձեռնարկվելիք արշավանքի մասին, սերտ կապեր հաստատեց Ոսկե Հորդայի հետ։

1280 թ. մոնղոլական զորքերը Աբաղա խանի եղբոր՝ Մանգու Թիմուր խանի գլխավորությամբ ներխուժեցին Սիրիա և արագ կերպով գրավեցին Այնթապ, Դարպսակ և Բաղրաս քաղաքներն ու ամրոցները[12]։ Իբրև մոնղոլների դաշնակից, հայերը միացան մյուս վասալների հետ և 25000 զորքով՝ Լևոն Գ-ի հրամանատարությամբ արշավեցին Սիրիա ու անարգել մտան Հոմս քաղաքը։ Օգնություն ստանալով Դամասկոսի ամիրա Սոնկուրից, Կալաունի զորքերը Հավրանի բաց դաշտում ճակատամարտ տվեցին մոնղոլական միացյալ ուժերի դեմ։ Լևոն Գ և մոնղոլական զորքերը աջից ու ձախից հարվածելով թշնամուն, հասնում են որոշ հաջողությունների։ Սակայն կենտրոնի թևը, որին գլխավորում էր Մանգու Թիմուրը, անհայտ պատճառներով, լքում է ռազմադաշտը և դիմում փախուստի։ Նրան հետևում են մյուս թևերը, և Կալաունը հաղթանակ է տանում[13]։

Աբաղա խանին հաջորդող Թակուդարը, որը մահմեդականների օգնությամբ անցավ իշխանության գլուխ՝ Ահմադ անվան տակ (1282—1289), հրաժարվեց Սիրիան գրավելու մտադրությունից։ Սրանով Կիլիկիան ժամանակավորապես կորցրեց մոնղոլների պաշտպանությունն ու օգնությունը։ Կալաունը, օգտվելով առիթից, ղրկեց թուրքմեններին ներխուժել Կիլիկիա։ Վերջիններս այրեցին Այասը, սակայն վերադառնալիս, ջարդվեցին հայկական զորքերի կողմից[14]։

Նույն թվերին Հալեպի ամիրան Կալաունի հրամանով ներխուժեց Կիլիկիա։ Թեև մամլուքները անհաջողության մատնվեցին, սակայն Լևոն Գ համոզվելով, որ առանց մոնղոլների օգնության հնարավոր չէ սեփական ուժերով պաշտպանել երկիրը, ստիպված եղավ 1285 թ. ծանր գնով հաշտության պայմանագիր կնքել Եգիպտոսի հետ՝ 10 տարի, 10 ամիս, 10 օր ժամանակով։

Հաշտության պայմանագրով Կիլիկիան պարտավորվում էր Եգիպտոսին վճարել տարեկան 500000 թագավորական, 25 նժույգ, 25 ջորի և այլն։ Այ-

10 Տե՛ս Makrizi, նշված աշխատ., էջ 124։

11 Տե՛ս D'Ohsson, Histoire des Mongols, t. I—IV, Amsterdam, 1821 t. III, p. 524.

12 „Documents arméniens", t. II, p. 182.

13 D'Ohsson, նշված աշխատ., հատ. III, էջ 525։

14 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 264։

նուհետև, երկու կողմերը պայմանավորվում են կատարել գերիների փոխանակություն, թույլատրել առևտրական ազատ երթևեկություն երկու պետությունների հողերում[15]։

Անշուշտ, Կիլիկիայի համար հաշտության այս պայմանները ծանր էին, սակայն առավել ծանր էր երկրի տնտեսական դրությունը, որը պետք է բարելավել։ Ստեղծված հարաբերական դադարն ու խաղաղությունը հնարավորություն ընձեռեցին բուժելու երկարատև պատերազմներից առաջացած վերքերը։ Արտաքին և տարանցիկ առևտրից ստացված եկամուտները մեծապես նպաստեցին երկրի արագ վերականգնմանը։ Միջոցներ ձեռք առնվեցին վերաշինելու պատերազմներից տուժած Սիսը, Տարսոնը և հատկապես Այաս նավահանգիստը։ Աղբյուրները վկայում են, որ միայն Այասի վրայով Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող տարանցիկ առևտրից ստացված եկամուտը գերազանցում էր հաշտության պայմանագրով Եգիպտոսին վճարվելիք գումարը[16]։ Նորոգվեցին Վենետիկի, Ջենովայի, մյուս պետությունների և առևտրական ընկերությունների հետ նախկինում կնքված առևտրական պայմանագրերը։

Երկրի ներսում զարկ տրվեց վանքերի և դպրոցների շինարարությանը։ Այս շրջանում մեծ հռչակ ստացավ Դրազարկի վանքը, որտեղ զարգացավ մանրանկարչությունն ու երաժշտությունը։ Հատուկ ուշադրություն դարձվեց ձեռագրերի ընդօրինակմանը։ Այսպիսով, մասամբ բուժվեց մոնղոլական և մամլուքյան արշավանքների ժամանակ հայկական մշակութային գանձերին հասցված վնասը։ Սակայն ստեղծված հարաբերական անդորրը խզվեց Լևոն Գ-ի մահից (1289) հետո, երբ նորից փոփոխություններ կատարվեցին Մերձավոր Արևելքի միջազգային դրության մեջ։

Եգիպտական սուլթանությունը, օգտվելով մոնղոլական խանության թուլությունից և Արևմտյան Եվրոպայում ստեղծված միջազգային բարդ իրադրությունից, իմանալով մոնղոլների ու կիլիկյան հայկական պետության Արևմուտքում ձեռնարկած դիվանագիտական միջոցառումները և վախենալով վերջինների միջև ծրագրվող ռազմական դաշինքից, 1289—1291 թթ. մեկը մյուսի ետևից գրավեց Մերձավոր Արևելքում հոգևորքի մեջ գտնվող խաչակիր իշխանությունները՝ Տրիպոլին, Տիրոսը, Սիդոնը, Բեյրութը։ 1291 թ. խաչակիրների վերջին ամրոց Ակրայի գրավումով վերջ տրվեց նրանց տիրապետությանը Սիրիայում։

Այսպիսով, ապահով զգալով թիկունքից և անմիջապես սահմանակից դառնալով կիլիկյան հայկական պետությանը, Եգիպտոսը խախտեց 1285 թ. կնքված հաշտության պայմանագիրը՝ վերսկսեց փոքրածավալ արշավանքները Կիլիկիայի սահմանամերձ ամրոցների և քաղաքների վրա՝ ավարի ու գերության մատնեց բնակիչներին[17]։

Լևոն Գ-ի որդին ու հաջորդը Հեթում Բ-ը (1289—1305), զորք ուղարկեց Ամանոսյան լեռները պաշտպանելու։ Միաժամանակ նա դիմեց մոնղոլներին,

---

15 Տե՛ս *Langlois V.*, Le trésor des chartes d'Arménie, p. 224—226.

16 Տե՛ս „Documents arm.", t. I. նույնի մեջ՝ „Dulaurier E., Introduction, p. XCVIII և շարունակությունը։

17 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 1781։

խնդրելով ռազմական օգնություն։ Վերջիններս զլացան օգնել, որովհետև Արղուն խանին հաջորդող Քեյղաթուն զբաղված էր իր իշխանության ամրացմամբ։

Մանրանկար՝ Քրիստոսի իջեցումը խաչից և թաղումը։ Վերագրվում է Թորոս Ռոսլինին

Հեթում Բ նույն նպատակով պատգամավորներ ուղարկեց նաև Եվրոպա։ 1292 թ. սկզբներին Նիկողայոս Դ պապի բարեխոսական հատուկ նամակները՝ ուղղված Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ Գեղեցիկին և Անգլիայի թագավոր Եդվարդին, մնացին անհետևանք[18]։ Նույն տարում պապը մեկ այլ նամակով

18 *Տե՛ս Baronius*, Annales ecclesiastici, t. XXII, p. 118.

հորդորում է Հյուրընկալներին և Տաճարականներին պատկանող Նավատորմի ծովակալին և բոլոր «Հավատարիմ քրիստոնյաներին»՝ օգնության ձեռք մեկնել Հայոց թագավորին[19]։

Այս ամենը, սակայն, ապարդյուն անցավ, իսկ եգիպտական մամլուքները արշավանքի էին պատրաստվում։ Նրանք խուժեցին Կիլիկիա և 1292 թ. հունիսի 28-ին, միամսյա պաշարումից հետո, գրավեցին Հռոմկլա կաթողիկոսանիստ[20] ամրոցը՝ գերելով կաթողիկոսին և ամրոց-քաղաքի բնակիչներին[21]։ Մոնղոլական զորքերը, որոնք ուղարկվել էին Հռոմկլայի պաշտպաններին օգնելու, չկարողացան խանգարել մամլուքներին[22]։

Հռոմկլայի անկումը մեծագույն աղետ է համարվել ժամանակակիցների կողմից։ Հայ պատմիչները խորը կսկիծով են ավանդում այս դեպքերը[23]։

Գրավելով Հռոմկլան, մամլուքները զարգացրին իրենց առաջխաղացումը դեպի Կիլիկիայի սահմանները՝ դեպի Բեհեսնի։ Մնալով անօգնական՝ չստանալով մոնղոլների և Եվրոպայի օգնությունը, Հեթում Բ ստիպված եղավ Եգիպտոսին զիջել Մարաշ, Թիլ-Համտուն և Բեհեսնի ամրոցներն ու քաղաքները[24]։

1294 թվականին Հեթում Բ հրաժարվեց գահից, մտավ Դրազարկի վանքը, իր եղբորը՝ Թորոսին (1294—1295) հանձնելով թագավորական գահը։

1295 թ. Թորոսը նույնպես մտավ վանք։ Թորոսի և հայ իշխանների համաձայնությամբ իշխանությունը նորից իր ձեռքը վերցրեց Հեթում Բ[25]։

Թեև Թորոսի և նրա հաջորդների ժամանակ Կիլիկիան մի քանի տարով զերծ մնաց եգիպտական ավերիչ արշավանքներից, սակայն երկրի տնտեսական և ներքին քաղաքական դրությունն էլ ավելի վատթարացավ 1296—1299 թթ.՝ Հեթում Բ-ի եղբայրների միջև տեղի ունեցած գահակալական կռիվների և երկպառակությունների պատճառով։

Նույնպիսի վիճակ էր տիրում նաև մոնղոլական իլխանության և Եգիպտոսի սուլթանության սահմաններում։ Այդ պատճառով երկուսն էլ չկարողացան նոր արշավանքներ ձեռնարկել։

Եգիպտոսի սուլթան Մելիք Աշրաֆը, երկրում տիրող սովը և համաճարակը դիտելով որպես նախախնամության պատիժ, ըստ պատմիչների վկայության, իր կամքով Կիլիկիային վերադարձրեց վերոհիշյալ ամրոցներն ու քաղաքները։

Վերադառնալով իշխանության գլուխ Հեթում Բ որոշեց վերականգնել հայ-մոնղոլական դաշինքը՝ մամլուքների դեմ։ Այդ պատճառով նա

---

19 Տե՛ս *Langlois V.*, Essai, p 30.

20 Դրանից հետո նոր կաթողիկոսը ստիպված եղավ փոխադրվել Սիս, որը 1292—1441 թթ. դարձավ կաթողիկոսանիստ քաղաք։ 1441 թ., Ամենայն Հայոց հայրապետական աթոռը Էջմիածին փոխադրվելուց հետո, Սիսը շարունակեց մնալ Մեծի տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության աթոռանիստ և մնաց այդպիսին մինչև 1921 թ., որտեղից փոխադրվեց Անթիլիաս (Լիբանան)։

21 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 239, 378, Չամչյան, հատ. II, էջ 383—384,

22 Տե՛ս *Рашид-ад-Дин*, Сборник летописей, т. III, стр. 133. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 500—502։

23 Տե՛ս Սամուել Անեցի (շարունակող), էջ 153։

24 Տե՛ս *Makrizi*, Նշված աշխ., հ. II, էջ 147—148։

25 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2037, էջ 127ա։

ուղևորվեց Իրան՝ Մարաղա, բայց ժամանեց այնպիսի անպատեհ պահի, երբ Բայդու խանի դեմ ապստամբել էր Ղազան խանը, ուստի նա ստիպված եղավ սպասել երկու ամիս, մինչև որ Ղազան խանն անցավ իշխանության գլուխ[26]։

Կիլիկիայի հետ դաշինքը պահելու և նրա միջոցով արևմուտքի հետ բանակցությունները վարելու միտումով խանը դրական խոստումներ տվեց Հեթում Բ-ին, որը վերադարձավ Սիս։ Այստեղ նա դտավ բյուզանդական կայսր Անդրոնիկոս Բ-ի խնամախոս պատվիրակներին, որոնք իր բացակայության ժամանակ եկել էին խնդրելու իր քրոջ՝ Ռիթայի ձեռքը, Անդրոնիկոսի որդի Միքայելի համար[27]։

Հեթում Բ, թագապահ նշանակելով Սմբատ եղբորը, Թորոս եղբոր հետ 1296 թ. մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, ներկա գտնվելու քրոջ ամուսնության հանդեսին։ Շատ հավանական է, որ խնամիական-ազգակցական այս կապերի հաստատմամբ ուրվագծվում էր հայ-բյուզանդական զինակցություն՝ ընդդեմ մամլուքների։

Թագավորի եղբայր Սմբատը, օգտվելով իր եղբայրների բացակայությունից, պաշտպանություն գտնելով դժգոհ եղբայրներից և իր կողմում ունենալով Գրիգոր կաթողիկոսին, իրեն հռչակեց թագավոր ու Սսում հանդիսավորությամբ օծվեց արքա Հայոց[28]։

Վերադառնալով Կիլիկիա և տեսնելով իր եղբոր արարքը, Հեթումն ուղեվորվեց Կիպրոս՝ օգնություն խնդրելու համար։ Չհասնելով դրական արդյունքի, նա նորից մեկնում է Կոստանդնուպոլիս և Անդրոնիկոս Բ կայսրից ստանալով որոշ քանակությամբ ոսկի, ուղևորվում է Ղազան խանի մոտ։ Սակայն Սմբատը կանխել էր նրան։ Իշխանությունը զավթելուց հետո նա թանկարժեք նվերներով արդեն այցելել էր Ղազան խանին, ստացել վերջինիս համաձայնությունը և նույնիսկ ամուսնացել էր Ղազան խանի ընտանիքից սերվող մի իշխանուհու հետ։ Կիլիկիա վերադառնալիս, Սմբատն իր եղբայրներ Հեթումին և Թորոսին հանդիպում է Կեսարիայում, խկույն ձերբակալում և բանտարկում է Բարձրբերդում։ Երկմիտ և նենգ իշխանների խորհրդով Սմբատն սպանել է տալիս Թորոսին, իսկ Հեթում Բ-ին՝ կուրացնում[29]։

Եգիպտական սուլթանությունը, իրազեկ Կիլիկիայում տիրող քաղաքական վիճակին, որոշում է օգտագործել պատեհ առիթը նոր արշավանք սկսելու Կիլիկիայի վրա։

1298 թ. եգիպտական զորքերը պաշարում են Համուս (Նաչիմա) ամրոցը[30]։ Սմբատը նույն տարում օգնություն է խնդրում պապից։ Ի պատասխան Կիլիկիայի թագավորի դիմումի, 1298 թ. Բոնիֆացիոս Ը պապը թղթեր հղեց

26 Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, էջ 374։

27 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2037, թերթ 127ա։

28 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մաս 1, էջ 1155։

29 Տե՛ս Սամուել Անեցի, էջ 154, տե՛ս նաև «Արաբական աղբյուրները...», էջ 241։ «Սըմբատը հավաքել էր իր կուսակիցներին, ձերբակալել էր Հեթումին և մի աչքը փորելով կուրացրել, բայց մյուս աչքը պահեց անեղծ»։

30 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 240 և 280։

Ֆրանսիայի և Անգլիայի թագավորներին՝ օգնություն խնդրելով «Հայաստանի թագավորի» համար[31]։

Այն ժամանակ, երբ Սմբատը, Հռոմի պապը, Արևմտյան Եվրոպայի թագավորները զբաղված էին ապարդյուն նամակագրությամբ, Հեթում Բ-ի երրորդ եղբայր Կոստանդինը, իր շուրջը համախմբելով Սմբատի անողոքությունից և ամբարտավանությունից դժգոհ հայ իշխաններին, որոշում է վերջ տալ Սըմբատի տիրակալությանը։ Այդ դեպքերի մասին արաբ ժամանակագիր Աբու-լ-Ֆիդան հաղորդում է. «Հայերը նեղվեցին այս բանից, մանավանդ որ մուսուլմանները պաշարել էին Համուսը, գրավումներ էին կատարել և շատ հայերի սպանել, ինչ-որ վերագրվեց Սմբատի հոռի ընթացքին ու մուսուլմանների հանդեպ հայտնաբերած անկարողությանը։ Հայերը համաձայնություն կայացրին իրենց մեջ՝ նրա փոխարեն գահի վրա գնելու նրա Լևոն եղբոր որդի Դանդինին (իմա՝ Հեթում Բ-ի երրորդ եղբայր Կոստանդինին) և ձերբակալելու Սմբատին»[32]։

Սսի մոտ տեղի ունեցած եղբայրասպան ճակատամարտում Կոստանդինի կողմնակիցները հաղթանակ տարան։ Սմբատը ձերբակալվեց և բանտ նետվեց[33]։

1298 թ. գարնանը, եգիպտական սուլթան Լաչինի (Մալիք ալ-Մանսուր) և Կիլիկիային հարևան մի շարք ամիրայությունների զորքերը, միավորվելով Ջայհան գետի մոտ, խուժեցին Սսի երկիրը։ «Նրանք,— ասում է արաբ հեղինակը,— ավերեցին ու կողոպտեցին երկրի այն մասը։ Հետո վերադարձան և Բաղրասի կիրճից անցնելով մտան Անտիոքի դաշտը»[34]։

1298 թ. հունիսին եգիպտական զորքերը երկրորդ անգամ ներխուժում են Կիլիկիա ու, թեև մեծ դժվարություններով, գրավում են Համուս բերդը[35]։

Եգիպտական մի այլ ջոկատ ուղղվեց դեպի Այաս, սակայն կիլիկյան զորքերը կարողացան ետ մղել այդ հարձակումը։ Եգիպտական զորքերը՝ կարողացան գրավել Թիլ Համդունը[36]։

Կոստանդին Բ, հաղորդում է արաբ հեղինակը, «Սսում գտնվող դընդերն ուղարկեց Համուսի և ուրիշ վայրերի վրա։ Ապա սուլթանը, որը իրեն այդ երկրների մահմեդականների ներկայացուցիչն է համարում, պահանջեց, որ Ջայհան գետը սահման կազմի մուսուլմանների և հայերի միջև. և գետի հարավակողմը գտնվող բերդն ու քաղաքներն իրեն հանձնվեն»։ Ինչ էր կարող անել Կիլիկիան միայնակ կանգնած շատ ավելի զորեղ թշնամիների հանդեպ։ Հարկադրված էր տեղի տալ։ Եվ արաբ հեղինակը շարունակում է. «Կոստանդինը համաձայնվեց այդ առաջարկին և մուսուլմաններին հանձնեց բոլոր այն քաղաքները, որոնք գտնվում են Ջայհան գետից դեպի հարավ. սրան-

---

31 Տե՛ս *Langlois V.*, Essai, p. 30.

32 «Արաբական աղբյուրները...», էջ 242։

33 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2037, էջ 127ա։

34 «Արաբական աղբյուրները...», էջ 240, տե՛ս նաև Սամուել Անեցի (շարունակող), էջ 153—154։

35 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 240։

36 Տե՛ս *D'Ohsson*, Histoire des Mongols, t. IV, p. 14.

ցից են Համուսը, Թիլ Համդունը, Կվայրանը, Նողայրը, Հաջար Շուղլանը, Սարվանդիքարը, Մարաշը, բոլորն էլ անմատչելի բերդեր»[37]։

1299 թ. հայ իշխանների խնդրանքով և օգնությամբ Հեթում Բ երրորդ անգամ անցավ իշխանության գլուխ[38]։ Նա իր Կոստանդին և Սմբատ եղբայրներին ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս։

Հեթում Բ-ի երրորդ գահակալումը զուգադիպեց Ղազան խանի ձեռնարկած սիրիական խոշոր արշավանքին։ Երկար նախապատրաստվելուց հետո և հույս դնելով Սիրիայի բնակչության օժանդակության վրա 1299 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Ղազան խանն սկսեց իր սիրիական առաջին արշավանքը։ Դեկտեմբերին պաշարեց Հալեպը, սակայն չկարողանալով գրավել այն, շրջանցեց և գրավեց Համա քաղաքը։ Այնուհետև Հոմս (Եմեսսա) քաղաքի մոտ ջախջախեց եգիպտական զորքերը և գրավեց այն[39]։

Կիլիկյան հայկական պետությունը, որպես մոնղոլների զինակից, գործուն մասնակցություն ունեցավ այդ արշավանքներին։ Հեթում Պատմիչի վկայությամբ, Ղազան խանը, նախքան սիրիական արշավանքներն սկսելը, հայոց և վրաց թագավորներին, ինչպես նաև Արևելյան երկրների քրիստոնյա իշխաններին հրամայեց զորքերով ներկայանալ իրեն[40]։ «Հայոց հեծյալը» Հեթում Բ-ի հրամանատարությամբ մասնակցեց վերոհիշյալ կռիվներին։ Եմեսայի մոտ, մամլուքներին ջախջախելուց հետո, նրանք, Ղազան խանի զորքերի հետ միասին, գրավեցին Դամասկոսը[41]։

Սակայն, լսելով իր թոռ Ուգեդեյ-Գայդա խանի ապստամբության մասին, Ղազան խանը վերադարձավ Իրան։

Ղազան խանի ձեռնարկած սիրիական առաջին արշավանքի հետևանքով 1299 թ. Կիլիկիային վերադարձվեցին մի տարի առաջ Եգիպտոսի կողմից գրավված սահմանային ամրոցներն ու բերդերը[42]։

Ղազան խանի ձեռնարկած սիրիական երկրորդ արշավանքը 1300 թ. աշնանն անհաջողության մատնվեց։ Մոնղոլները ստիպված եղան նահանջել Եփրատի այն կողմը[43]։

1301—1303 թթ., մինչև մոնղոլների երրորդ արշավանքը, եգիպտական մամլուքները որոշեցին նորից հարձակվել Կիլիկիայի վրա։ Պատճառաբանելով, որ Կիլիկիան մերժել էր 1285 թ. հայ-եգիպտական պայմանագրով նախատեսված տարեկան հարկը վճարել և, միաժամանակ, խախտելով պայմանագրի քաղաքական ու ռազմական պարտավորությունները, անցել էր Ղազան խանի կողմը, մամլուքները մի քանի անգամ ներխուժեցին Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջանները։ 1303 թ. գրավեցին Թիլ Համդունը, սակայն նույն

37 «Արաբական աղբյուրները...», էջ 242։
38 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 244, 280։
39 Տե՛ս *Рашид-ад-Дин*, III, 182—183.
40 Տե՛ս „Documents arméniens", t. II, p. 194.
41 Տե՛ս նույն տեղում։
42 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 242—244։
43 Տե՛ս *Рашид-ад-Дин*, том III, стр. 187.

տարում հայ-մոնղոլական միացյալ ուժերը Այասի մոտ պարտության մատնեցին մամլուքներին և նրանց ստիպեցին նահանջել[44]։

Սիրիական երկու արշավանքները մոնղոլներին համոզեցին, որ առանց եվրոպական երկրների ռազմական օժանդակության դժվար է ջախջախել Եգիպտոսը և գրավել Սիրիան։

Պատրաստվելով սիրիական երրորդ արշավանքին, մոնղոլներն ու հայերը նորից դիմեցին Եվրոպային, սակայն ապարդյուն։ Անգլիայի թագավոր Եդվարդ Ա-ի՝ մոնղոլներին ուղարկած պատասխանից երևում է խաչակրաց նոր արշավանք կազմակերպելու դժվարությունների անհաղթահարելիությունը։ Այսպես, Եվրոպայի մի շարք երկրների միջև պատերազմ էր ծագել, նոր արշավանք ձեռնարկելու համար նյութական միջոցները պակասում էին, Եվրոպան տնտեսապես առաջադիմել էր, և բնակչությունը խաղաղ աշխատանքը գերադասում էր արկածախնդիր արշավանքից և այլն։ Այս պարագաներում զենքի ու զորքի փոխարեն Արևելք էին ուղարկվում Հռոմի պապի խոստումնատատ թղթերը։

Կիլիկյան հայկական պետությունը մնում էր դարձյալ ապավինել մոնղոլական իլխանությանը, որպես միակ իրական դաշնակցի։

1303 թ. մոնղոլական 50000-անոց բանակը հայ-վրացական և կիլիկյան բանակների օժանդակությամբ սկսում է իր երրորդ արշավանքը դեպի Սիրիա։ Միացյալ բանակները հասնում են Դամասկոս, սակայն քաղաքի դարպասների առաջ պարտություն են կրում։ Ապա, զգալով անասնակերի, սննդամթերքի, հանդերձանքի և ռազմամթերքի պակաս, նահանջում են[45], հույս ունենալով վերսկսել արշավանքը։ Ղազան խանը, սակայն, այլևս չկարողացավ շարունակել պատերազմը, քանի որ ստիպված եղավ վերադառնալ Իրան՝ ճնշելու Գայղա խանի երկրորդ ապստամբությունը[46]։

Այս բոլորից, անշուշտ, առաջին հերթին տուժում էր Կիլիկիան, դառնալով քավության նոխազ մոնղոլների աշխարհակալ նկրտումներին։ Վերահաս վտանգից պաշտպանվելու համար Հեթում Բ մեկնեց Իրան՝ Ղազան խանից օգնություն խնդրելու։ Խանը նրան տվեց միայն 1000 ձիավոր և դրամական օժանդակություն, թագավորության սահմանները պաշտպանելու համար, մինչև որ Ղազան խանին հաջողվեր վերադառնալ Սիրիա[47]։ Ղազան խանը Հեթում Բ-ին տալիս է նաև բազմաթիվ նվերներ, պարգևագրեր և նույնիսկ «ազատութիւնս և հարկապահանջութիւնս եւ յիւր երկրէն յամենայն ամի», խոստանալով իր իսկ ձեռքով հանել նրա վրեժը «ի տաճկաստանեացն»։ Այս խոստումը կիրագործվեր, թե չէ, չգիտենք, բայց 1305 թ. Ղազան խանը մեռավ, իսկ Կիլիկիային օգնելու մասին այլևս ոչ ոք չէր մտածում, թեև Կիլիկիան այն երկիրն էր, որի վրայով տեղի էր ունենում մոնղոլական իլխանության առևտուրը Արևմուտքի հետ[48]։

---

44 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 244—245, 281—282։

45 Տե՛ս „Documents arméniens", t. II, p. 199.

46 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199։

47 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 204։

48 Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, գիրք Ա, էջ 177։

Սակայն հայ-մոնղոլական վերանորոգված դաշինքը պայթելու էր ոչ այնքան Ղազան խանի մահվան, որքան մոնղոլական իլխանության ներսում ծայր առած տնտեսական-քաղաքական ճգնաժամի, գահակալական երկպառակությունների պատճառով, որոնք ի վերջո հանգելու էին մոնղոլական պետության տնտեսական անկմանը, ապա և քաղաքական տրոհմանն ու փլուզմանը։

Այդ բոլորն ունեցան այն հետևանքը, որ Կիլիկիան նվաճելու եգիպտական սուլթանի ախորժակը նորից գրգռվեց։ 1303—1305 թթ. եգիպտական բանակները նորանոր ավերիչ հարձակումներով հրի ու սրի մատնեցին Կիլիկիան։ 1305 թ. ամռանը իրենց հերթական արշավանքի ժամանակ մամլուքները խոշոր պարտություն կրեցին Կիլիկիայում և ստիպված եղան հաշտություն կնքել[49]։ Նույն թվականին Հեթում Բ վերջին անգամ հրաժարվեց գահից, վանականի զգեստ հագավ և, քանի որ ժառանգ չուներ, արքայական գահը հանձնեց Թորոս եղբոր որդի Լևոն Դ-ին[50], իսկ իրեն վերապահեց թագավորահոր տիտղոսը։ Այնուհետև, որպես վանական, Հեթումը ծեծում էր Ս. Պետրոսի փոխանորդի «սրբազան դուռը»՝ գործուն մասնակցություն ցուցաբերելով ոչ միայն պետական, այլև եկեղեցական գործերում։

Լևոն Դ-ի (1305—1307) պատվիրակները Նեապոլի վրայով ուղևորվեցին Հռոմ ու Փարիզ։ Կլեմենտ Ե պապը, խոստանալով օգնություն, պահանջեց, որ հայկական եկեղեցին ընդունի կաթոլիկ եկեղեցու ծիսակատարություններն ու դավանաբանական սկզբունքները, այսինքն՝ ենթարկվի իրեն։ Այդ առթիվ 1307 թ. Սսում հրավիրվեց եկեղեցական ժողով, որտեղ քննարկվեց կաթոլիկ և հայ եկեղեցիների միության՝ Ունիայի հարցը։ Լատինասերների ճնշման տակ ժողովականներն ընդունեցին պապի առաջարկը։ Սակայն այդ որոշումը չկատարվեց և չէր էլ կարող կատարվել, որովհետև հայ ժողովրդական զանգվածները և հոգևորականության մեծ մասը, հատկապես բուն Հայաստանի հոգևորականությունը, առանձին հույսեր չէին կապում Պապի խոստումների հետ և դեմ էին այդ որոշման իրագործմանը[51]։

Սիս եկեղեցական որոշումներն ունեցան այն հետևանքը, որ երկրում առաջացան իրարամերժ խմբավորումներ՝ ունիթոռներ և հակաունիթոռներ, որով և ավելի խախտվեց երկրի քաղաքական միասնությունը։ Սիս եկեղեցական ժողովի գլխավոր հետևանքներից մեկն էլ եղավ այն, որ էլ ավելի սրվեցին Կիլիկիայի հարաբերությունները շրջապատող մահմեդական պետությունների հետ։ Վերջիններս այդ որոշումը դիտում էին որպես խաչակիրներին նորից Արևելք բերելու փորձ։

Ներքին և արտաքին քաղաքական իրավիճակից շտապեց օգտվել Կիլիկիայում որպես օգնական ուժ գտնվող մոնղոլական ջոկատի հրամանատար Փիլարղուն։ Դատելով հայ և օտար աղբյուրների տվյալներից, Փիլարղուն ցանկանում էր իր հսկողության տակ վերցնել Կիլիկիայի արտաքին քաղաքա-

---

49 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 245, տե՛ս նաև D'Ohsson, Histoire des Mongols, t. IV, p. 532.

50 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 244։

51 Տե՛ս նույն տեղում։

կանությունը և ստիպել վերջինին հրաժարվել Եգիպտոսին հարկ վճարելուց[52]։ Նրա նպատակն էր ավելացնել Կիլիկիայի կողմից մոնղոլներին տրվող հարկերը, բացի դրանից նա «կամէր զԿիլիկիայ յինքն յափշտակել»[53]։

Փիլարղուն, որն արդեն մահմեդականություն էր ընդունել, քաջալերվելով երկրում տիրող դրությունից, Սսի ժողովից ութ ամիս հետո՝ 1307 թ. նոյեմբերի 18-ին ձեռնարկում է մի ուխտադրուժ դավադրություն։ Հյուրասիրության պատրվակով իր մոտ՝ Անազարբա քաղաքն է հրավիրում Լևոն Դ թագավորին, Հեթում թագավորահորը և 40 ականավոր իշխանների, այդ թվում Օշին սպարապետին, Հեթումի եղբորորդի պարոն Թորոսին և կազմակերպում է նրանց սպանությունը[54]։

Փիլարղուն և նրա ջոկատը ամրանում են Անազարբայի բերդում, իսկ թագավորի հորեղբայր Օշինը, հայկական զորքերի գլուխ անցած, հարձակվում է նրանց վրա և դուրս քշում Կիլիկիայից[55]։

Փիլարղուի կատարած ոճիրի դեմ բողոքելու համար մոնղոլական իլխան Օլջեյթուի (իմա՝ Խարբանդա խան) մոտ է գնում Հեթում Բ-ի մյուս եղբայր Ալինախը[56]։ Սակայն հայ-մոնղոլական հարաբերությունները նախկին ուժն ու նշանակությունը չունեին և Օլջեյթուն արդարացրեց Փիլարղուին, թեև մոնղոլական խանի գործակալները քիչ հետո սպանեցին նրան[57]։

Հայ-մոնղոլական զինակցությունը անփառունակ վախճան ունեցավ։

---

52 *Տե՛ս* Մ. Օրմանյան, *Ազգապատում, մաս Ա, էջ 1812—1813*։

53 Սամուել Անեցի *(շարունակող), էջ 156*։

54 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 155—156,* Սմբատ Սպարապետ *(շարունակող), էջ 119, «Մանր ժամանակագրություններ», էջ 88—89, «Արաբական աղբյուրները...», էջ 245—246*։

55 *Տե՛ս* Սամուել Անեցի *(շարունակող), էջ 156*։

56 *Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 246*։

57 *Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև էջ 282—284*։

ԳԼՈՒԽ ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ XIV ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ ԱՆԿՈՒՄԸ

1. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1307—1361 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Փիլարղուին Կիլիկիայից հեռացնելուց հետո Օշինը օծվեց Հայոց թագավոր (1308—1320)[1]։

Փիլարղուի դավադրությունը Կիլիկիան զավթելու արկածախնդրական մի փորձ էր, քանի որ կործանման դուռը հասած մոնղոլական պետությունը նման խնդիր չէր կարող առաջադրել։ Բայց այն արտահայտում էր ոչ միայն հայ-մոնղոլական դաշինքի քայքայումը, այլև կիլիկյան հայկական պետության ճգնաժամային վիճակը։ Ուստի Կիլիկիայի գոյությանը սպառնացող գլխավոր վտանգը XIV դարում շարունակում էր մնալ եգիպտական սուլթանության նվաճողական քաղաքականությունը։

1305 թ. կնքված հայ-եգիպտական հաշտության պայմանագիրը, չնայած փոքր խախտումներին, պահպանվեց մինչև 1320 թ.։ Ընդ որում, Կիլիկիան այդ թվականներին շարունակում էր ամենամյա հարկ վճարել եգիպտական սուլթանությանը[2]։

Եգիպտոսի և մոնղոլների միջև կնքված 1303 թ. պայմանագիրն անկայուն էր և խախտվեց։ 1312 թ. Օլջեյթու խանը փորձեց արշավանք ձեռնարկել եգիպտական սուլթանության դեմ, բայց այն վերջացավ անհաջողությամբ[3]։

Կիլիկյան հայկական թագավորությունը չմասնակցեց մոնղոլական այդ արշավանքին։ Դժվար չէ կռահել, որ հայ-մոնղոլական հարաբերությունները 1307 թ. արյունոտ դեպքից հետո, արդեն սառել էին։

1314 թ. մոնղոլական մի ջոկատ ավարառության նպատակով արշավանք կատարեց Կիլիկիայի վրա, թեև հայ-մոնղոլական դաշինքը պաշտոնապես խզված չէր։ Աբու Սայիդ խանի ժամանակ (1316—1335) հայ-մոնղոլական զինակցությունը իրագործելու ուղղությամբ գործնական ոչ մի քայլ չարվեց։

Այսպիսով, XIII դարի երկրորդ կեսին ստեղծված հայ-մոնղոլական դաշինքը XIV դարի առաջին կեսին աստիճանաբար լուծվեց։ Մամլուք և սել-

---

1 Սամուել Անեցի *(շարունակող)*, էջ 156։

2 *«Արաբական աղբյուրները...»*, էջ 246։

3 *D'Ohsson*, Histoire des Mongols, t. IV, p. 555.

ջուկ սուլթանները նրա նկատմամբ վարում էին բացահայտ թշնամական քաղաքականություն։

Եգիպտոսի և մյուս մահմեդական երկրների հետ տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունների բարելավմանը չէին ձգտում նաև Կիլիկիայի բնակչության առևտրական խավերը, որոնք ավելի քան շահագրգռված էին եվրոպական պետությունների հետ առևտրական հարաբերությունների զարգացմամբ։

Արևմտաեվրոպական կողմնորոշմանը ձգտում էին հատկապես Կիլիկիայում բնակություն հաստատած լատինական տարրերը, բարձրաստիճան որոշ հոգևորականներ և արքունիքի առանձին հեղինակավոր ծառայողներ։ Վերջիններս հարում էին այսպես կոչված ունիթոռական հոսանքին, այսինքն, համաձայն էին, որ հայ եկեղեցին ենթարկվեր Հռոմի պապին, մանավանդ Ավինիոն փոխադրված և Ֆրանսիայի թագավորների խաղալիք դարձած Հռոմի պապերը չէին զլանում զինական օգնության սին խոստումներ տալ։ Այսուհանդերձ, Կիլիկիայի բնակչության մեծ մասը՝ հոգևորականությունը (մանավանդ նրա ստորին շերտերը), խոշոր հողատերերի զգալի մասը, աշխատավորական զանգվածները դեմ էին ունիային և կազմում էին հակաունիթոռական հոսանքը։ Պայքարն ստանում էր վերին աստիճանի սուր բնույթ։

1308 թ. Ադանայում կազմակերպված բողոքի ցույցերին նշանակություն չտալով, թագավորը և կաթողիկոսը շարունակում են իրենց ընթացքը։

1309 թ. Ադանայում տեղի է ունենում նոր ժողով, որի նպատակն էր ժողովրդին ստիպել ընդունելու 1307 թ. Սսի եկեղեցական ժողովի որոշումները[4]։ Բողոքը և ընդվզումը կրկնվում է ավելի ուժգնությամբ՝ Սիս մայրաքաղաքում 1309 թ.։ Այդ մասին Սամուել Անեցու պատմության շարունակողն ասում է. «ՉԾԸ (1309) թվին մայրաքաղաքում հավաքվեց աբեղաների, կրոնավորների և սարկավագների բազմություն... այլև վարդապետներ և եպիսկոպոսներ և ժողովրդի արանց և կանանց՝ բազմություն որպեսզի հանձն չառնեն սուրբ (հաղորդության) մեջ ջուր լցնել և այլ նորաձև օրենքներ։ Օշին թագավորը կաթողիկոսի և իշխանների համաձայնությամբ բռնել տվեց նրանց և վարդապետներին բանտարկեց բերդում»[5]։ Ինչպես երևում է, թագավորը դիմում է բռնության խիստ միջոցների. «...սպանեց տղամարդկանցից և կանանցից շատերին, ինչպես նաև սակավ թվով կրոնավորների, իսկ աբեղաներին գցեց նավ և աքսորեց Կիպրոս կղզին և շատերը այնտեղ մեռան»[6]։

Սսի և Ադանայի եկեղեցական ժողովների որոշումներին դիմադրում էին նաև բուն Հայաստանի հոգևորականներն ու Երուսաղեմի Սարգիս եպիսկոպոսը։ Վերջինս 1311 թ. անջատվեց կիլիկյան կաթողիկոսությունից և դրանով հիմք դրվեց Երուսաղեմի հայկական պատրիարքությանը[7]։

Պապականությունը ոչ մի արժեք չտալով այդ ցույցերին ու բողոքներին, 1316 թ. Օշինից պահանջեց հրավիրել նոր ժողով, որը տեղի ունեցավ լատի-

---

4 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մաս Ա, էջ 1813—1814։

5 Սամուել Անեցի, էջ 156։

6 Նույն տեղում։

7 Տե՛ս Հ. Տեր-Ղազարյան, Հայկական Կիլիկիա, Տեղագրություն, Անթիլիաս, 1966, էջ 286։

նասեր Կոստանդին կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Ադանայում՝ 18 եպիսկոպոսների, 7 վարդապետների և 10 աշխարհիկ իշխանների մասնակցությամբ։ Թեև ժողովը հաստատեց Սսի 1307 թ. եկեղեցական ժողովի որոշումները[8], սակայն ժողովի մասնակիցները թվով և լիազորություններով ըստ էության իրավասու չէին ներկայացնելու ամբողջ հայ ժողովուրդը։ Այդ ժողովին չէին մասնակցում ոչ միայն բուն Հայաստանի գավառների, այլև Կիլիկիայի ու հարևան հայաշատ երկրների աշխարհիկ ու հոգևոր ներկայացուցիչները։ Այս իսկ պատճառով ընդունված որոշումները մնացին թղթի վրա։ Ավելին, դրանց դեմ նորից բռնկվեցին ժողովրդական ցույցեր ու բողոքներ, թեև դաժանորեն ճնշվեցին Օշինի կողմից[9]։

Մ. Չամչյանը գրում է. «Թէ ոչ ոք յառաջնորդաց իշխեաց այնուհետև պահել իւիք զկանոնս Սսոյ. այլ միայն նոքա, որ էին ի կաթողիկոսարանի և յարքունիսն»[10]։ Հետագայում էլ, XIV դարի ընթացքում, մինչև թագավորության անկումը Հռոմին հպատակություն հայտնող եկեղեցաժողովները և դրանց ծիսական նորամուծությունները առաջ էին բերում բողոքներ ու խռովություններ[11]։

Անշուշտ, եկեղեցական ժողովների գումարմամբ Կիլիկիայի ղեկավարները հետամուտ էին պապերին հավատացնելու, որ նրանք կողմնակից են Ունիային, և դրանով հույս ունեին ապահովել Եվրոպայի տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական օժանդակությունը։ 1317 թ. Օշինը նամակներով նոր պատվիրակություններ է ուղարկում Ավինիոն և Փարիզ՝ պապի ու Ֆրանսիայի թագավորի մոտ[12]։

Պապը 1318 թ. Կիլիկիայի արքունիքից պահանջում է ի կատար ածել եկեղեցական ժողովի որոշումները, առաջարկելով նույնիսկ, դպրոցներում մտցնել լատիներեն լեզուն[13]։

Այսպիսով, իրական օգնության փոխարեն, պապի լատինականացման և ֆրանկացման պահանջներն էլ ավելի էին սրում Կիլիկիայի քաղաքական խմբավորումների հարաբերությունները՝ խարխլելով երկրի բարոյաքաղաքական միասնությունը և, բացի այդ, գրգռում էին հարևան մահմեդական պետություններին՝ նոր արշավանքներ ձեռնարկելու Կիլիկիայի դեմ։

Սկսած 1318 թ. Եգիպտոսի մամլուքները և Իկոնիայի Կարամանցի թուրքմեններն սկսեցին համաձայնեցրած արշավանքներ Կիլիկիայի վրա։

Վերջիններս նույն տարում ասպատակեցին Տարսոնի շրջակայքը։ Օշին թագավորը նրանց դեմ ուղարկեց Կոռիկոսի Օշին պայլին։ Պոմպեոլուս կամուրջի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայերը հաղթանակ տարան և թշնամուն դուրս շպրտեցին Կիլիկիայից[14]։

---

8 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն I, էջ 1819։
9 Տե՛ս Չամչյան, հատ. III, էջ 314։
10 Նույն տեղում, էջ 313։
11 Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, գիրք Ա, էջ 180։
12 Տե՛ս Baronius, Annales eccles, t. XXIV, p. 73.
13 Տե՛ս նույն տեղում։
14 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 120։

1320 թ., Օշինի մահից հետո, իշխանության գլուխ է անցնում որդին՝ Լևոն Հինգերորդը (1320—1342)։ Վերջինիս անչափահասության պատճառով երկիրը ղեկավարվում է խնամակալների միջոցով։ Լևոն Ե-ի իշխանության առաջին տարում նորից բռնկվում են ֆեոդալական երկպառակությունները։ Լևոնի հինգ խնամակալներից առանձնապես նշանավոր էր Կոռիկոսի իշխան Օշինը։ Վերջինս Լևոն Ե-ին ամուսնացրեց իր դստեր հետ, իսկ ինքը ամուսնացավ մայր թագուհու հետ։ Ավելին, նա իր եղբորը՝ Կոստանդինին նշանակեց սպարապետ և այսպիսով սկսեց վարել պետության գործերը։ Դժգոհելով այս ամենից, իշխանները վեճեր ծավալեցին։ Վերջիններիս պաշտպանում էր Օշին թագավորի կնոջ քույրը՝ Տիրոսի իշխան Ամորի Լուսինյանի այրին՝ Իզաբելլան, որն իր չորս որդիների հետ գտնվում էր Կիլիկիայում, իսկ հինգերորդ որդին՝ Գվիդոնը, գտնվում էր Բյուզանդիայում։ Օշին պայլը, տեղեկանալով նրանց մտադրությունների մասին, խիստ պատժեց դավադիրներին։ Իզաբելլան և իր երկու որդիները մահացան բանտում, իսկ մյուս երկու որդիները՝ Ջիվանը և Բոհեմունդը փախան Հռոդոս՝ ս. Հովհաննեսի օրդենի կոմանդորի մոտ։ Նրանց հորեղբայրը՝ Կիպրոսի թագավոր Հենրի Լուսինյանը, քիչ էր մնում պատերազմ սկսեր Օշինի դեմ, եթե վեճին չմիջամտեր Հովհան ԺԲ պապը[15]։

Լևոն Ե-ի իշխանության ժամանակ էական փոփոխություններ տեղի ունեցան Մերձավոր Արևելքում և Արևմտյան Եվրոպայում։ Մոնղոլական պետությունն իր հոգեվարքն էր ապրում և շուտով կործանվեց, իսկ Եվրոպայում Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև սկսվել էր հարյուրամյա պատերազմը (1337—1453)։ Կիլիկյան հայկական թագավորությունը մնաց մեն-մենակ իսլամական թշնամի պետությունների օղակում, առանց դաշնակցի և օգնականի։

Կիլիկյան քաղաքագետները այս անգամ էլ չկարողացան ճիշտ գնահատել ստեղծված միջազգային դրությունը և շարունակեցին իրենց նախկին քաղաքականությունը, որով Կիլիկիայի և եգիպտական մամլուքների հարաբերություններն ավելի սրվեցին։

Մամլուքները տեղեկանալով Կիլիկիայի ներքին և արտաքին վիճակին, 1320 թ. սկսած պարբերաբար արշավանքներ ձեռնարկեցին դեպի Կիլիկիա։

1320 թ. Սիրիայի մահմեդական զորքերը ասպատակելով երկիրը, հասան մինչև Սիս մայրաքաղաքը[16]։ 1321 թ. եգիպտական սուլթանության խրախուսանքով Կիլիկիայի վրա հարձակվեցին թաթար Թեմուրտաշը և թուրք Ամիր Օմարը։ Նրանք 30000 զորքով հյուսիսից և արևելքից մտան Կիլիկիա, ասպատակեցին մի շարք գավառներ, հասան մինչև Մամեստիա և Ադանա։ Թեմուրտաշի ասպատակող զորքերը մոտ մեկ ամիս կողոպտեցին երկիրը, ապա վերադարձան[17]։ Այս արշավանքի ժամանակ Լևոն թագավորը և ոսոխի սպանդից խույս տված հայերն ապաստանեցին Այասս նավահանգստի բերդում։

---

15 Տե՛ս Tournebize F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, p. 232.

16 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 246—247։

17 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 247, Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 530, Սմբատ Սպարապետ, Պատմություն, էջ 121, Սամուել Անեցի, էջ 158, Չամչյան, հատ. III, էջ 319։

Ի պատասխան Կիլիկիայի խաղաղասիրական առաջարկին, Եգիպտոսը պահանջեց այն բերդերն ու քաղաքները, որոնք միացվել էին Կիլիկիային Ղազան խանի արշավանքների ժամանակ։ Մերժում ստանալով, մամլուքները Թեմուրտաշի հետ միասին ներխուժեցին Կիլիկիա և, 17 օր շարունակ ասպատակելով երկրի գյուղերն ու քաղաքները, մեծ ավարով վերադարձան Դամասկոս[18]։

1322 թ., տեղեկանալով խաչակրաց նոր արշավանք նախապատրաստելու ակնկալությամբ Լևոն Ե-ի Եվրոպայում կատարած դիվանագիտական ձեռնարկումներին, Եգիպտոսի սուլթան Նասիրը համաձայնության եկավ Թեմուրտաշի հետ՝ համատեղ ռազմական գործողություններ սկսելու ընդդեմ Կիլիկիայի հայկական թագավորության[19]։ Այս անգամ ռազմական գործողությունների գլխավոր նպատակն էր գրավել Այասը։ Վերջինիս ռազմական և առևտրական նշանակությունը խիստ բարձրացել էր Մերձավոր Արևելքի խաչակիր նավահանգստային քաղաք-պետությունների անկումից հետո։ Այասը փաստորեն մրցում էր Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա նավահանգստի հետ։ Այն Կիլիկիայի պետության համար եկամտի մեծ աղբյուր էր, որովհետև քրիստոնյա վաճառականները, փոխանակ եգիպտական նավահանգիստների միջոցով կատարելու իրենց տարանցիկ առևտուրը, քաղաքական նկատառումներով և մանավանդ մաքսային տուրքերի թեթևության պատճառով, նախընտրում էին Այասը, որտեղ նրանք գտնում էին նաև արևելյան բազմատեսակ ապրանքներ։

Որքան Արևմտյան Եվրոպայի երկրների վաճառաշահ քաղաքների առևտուրը աշխուժանում էր Այասի հետ, այնքան էլ Եգիպտոսի սուլթանների թշնամությունն էր սաստկանում, որովհետև հայկական նավահանգստի մրցակցությունը վնասում էր Ալեքսանդրիա և Դամիետ նավահանգիստների առևտրական գործունեությանը։ Բացի այդ գրավելով Այասը, սուլթանը մեծ եկամուտներ ձեռք կբերեր։ Այսպիսով, սուլթանների արշավանքների նպատակը Այասի նկատմամբ ավելի շատ տնտեսական և շահադիտական էր[20]։

Այասից ստացված եկամուտներով Կիլիկիան կարողանում էր ոչ միայն վճարել հայ-եգիպտական նախորդ հաշտության պայմանագրերից բխող տարեկան հարկը, այլև վերազինել բանակը։

Ահա թե ինչու 1322 թ. սուլթան Նասիրը իր գլխավոր հարվածն ուղղեց դեպի Այաս, նպատակ ունենալով վերջնականապես գրավել այն։

Հայ և օտար աղբյուրներն առատ տեղեկություններ են հաղորդում Այասի վրա կատարված արշավանքների մասին։

Ներսես Պալիենցը այսպես է նկարագրում Թեմուրտաշի և սուլթան Նասիրի կազմակերպած 1322 թ. արշավանքը Այասի վրա. «ապրիլի 20-ին սուլթանի զորքը՝ 40 հազար հեծյալ և անչափ հետևակ եկավ երկիրը Հայոց, և գալով Եգեիո քաղաքը, որն Այասն է... 23 ապրիլին առավ նավահանգստի բերդը, քանզի ծովը ցամաքել էր, ներս քաշվել և արաբները ծովի կողմից հարձակվեցին... և գերեցին անթիվ մարդ և անբավ ավար տարան. ապա նստեցին

---

18 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 247։

19 Տե՛ս D'Ohsson, t. IV, p. 661.

20 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 289։

պաշարելով ներսի բերդը, բաբան դրին և ամեն ինչ քանդեցին։ Քաղաքից դռներ և այլ իրեր բերելով կամուրջ սարքեցին բերդի պարսպի առջև և նետահարում էին պաշտպաններին։ Գիշերը կրակ գցեցին բերդը և իրենք քաշվեցին դեպի ծովը։ Այսպես կորավ Այասը իր երկու բերդերով ընկնելով արաբների ձեռքը»[21]։

Այասի գրավման այս նկարագրությունը հաստատում են նաև Սամուել Անեցու ժամանակագրության և Սմբատ Սպարապետի տարեգրության շարահարողները[22]։

Հայկական բանակը անպատրաստ գտնվեց այդ հարձակումների հանդեպ։ Մանկահասակ թագավորը, Օշին պայլը և սրա եղբայր Կոստանդին սպարապետը իրենց զորքերով քաշվեցին լեռները և ամրացան բերդերում։ Երկիրը մնաց անպաշտպան։ Թշնամիների գործած բռնությունների ու ավերածությունների դեմ ծառացավ հայ ժողովուրդը։ Հայկական մի քանի գնդեր փորձեցին հետապնդել թշնամուն։ Հանդուգն քաջերից բաղկացած մի խումբ դարան մտավ մի կիրճի մոտ, որտեղից անցնելու էր եգիպտական հեծելազորը։ Սրանք 6000 թշնամի կոտորեցին և զգալի քանակությամբ գերիներ վերցրին։ 600 զինվորներից բաղկացած մի ուրիշ խումբ Ջայհան գետի ափին հարձակվեց մամլուքների վրա (որոնք վերադառնում էին Այասում գրաված ավարով) և մեծ ջարդ տվեցին նրանց։ Սակայն մամլուքների գերազանց ուժի առաջ ստիպված նահանջեցին մինչև Մսիս, ուր և տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն կրեցին[23]։

Այասի գրավումը և հայկական բանակների պարտությունը հետևանք էին Կիլիկիայում տիրող ռազմա-քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամի։ Կիլիկյան հայկական պետությունում գերիշխող վերնախավը չկարողացավ իր շուրջը համախմբել ոչ միայն հայ ժողովրդին, այլև իշխաններին։

Ներքին գահակալական կռիվներն ու կրոնական վեճերը, որոնք ունեին դավանաբանական սոցիալ-քաղաքական բովանդակություն, կենտրոնական իշխանությանը խանգարում էին թշնամու դեմ միավորելու երկրի մարդկային և նյութական միջոցները։

Անշուշտ, այդ պարտության գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ մամլուքներն ու սելջուկները իրենց կրկնվող մանր ու խոշոր ասպատակություններով խլում էին հայ ժողովրդի աշխատանքով ձեռք բերած նյութական բարիքները, թուլացնում երկրի դիմադրական զորությունը։ Ընդ որում, սկսած 1320 թ. մինչև 1375 թ. արշավանքները կրկնվում էին 5—10 տարի ընդմիջումներով։

Այասի գրավումը մեծ արձագանք առաջացրեց Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում։ Նոր թափ ստացավ պապի դիվանագիտական գործունեությունը Եվրոպայում՝ խաչակրաց նոր արշավանքներ կազմակերպելու համար։ Միաժամանակ նա չմոռացավ դավանափոխության նոր թղթեր հղել ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև բուն Հայաստանի հոգևոր թեմերին[24]։

---

21 Ղ. Ալիշան, *Հայապատում*, էջ 532, տե՛ս նաև «Արաբական աղբյուրները...», էջ 289։
22 Տե՛ս Սամուել Անեցի, էջ 167, Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, էջ 191—192։
23 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 220։
24 Տե՛ս *Baronius*, Annales eccles, t. XIV, p. 75—76,

Մոնղոլական իլխանությունը իր դաշնակցային պարտավորությունները կատարելու մի վերջին փորձ կատարեց։ 20000-անոց զորք ուղարկվեց իլխանության և Եգիպտոսի սահմանը՝ վերջինիս զգուշացնելով դադարեցնել արշավանքները և հաշտություն կնքել Կիլիկիայի հետ։ Հակառակ պարագայում նրանք սպառնում էին ռազմական գործողություններ սկսել Եգիպտոսի դեմ[25]։ Սակայն դա ավելի ցույց էր, քան իրական օգնություն։ Լևոն Հինգերորդը հաշտության բանակցություններ սկսեց Եգիպտոսի հետ այդ անբարենպաստ պայմաններում։ Կոստանդին կաթողիկոսի գլխավորությամբ Կահիրե ժամանած պատվիրակությունը 1323 թ. Նասիր սուլթանի հետ կնքեց հաշտության պայմանագիր՝ Կիլիկիայի համար ծանր պայմաններով։ Պայմանագրով Կիլիկիան պարտավորվում էր Եգիպտոսին վճարել տարեկան 1.200.000 արծաթ դիրհեմ։ Բացի այդ, հայերը հանձն էին առնում Եգիպտոսին վճարել Այասի նավահանգստից ստացված եկամուտների 50 տոկոսը և օտարականներին վաճառված աղի եկամտի կեսը։ Իսկ Եգիպտոսը պարտավորվում էր զորքերը ետ քաշել Կիլիկիայից և Եգիպտոսի ծախսերով վերաշինել ավերված քաղաքները, բացի Այասի ծովային բերդի ամրություններից[26]։

2. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԻ ԽՈՐԱՑՈՒՄԸ

Այասի ավերումը ուժեղ տպավորություն թողեց Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքական, առևտրական և հոգևորական շրջանների վրա, որոնք շահագրգռված էին Կիլիկիայի շուկաներով և նրա վրայով՝ Արևելքի ու Արևմուտքի միջև կատարվող տարանցիկ առևտրով։ Նրանք չէին հրաժարվել նաև Սիրիան ու Պաղեստինը նվաճելու մտքից և Կիլիկիան դիտում էին որպես հենակետ։ Սրանով պետք է բացատրել այն, որ Հովհան ԺԲ պապը կարգադրեց Կիլիկիային հատկացնել 30000 ֆլորին՝ իր ռազմական կարիքները հոգալու և Այասը վերանորոգելու համար[27]։

Հետագայում պապը դադարեցրեց այդ գումարի վճարումը, պատճառաբանելով, թե Հայոց թագավորը չի կատարում եկեղեցական ժողովի որոշումները ունիայի հարցում։ Կիլիկյան արքունիքը սրանից ոչ միայն անհրաժեշտ հետևություններ չարեց, այլև, ընդհակառակը, նորից բանակցություններ ըսկըսեց պապի և եվրոպական երկրների հետ, վերջիններից խնդրելով ռազմական օժանդակություն։

Լևոն Ե, լատինասերների խորհրդով, 1329 թ. ձերբակալեց և գլխատել տվեց հայադավան ճակատը գլխավորող Կոռիկոսի տեր Օշին պայլին և նրա եղբայր Կոստանդին սպարապետին[28]։ Թեև այդ ոճիրի պարագաների և դրդա-

---

25 Տե՛ս *Микаелян Т.*, История Киликийского армянского государства, стр. 453—454.

26 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 291, տե՛ս նաև *Langlois V.*, Le trésor, p. 232.

27 Տե՛ս *Langlois V.*, Le trésor..., p 232.

28 Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ (շարունակող) Պատմութիւն, 1856, էջ 124, Սամուէլ Անեցի (շարունակող), էջ 158, «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. I, էջ 88, «Արաբական աղբյուրները...», էջ 247—248։

պատճառների մասին աղբյուրները հաղորդում են հակասական տեղեկություններ, սակայն գլխավորն այն է, որ Լևոն Ե դրանով նպատակ ուներ իշխանությունից հեռացնել հակալատին տարրերին։ Դա հավանական է դառնում նաև այն պատճառով, որ մեկ տարի հետո Լևոն Ե ամուսնանում է Սիկիլիայի թագավոր Ֆիլիպ Ա-ի դստեր հետ և գլխատված իշխանների փոխարեն Ջիվան Լուսինյանին նշանակում է պայլ, իսկ վերջինիս եղբորը՝ Բոհեմունդին, Կոռիկոսի տեր[29]։ Ինչպես նշվեց վերևում, սրանք 1321 թ. աքսորված էին Կիպրոս՝ Օշին պայլի կողմից։ Այս բոլորի հետևանքը եղավ այն, որ արքունիքում զորեղացան լատինամոլ տարրերը։ Վերջիններս Լևոն Ե-ին հորդորում էին բացահայտորեն վարել արևմտյան քաղաքականություն։ Լսելով սրանց, Լևոն Ե 1331 թ. հատուկ դեսպանություն է ուղարկում Եվրոպա խաչակրաց նոր արշավանք կազմակերպելու խնդրանքով։

Եգիպտական սուլթանությանը առիթներ էին հարկավոր և նա վերոհիշյալ միջոցառումները դիտեց որպես 1323 թ. հաշտության պայմանագրի խախտում և զորք ուղարկեց Այասի շրջակայքը։ Եգիպտական զորքը ասպատակեց այդ վայրերը և ավարով ետ վերադարձավ[30]։

1335 թ. լսելով, որ Ֆրանսիայի Ֆիլիպ Զ թագավորը պատրաստվում է խաչակրաց արշավանքի[34], մամլուքները Հալեպի ամիր Ալթուն Բուղային հրամայեցին ասպատակել Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջանները։ Պատերազմական գործողությունները շարունակվեցին 1336 և 1337 թվականներին։ Ալթուն Բուղայի հալեպյան զորքերը գրավեցին Մամեստիա, Ադանա, Այաս և Տարսոն քաղաքները, հրկիզեցին շատ բնակավայրեր, կողոպտեցին երկրի հարստությունը և գերեցին բազմահազար մարդկանց։ Հայոց թագավորը ստիպված եղավ, հաշտություն կնքելու նպատակով, պատվիրակություն ուղարկել Մելիք Նասիրի մոտ։ Եգիպտական սուլթանը բանտարկեց պատվիրակության կազմում եղած Բաղդին Մարաշախտին, արքունի պահակախմբի պետ իշխան Սիրունին և քարտուղար Վասիլին, ապա, ծանր պայմաններ առաջարկելով, համաձայնեց հաշտության պայմանագիր կնքել։ Այդ համաձայնագրով սուլթանին էր մնում Այասը, Ջայհանից արևելք գտնվող հողերն իրենց բազմաթիվ բերդերով ու քաղաքներով։ Այս կորուստները խիստ ծանր եղան Կիլիկիայի թագավորության համար, որը, ինչպես ասում է Իբն Վարդին՝ «անհոգի մի դիակ էր դառնում կորցնելով այդ երկիրը»[32]։

Այդ պայմանագրով Լևոն Ե Ավետարանով երդվեց ընդհատել հարաբերությունները պապի և Ֆրանսիայի թագավորի հետ, սակայն նա չհաշտվեց իր պետության ծվատմանը, ուստի շուտով գաղտնի բանակցություններ սկսեց Բենեդիկտոս ԺԲ պապի հետ։ Վերջինս նրան ազատեց վերոհիշյալ երդումից և դրա փոխարեն պահանջեց իրականացնել ունիան, խոստանալով տնտեսական և ռազմական օգնություն։ Պապի կողմնակիցներն անբավարար

---

29 Տե՛ս Չամչյան, հատ. III, էջ 333։
30 Տե՛ս Микаелян Г., նշված աշխատություն, էջ 455։
31 Տե՛ս Tournebize, նշված աշխատ., էջ 234։
32 «Արաբական աղբյուրները...», էջ 287։

գտնելով Լևոն Ե-ի համագործակցությունը Արևմուտքի հետ, սպանեցին նրան[33]։

Լևոն Ե-ի մահից հետո լատինական տարրերը երկիրը ղեկավարելու համար իշխանության գլուխ գրեցին Ջիվան Լուսինյան պայլի եղբորը՝ Գվիդոն Լուսինյանին, որն այն ժամանակ գտնվում էր Կ. Պոլսում[34]։ Մինչև նրա գալը երկիրը ժամանակավորապես կառավարեց Ջիվան Լուսինյան պայլը։ 1343 թ. Գվիդոն Լուսինյանը «հայկական ծեսով» օծվում է Կիլիկիայի թագավոր՝ Կոստանդին Դ անունով[35] և շարունակում է Լևոն Ե-ի արևմտասեր քաղաքականությունը։ 1343 թ. պապի մոտ ուղարկվեց նոր պատվիրակություն։ Պապը խոստացավ օգնել, եթե հայերը անհապաղ ի կատար ածեին եկեղեցական ժողովների ընդունած որոշումները։ Գվիդոն Լուսինյանը դրական պատասխան ուղարկեց Պապին[36] և հայերին ստիպեց ընդունել կաթոլիկություն։ Նա իշխանությունից հեռացրեց ունիայի հակառակորդներին, ապա փորձեց արքունիքում վերացնել հայոց լեզուն[37]։ Միաժամանակ նա անհաշտ թշնամական քաղաքականություն էր վարում Եգիպտոսի և կարամանցիների դեմ։ Նրա արտաքին քաղաքականության պատճառով 1343—1344 թթ. թուրքմենները քանիցս ասպատակեցին Սսի երկիրը, կոտորեցին, գերի վերցրին շատ շատերին։ 1343 թ. Եգիպտոսի հալեպյան զնդերը, գրավելով հարուստ և բազմամարդ Ադանան, կողոպտեցին ու մեծ ավարով վերադարձան[38]։

Գվիդոն Լուսինյանի արտաքին և ներքին քաղաքականությունից դժգոհ հայ իշխանները, ժողովրդի օժանդակությամբ և իշխան Օշին Բակուրանի գլխավորությամբ, 1345 թ. սպանեցին նրան՝ Ադանայի իր պալատում[39]։ Այդ մասին Աբու-լ-Ֆիդայի ժամանակագրության մեջ կարդում ենք. «Հիջրի 746 թ. (1345 մայիսի 4—1346 ապրիլ 3) հայերը սպանեցին թագավոր Ֆրանկ Քոնդսթաբլին, որը անկարող էր վարելու գործերը և չէր պաշտպանում երկիրը, որի հետևանքով մուսուլմանները ավերներ էին գործում»[40]։

Բացի Գվիդոնից, ապստամբները սպանեցին նաև նրա եղբորը՝ Կոռիկոսի կոմս Բոհեմունդին և 300 այն ֆրանկ ասպետներին, որոնց իր հետ Կիլիկիա էր բերել Գվիդոնը[41]։ Այսպիսով, հայերը ձախողեցին լատինական տարրերի Կիլիկիան ֆրանկացնելու փորձերը։

Գվիդոնի սպանությունից հետո «իշխանական խորհուրդը» թագավոր ընտրեց մեծ մարաջախտ, Բաղդինի որդի Կոստանդինին[42]։ Թեև ֆրանկ ժամա-

---

33 Տե՛ս Tournebize, նշված աշխ., էջ 659, տե՛ս նաև Г. Микаелян, նշված աշխ., էջ 457—458։

34 Տե՛ս Հովհաննես Դարդել, ժամանակագրություն, էջ 31—32։

35 Տե՛ս Rüdt-Callenberg W., The Rupenides, Hethumides and Lusignans, Paris 1963, p. 74.

36 Տե՛ս Հովհաննես Դարդել, ժամանակագրություն, էջ 42։

37 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները», էջ 288, տե՛ս նաև Г. Микаелян, նշված աշխ., էջ 461։

38 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 249։

39 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 249, տե՛ս նաև Հ. Տեր-Ղազարյան, Հայկական Կիլիկիա, էջ 289։

40 Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները...», էջ 249։

41 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 288, տե՛ս նաև Հ. Տեր-Ղազարյան, էջ 289։

42 Տե՛ս Հովհաննես Դարդել, ժամանակագրություն, էջ 52։

նակագիրը չի նշում նրա կապը Հեթումյան արքունի ընտանիքի հետ[43], սակայն ամենայն հավանականությամբ Կոստանդինը ազգակցական կապեր ուներ Հեթումյանների հետ[44]։

Կոստանդին Դ-ի (1345—1363) իշխանության ժամանակ Կիլիկիայի միջազգային դրությունը խիստ վատացավ։ Եգիպտոսի մամլուքների և թուրքմենների չդադարող հարձակումները մշտական սպառնալիք էին ստեղծում Կիլիկիայի հայկական թագավորության բուն իսկ գոյությանը։

Գվիդոնի սպանության լուրը դժգոհություն առաջացրեց Եվրոպայում։ Կլիմենտ Զ պապը Ավինիոնում գտնվող Կիլիկիայի պատվիրակներին հասկացրեց, որ Կիլիկիային ռազմական և տնտեսական օգնություն կտրվի միայն այն ժամանակ, եթե հայերը անմիջապես ընդունեն կաթոլիկություն[45]։

Կոստանդին Դ, հավատ ընծայելով Կլիմենտ Զ-ի խոստումներին, 1345 թ. Սսում հրավիրեց եկեղեցական ժողով։ Այդ ժողովին մասնակցում էին բոլոր թեմերի առաջնորդներն ու եպիսկոպոսները, բացի բուն Հայաստանի հոգևորականությունից[46]։ Ժողովը ձևականորեն ընդունեց ունիան՝ հույս տածելով օգնություն ստանալ Եվրոպայից։

Արևմուտքի հետ կապի վերականգնումը նորից սուր ծառայեց, որպեսզի Կիլիկիայի դեմ ելնեն թուրքմեններն ու մամլուքները։ Վերջիններս 1346 թ. համատեղ արշավանք սկսեցին Կիլիկիայի վրա։ Նույն տարվա վերջում «թուրքմենները խաբեությամբ տիրեցին Կապանի բերդին, որը Սսի երկրի ամենաուժեղ բերդերից էր՝ Ռումի երկրին սահմանակից։ Այնտեղ գտնվող մարդկանց սպանեցին, իսկ կանանց ու երեխաներին գերի վերցրին։ Սսի նոր թագավորը՝ Կոստանդինը փութաց փրկելու բերդը, բայց թշնամին հանկարծակի հարձակվեց հայերի վրա, շատերին սպանեց, իսկ մնացածներին էլ փախուստի մատնեց»[47]։

Միաժամանակ հանկարծակի Կիլիկիա ներխուժեցին մամլուքները՝ Հալեպի Նաիբի գլխավորությամբ։ Չդիմանալով թշնամիների երկուստեք հարձակումներին, Կիլիկիան ստիպված եղավ զիջել Կապան ամրոցը։ Կապան բերդի տեր դառնալու շուրջ թշնամիների միջև սկսվեց գզվռտոց. հայերն օգտվելով դրանից, նույն տարում վերագրավեցին այն[48]։

Պապը շուտով իր լրտեսների միջոցով տեղեկացավ, որ Կիլիկիայում չեն իրագործում Սսի եկեղեցական որոշումները՝ հայ ժողովրդի լուրջ դիմադրություն ցույց տալու պատճառով, ուստի նա պատվիրակներ ուղարկեց Կիլիկիա և նորից պահանջեց իրագործել այդ որոշումները, որպեսզի կաթոլիկ Եվրոպան օգներ Կիլիկիային[49]։ Այդ ժամանակ Եվրոպայում շարունակվում էր հարյուրամյա պատերազմը՝ Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև։ Պապի բոլոր փոր-

---

43 Տե՛ս նույն տեղում։

44 Տե՛ս Չամչյան, հատ. 3, էջ 349, Rüdt-Collenberg W., p. 73.

45 Տե՛ս „Documents arméniens", t. II, p. 27.

46 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Ա, էջ 1870—1909։

47 «Արաբական աղբյուրները...», էջ 249։

48 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 250։

49 Տե՛ս „Documents arméniens", t. II, p. 28.

ձերը հաշտեցնել վերջիններիս՝ կատարելապես ձախողվեցին[50]։ Հետևաբար պապի խոստումները խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու մասին զուրկ էին որևէ հիմքից։ Եգիպտական սուլթանին, որ աչալուրջ հետևում էր պատվիրակների եռուզեռին, առիթ էր հարկավոր վերսկսելու պատերազմական գործողությունները, ուստի նա այդ ամենը դիտեց որպես 1337 թ. պայմանագրի խախտում և 1347 թ. մեծաթիվ զորքով հարձակվեց Կիլիկիայի վրա։

Հայկական զորքերը քաջ ու հմուտ Լիպարիտ զորավարի առաջնորդությամբ ջախջախեցին մամլուքների առաջապահ գնդերը։ Կիպրոսի ֆրանկ թագավորությունն իր նավատորմը ուղարկեց Կիլիկիային օգնելու և համատեղ ուժերով Այասը վերագրավելու։ 1347 թ. աշնանը հայ-կիպրական զինված ուժերը՝ գրոհելով ծովից և ցամաքից, գրավեցին Այասը[51]։

Կիլիկյան հայկական պետությունը փորձեց հաշտության պայմանագիր կնքել և վերջ տալ պատերազմին, իսկ դրամական ռազմատուգանք վճարելով Եգիպտոսին, Այասը պահել Կիլիկիայի կազմում։ Վենետիկյան Դոժը, իր տնտեսական շահերն ավելի բարձր դասելով, քան կիլիկյան հայկական պետության ապահովությունը, ինչպես նաև վախենալով, թե Կիլիկիայի կողմից հաշտարար միջնորդի դերում հանդես գալը կվատթարացնի Վենետիկի և Եգիպտոսի առևտրական հարաբերությունները, հրաժարվեց հանձն առնել այդ դերը։

Հաշտության պայմանագիր կնքելու փորձերի ձախողումից հետո եգիպտական նավատորմը ծովից գրոհեց Այասի վրա և վերագրավեց այն[52], Գրեթե միևնույն ժամանակ Կարամանցի թուրքերը գրավեցին Պապեռոն անառիկ ամրոցը Տարսոնի մատույցներում։

1348 թ. Ասիայում, Աֆրիկայում և Եվրոպայում մահ ու սարսափ տարածող սև ժանտախտից անբաժին չմնաց նաև Կիլիկիան։ Ընդ որում եգիպտական արշավանքները, վերահաս ժանտախտն ու սովը, պատճառ դարձան հայ բնակչության մասնակի արտագաղթին[53]. Այս ժամանակ, սակայն, Եգիպտոսում ծավալվեցին գահակալական կռիվներ։ Կոստանդին Դ շտապեց օգտվել դրանից։ Կիլիկյան բանակը 1349 թ. Հռոդոսի ս. Հովհաննեսի օրդենի ասպետների օգնությամբ ջախջախեց Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջաններն ասպատակող Հալեպի էմիրի հրոսակներին, հետապնդեց նրանց և գրավեց Ալեքսանդրիա քաղաքը՝ Իսոսի ծոցի հարավում[54]։ Սակայն դաշնակից բանակները չկարողացան զարգացնել իրենց առաջխաղացումը և ստիպված եղան նահանջել։

Նույն՝ 1349 թ. Կոստանդին Դ օգնություն հայցելու նպատակով նոր դեսպանություն ուղարկեց Ավինիոն՝ պապի մոտ։ Վերջինս Կիպրոսի թագավորությանը, Հռոդոսի ս. Հովհաննեսի օրդենին և Զմյուռնիայի պապական նավատորմի ծովակալին կոչ արեց անհապաղ ռազմական օգնություն ցույց տալ Կիլիկիային։ Սակայն խոստացված օգնությունը նույնպես չիրագործվեց։

---

50 Տե՛ս նույն տեղում, հատ. I, էջ 708։

51 Տե՛ս նույն տեղում։

52 Տե՛ս նույն տեղում, հատ. I, էջ 706։

53 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 710։

54 Տե՛ս նույն տեղում։

1355 թ., հաղթահարելով ներքին գահակալական երկպառակությունները, Եգիպտոսի մամլուքները վերսկսում են իրենց հերթական արշավանքը Կիլիկիայի վրա։ Նրանք գրավում են Տարսոն և Ադանա քաղաքները և մեծ ավարով վերադառնում Սիրիա։

1360 թ. Հալեպի ամիրա Բեկ Թեմուրի զորքերն արշավում են Կիլիկիա և վերջնականապես գրավում են վերոհիշյալ քաղաքները։ Ի նշանավորումն այդ քաղաքների գրավման, էմիրը թողարկեց հատուկ դրամներ[55]։ Այդ քաղաքների կորստով Կիլիկիան գրեթե մեկուսացվեց Միջերկրական ծովից և կանգնեց տնտեսական ու ռազմական անելանելի վիճակի առաջ, քանի որ Դաշտային Կիլիկիան էր ապահովում Կիլիկիայի բնակչության սննդամթերքի հիմնական մասը և ուներ ռազմագիտական խոշոր նշանակություն։

Նույն թվականին կարամանցի թուրքմենները հյուսիս-արևմուտքից ներխուժեցին Կիլիկիա և պաշարեցին Արևմուտքին կապող Կոռիկոս ամրոց-նավահանգիստը։ Քաղաքի բնակիչները հուսակտուր դիմեցին Կիպրոսին։ Վերջինս թեև քաղաքն ազատեց պաշարումից, սակայն գրավելով այն՝ ենթարկեց իրեն[56]։

Ռազմական պարտության հետևանքով երկրում նորից բորբոքվեց ունիթոռների և հակաունիթոռների պայքարը։ Նույնիսկ վեճերն ընդունեցին զինված ընդհարման բնույթ։ Այդ պայմաններում դեռևս շարունակվում էին նամակագրությունները Ավինիոնի և Սսի միջև։

Համոզվելով, որ պապի այդ բոլոր խոստումները այլ նպատակներ են հետապնդում, Մեսրոպ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ, Կոստանդին Դ թագավորը 1360 թ. Սսում հրավիրեց եկեղեցական նոր ժողով։ Վերջինս՝ չեղյալ հայտարարեց եկեղեցական նախկին ժողովների որոշումները՝ ունիայի հարցում և դատապարտեց պապի վարքագիծը[57]։

Այսպիսով, պապականության փորձերը՝ XIII—XIV դարերում Կիլիկիայում կաթոլիկություն տարածելու, հայ և կաթոլիկ եկեղեցիների միություն ստեղծելու ուղղությամբ վերջնականապես ձախողվեցին։

3. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Կոստանդին Դ թագավորի մահից (1363) հետո՝ Կիլիկյան հայկական թագավորության 10-ամյա քաղաքական պատմությունը սերտորեն կապված է Կիպրոսի թագավորության պատմության հետ։

Սսի 1361 թ. եկեղեցական ժողովի կողմից պապականության քաղաքականության դատապարտումից հետո հայ իշխող ավագանին, հատկապես՝ ֆրանկասերները, սկսեցին իրենց հույսերը կապել Կիպրոսի թագավորության օգնության հետ։ Վերջինս XIV դարի կեսերից, շնորհիվ իր ուժեղ նավատորմի, փաստորեն մնացել էր այն միակ ուժը, որ կարող էր լուրջ ախոյան դառ-

---

55 Տե՛ս „Documents arméniens“, t. II, p. 32.

56 Տե՛ս նույն տեղում, հատ. I, էջ 711։

57 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Բ, էջ 1922։

նալ Եգիպտոսին։ Բացի այս, Կիպրոսի թագավոր Պետրոս Ա (1359—1369), հույսը դնելով Եվրոպայի վրա, պատրաստվում էր նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպել Եգիպտոսի դեմ[58]։ Հենվելով հայ լատինասեր տարրերի վրա, նա ցանկանում էր զավթել Կիլիկիան և դառնալ միաժամանակ Կիլիկիայի թագավոր։ Սակայն Պետրոս Ա-ի ձգտումների իրականացմանը խանգարում էին ոչ միայն եգիպտական մամլուքները, այլև կիլիկյան գահի ինքնակոչ հավակնորդները՝ Գվիդոն Լուսինյանի եղբայր Ջիվանի երկու որդիները՝ Բոհեմունդը և Լևոնը։ Նրանք գտնվում էին Կիպրոսում և իրենց հավակնությունների կենսագործման հույսը կապում էին Կիլիկիայի լատինասեր տարրերի հետ։ Դժգոհ 1361 թ. Սսի եկեղեցական ժողովի որոշումներից, վերջիններս սադրում էին պետական հեղաշրջում հօգուտ Լուսինյան եղբայրների։ Սադրանքներն այս անգամ վերջացան անհաջողությամբ։ Շուտով Վենետիկում մահացավ Բոհեմունդ Լուսինյանը[59], իսկ Լևոն Լուսինյանի գործունեությունը զսպվեց Պետրոս Ա-ի գաղտնի մտադրություններով։ Եթե հավատալու լինենք Լևոն Լուսինյանի խոստովանահայր՝ լատին պատմիչ Հովհաննես Դարդելին, դեռևս 1363—1365 թթ., իբր թե, Ուրբանոս Ե պապը հայ իշխանների խնդրանքով Ջիվանի անդրանիկ որդու՝ Բոհեմունդի մահից հետո Լևոն Լուսինյանին ճանաչել է Կիլիկյան հայկական պետության թագավոր[60]։ Սակայն պատմիչի ասելով՝ այդ գործին խանգարել էր Պետրոս Ա։

1365 թ.՝ կիլիկյան գահը երկու տարի թափուր մնալուց հետո, հայ իշխանները «եդին այլ ոմն թագաւոր զորդին պարոն Հեթմոյ, որ կոչեցաւ Կոստանդին թագաւոր»[61], Աղբյուրները հաստատում են նրա կապը Կոստանդին Դ-ի և հետևապես Հեթումյան արքունի տան հետ[62]։

Կոստանդին Ե-ի թագավորության ժամանակ Կիլիկիայի մեծ մասը, բացի Լեռնային Կիլիկիայից և Սսից, գրավված էր մամլուքների և թուրքմենների կողմից։ Ծովային Կիլիկիայում, բացի Կոռիկոս նավահանգստից, իր տիրապետությունն էր հաստատել Եգիպտոսը։ Վերջինիս դեմ Պետրոս Ա 1365 թ. սկսեց ծովային պատերազմ։ Այդ պատերազմը արկածախնդրական էր այն իմաստով, որ Կիպրոսը բավարար ուժեր չուներ Եգիպտոսին ծովում ջախջախելու և իր ժամանակավոր հաղթանակներն ամրապնդելու։ Միաժամանակ դա առիթ էր դառնալու, որպեսզի Եգիպտոսն արագացներ Կիլիկիայի հոգեվարք ապրող թագավորության կործանումը։

1365 թ. կիպրական նավատորմը ժամանակավորապես գրավեց Ալեքսանդրետ և Այասի նավահանգիստները, սակայն կողոպտելով դրանք, ստիպված եղավ նահանջել[63]։

1367 թ. Պետրոս Ա ծրագրում էր Կոստանդին Ե-ի հետ համատեղ գործողությունների դիմել՝ Այասը վերագրավելու համար։ Կոստանդին Ե չկարողացավ մասնակցել այդ արշավանքներին[64]։ Կիպրական զորքերը ափ դուրս

58 Տե՛ս Հովհաննես Դարդել, Ժամանակագրություն, էջ 57։

59 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58։

60 Տե՛ս նույն տեղում։

61 Հովհաննես Դարդել, էջ 58—59։

62 Տե՛ս Rudt-Collenberg W., p. 73, Annotation, 169.

63 Տե՛ս „Documents arméniens", t, I, p. 712.

64 Տե՛ս նույն տեղում։

եկան Այասի մոտ, բայց ութ օր տևող համառ մարտերից հետո չկարողացան գրավել Այասի բերդը և ստիպված եղան նահանջել։ Կոստանդին Ե, ըստ երևույթին, չէր ցանկանում խախտել Եգիպտոսի հետ կնքված հաշտության պայմանագիրը կամ վախենում էր, թե Այասի գրավումից կօգտվեր միայն Կիպրոսը և Այասին կվիճակվեր Կոռիկոսի բախտը։ Սակայն Կոստանդինի չեզոքությունը չարժանացավ Եգիպտոսի մամլուքների գնահատանքին։ Վերջիններս իրենց մանր ասպատակություններով նոր չարիքներ բերեցին բազմաչարչար կիլիկեցիներին։ Այդ ասպատակությունների հետևանքով հայերի մի մասը վերցրեց գաղթականության ցուպը՝ հեռացավ Հռոդոս և հունական այլ քաղաքներ[85]։

Պետրոս Ա համոզվելով, որ սեփական ուժերով չի կարող իրականացնել իր մտադրությունը, 1367 թ. երկրորդ անգամ մեկնեց Արևմտյան Եվրոպա՝ ռազմական օգնություն խնդրելու և միաժամանակ Եգիպտոսի դեմ եվրոպական պետությունների դաշնակցություն ստեղծելու համար։

1369 թ. Պետրոս Ա վերադարձավ ձեռնունայն և Նիկոսիայում սպանվեց իր ապստամբ պարոնների կողմից։ Այսպիսով, Կիպրոսի թագավորության օգնությանն ապավինող հայ լատինասեր տարրերի հույսերն ի դերև ելան։ Նորից հայացք հառելով Եվրոպայի վրա, այս անգամ ֆրանկասերները ծրագրում էին Կոստանդին Դ-ի այրուն՝ Մարիամին ամուսնացնել եվրոպացի որևէ հայտնի իշխանի հետ, հուսալով, թե վերջինս կկարողանար շոշափելի ռազմական օգնություն ստանալ Եվրոպայից և դրանով փրկել Կիլիկիան վերահաս կործանումից։

Կոստանդին Դ-ի այրին՝ Մարիամը նամակներով դիմեց պապին, Նեապոլին և Վենետիկին։ 1369 թ. հոկտեմբերի 11-ի թվակիր պատասխան-նամակում Վենետիկի դոժը խոստանում էր Կիլիկիայի մասին հատուկ կետ մտցնել այն հաշտության պայմանագրում, որը շուտով կնքվելու էր Եգիպտոսի և Ջենովայի միջև։

Ուրվագծվող հաշտության պայմանագիրը պիտի երաշխավորեր մշտական խաղաղություն՝ Կիլիկիայի և Եգիպտոսի միջև։ Սակայն հակասությունները Վենետիկի և Ջենովայի միջև շարունակվեցին, և այնպես էլ հաշտության պայմանագիրը չկնքվեց։ Հետագա դեպքերը երկբայելի են դարձնում, թե որքանով Եգիպտոսը հանձն կառներ երաշխավորել կիլիկյան հայկական թագավորության ամբողջականությունն ու անկախությունը։

Մինչդեռ Մարիամ թագուհու սուրհանդակները դեգերում և թակում էին եվրոպական արքունիքների դարպասները, այստեղ, Մերձավոր Արևելքում, մամլուքները 60000-անոց բանակով, Հալեպի Իշեկ Թիմուր և Տարսոնի Մանչուկ ամիրաների գլխավորությամբ, սպառնում էին հողմացրիվ անել Լեռնային Կիլիկիայի բերդերն ու ամրոցները։ Նրանց գլխավոր հարվածն ուղղված էր Սսի դեմ։ Սկսվեց Սսի երկարատև պաշարումը։

Սսի համար մղված մարտերում իրենց հերոսական սխրագործություններով աչքի ընկան հայոց սպարապետ Լիպարիտը և ամուսիններ Հեթումն ու Ջարմանդուխտը։ Լիպարիտ սպարապետը ավելի քան քսան տարի ծառայեց

[85] Տե՛ս Микаелян Г., Նշված աշխատ., էջ 472։

հայկական բանակում։ Սսի մոտ, կռիվներից մեկի թեժ պահին գետի կամուրջից անցնելով, նա անձնվիրաբար գրոհեց թշնամու վրա։ Այդ ժամանակ կամուրջի պաշտպանությունը ստանձնել էր Կոստանդին թագավորը։ Ոստխին հաջողվեց աքցանի մեջ առնել Լիպարիտի փոքր ջոկատը։ Տեսնելով վաղահաս վտանգը, Լիպարիտը նահանջեց և ուղղվեց դեպի կամուրջը՝ չիմանալով, որ Կոստանդինը յուրայիններով լքել էր կամուրջը։ Կամուրջի մոտ անհավասար մարտում հերոսական մահով ընկավ անվանի զորավարը։ Նրա մասին ներբողներ են հյուսել Հովհաննես Թլկուրանցին[66] և Սարգիս Քերթողը։

Թշնամիների դեմ մղված մարտերում աչքի ընկավ նաև Հեթումը, որը գյուղացիական ջոկատների գլուխ անցած թշնամուն հարվածներ էր հասցնում և՛ թիկունքից, և՛ ճակատից։ Վերջինիս մահից հետո, նրա գործը շարունակեց և հերոսական մահով ընկավ նրա կինը՝ Զարմանդուխտը[67]։

Թեև մամլուքները մտան Սիս, հրդեհեցին քաղաքը, սակայն չկարողանալով գրավել Սսի բերդը, ստիպված եղան նահանջել։ Շուտով երկրում ընկնեց սով[68]։

Այդ արշավանքից հետո Կոստանդին Ե ձգտում էր խաղաղություն պահպանել Եգիպտոսի հետ, բայց նրան խանգարում էին լատին տարրերը՝ Մարիամ թագուհու գլխավորությամբ։ Վերջինս, 1371 թ. նոր պատվիրակություն ուղարկեց Պապի և Տարենտի իշխան Ֆիլիպի մոտ։ Գրիգոր ԺԱ պապը Ֆիլիպին հղած իր նամակում գրում է. «Մենք տեսնում ենք, որ բոլոր քրիստոնեական ժողովուրդները... ներքաշված են պատերազմների ջրապտույտի մեջ և հնարավորություն չունեն շտապ օգնություն ցույց տալ թագուհուն»[69]։

Թեև Կոստանդին Ե թագավորն անձնապես պետական ձեռներեց գործիչ չէր, սակայն նրա խուսանավելու քաղաքականությունը Եգիպտոսի նկատմամբ հեռատես էր։ Իմանալով նրա մտադրության մասին, հակառակորդները թույլ չտվեցին, որ նա հաշտության նոր պայմանագիր կնքեր Եգիպտոսի հետ։ Այնուհետև Կոստանդին Ե-ին մեղադրելով դավաճանության մեջ, ընդհանուր դժգոհության մթնոլորտում, ֆրանկասեր և լատինամոլ իշխանները 1373 թ. դավադրաբար սպանեցին նրան։ Նորից իրենց հույսերը դնելով Արևմտյան Եվրոպայի օգնության վրա, նրանք պատվիրակություն ուղարկեցին Կիպրոս՝ Լևոն Լուսինյանի մոտ, նրան հրավիրելու Սիս՝ գահը հանձնելու համար։ Մինչև վերջինիս գալը՝ ժամանակավոր իշխանության գլուխ կանգնեցրին Կոստանդին Դ-ի այրուն՝ Մարիամ թագուհուն[70]։

Լևոն Լուսինյանը թեև ծնվել էր Կիլիկիայում 1342 թ., բայց իր հորեղբոր՝ Գվիդոն Լուսինյանի սպանությունից հետո՝ 1345 թ. տեղափոխվել էր Կիպրոս։ Ինչպես նրա խոստովանահայր Հովհաննես Դարդելն է գրում, նա հավատարիմ կաթոլիկ և նվիրված զավակն էր Հռոմի եկեղեցու[71]։ Դրանով էլ

---

66 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 540, տե՛ս նաև Ակինեան Ն., Քաջն Լիպարիտի պատմութիւնը տաղերու և գրույցներու մէջ, «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 129—138։
67 Տե՛ս Микаелян Г., նշվ. աշխատ., էջ 482, տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 227։
68 Տե՛ս „Documents Arméniens", t. I, p. 718.
69 Baronius, Annales eccles, t. XXVI, p. 613.
70 Տե՛ս Հովհաննես Դարդել, Ժամանակագրություն, էջ 68։
71 Տե՛ս „Documents arméniens", p. 23.

պայմանավորված էին նրա հարաբերություններն Արևմտյան Եվրոպայի և պապականության հետ։ Մինչև Լևոնը Կիլիկիա կուղևորվեր, 1373 թ. ջենովացիները գրավում են Ֆամագուստան և Կիպրոսին ստիպում վճարել 40000 բյուզանդ ռազմատուգանք[72]։ Պատերազմում Կիպրոսի կրած պարտությունը և թուլացումը նպաստավոր էին Եգիպտոսի համար։

Լևոն Լուսինյանը նույնպես գերի էր ընկել ջենովացիների ձեռքը և ազատվել 9000 դուկատ փրկավճարով[73], Կիպրոսի թագուհի Էլեանորայի աջակցությամբ և եվրոպացի 100 զինվորների ուղեկցությամբ, շրջանցելով մամլուքների կողմից գրավված հողերը, նա գաղտագողի ուղևորվում է Սիս և հասնում այնտեղ 1374 թ. սեպտեմբերի 14-ին[74]։

Հայ իշխաններն ու հոգևորականները Պողոս կաթողիկոսի գլխավորությամբ պահանջեցին, որ Լևոնը թագավոր օծվի ըստ հայկական օրենքների և սովորության։ Լևոնը մերժեց այդ պահանջը։ Նա պատճառաբանեց, թե Կիլիկիան պաշարված է թշնամիներով, ուստի հարկավոր է օծվել կաթոլիկ ծիսակատարությամբ, որպեսզի հայերը վստահություն ներշնչեն եվրոպացիներին և դրանով էլ ապահովեն վերջիններիս օգնությունը։ Հայերը թեև պնդում են իրենց առաջարկը, սակայն երկկողմանի համաձայնության գալով, Լևոնին թագավոր են օծում նախ լատին ծիսակատարությամբ և ապա Պողոս կաթողիկոսի ձեռքով՝ հայկականով[75]։

Այդ դավանաբանական վեճերը հետագայում ավելի սուր բնույթ ստացան, երբ Լևոն Զ դիմեց Եվրոպայի օգնությանը և դրա փոխարեն խոստացավ կաթոլիկություն տարածել Կիլիկիայում։

1374 թ. աշնանը Լևոն Զ-ի թագավորության մեջ մտնում էին միայն Սիս քաղաքը, Անազարբա և Վահկա բերդերը ու Լեռնային Կիլիկիայի մի քանի մարզերը։

Կիլիկիան այդ ժամանակ շրջապատված էր մի կողմից՝ թուրքմեն կարամանցիների, իսկ մյուս կողմից՝ Եգիպտոսի մամլուքների ու Հալեպի ամիրայի զորքերով։ Սսի վրա այդ զորքերի հարձակման նախօրեին երկրի տնտեսությունը և բնակչության սննդի գործը գտնվում էր շատ ծանր վիճակում։ Մոտ ութ տարի Սսի դաշտերը թշնամիների ասպատակությունների հետեվանքով մնացել էին անմշակ[76]։

Հետևաբար Սսի բնակչությունը ենթարկված էր կրկնակի պատուհասի՝ մի կողմից թշնամին էր սպառնում ֆիզիկապես ոչնչացնել նրան, մյուս կողմից՝ սովը։ Սովի ճիրաններից փրկելու համար Լևոն Զ թուրքմենների առաջնորդ Դավուտ Բեկին համոզում է թույլ տալ դրսից սննդամթերք մուծելու Սիս, սակայն Լևոնի շուրջ համախմբված դավադիրները խանգարում են։ Վերջինները Դավուտ Բեկին հայտնում են Լևոն Զ-ի ինչ-որ «չար» մտադրության մասին։ Ուստի թուրքմենները ձերբակալում են Լևոն Զ-ի դեսպաններին և խափանում Սսի մատակարարման գործը։ Հայերն ստիպված են լինում գիշերով

72 Տե՛ս Հովհաննես Դարդել, Ժամանակագրություն, էջ 75—78։

73 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82—84։

74 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92—99։

75 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 114—115։

76 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115—117։

հարձակվել թշնամու պահակախմբի վրա, ճանապարհ բացել և հնարավորություն ստեղծել մթերք բերելու Սիս։

Լևոն Զ-ի նախաձեռնությամբ հաշտություն է կնքվում Դավութ Բեկի հետ[77]։ Սակայն մամլուքյան զորքերի հրամանատար Աբուբաքրը, որին սուլթանը 15000-անոց բանակով 1374 թ. ուղարկել էր Սիսը գրավելու, չհամաձայնեց հաշտություն կնքել և 1375 թ. հունվարին նորից պաշարեց Սիս մայրաքաղաքը և պահանջեց ռազմական տուրք։ Հայերը թշնամու գերազանցող ուժերին դիմադրում են խիզախորեն, բայց երկար դիմանալ չեն կարողանում։ 1375 թ. փետրվարին, թշնամու ուժերը համալրվում են Հալեպի Իշիկ Թեմուր էմիրի 15000-անոց բանակով, որոնք միասին փետրվարի 24-ին գրոհում են Սիսը[78]։

Դրսից ոչ մի օգնություն չստանալով հայերը չեն կարողանում պահել քաղաքը, հրկիզում են այն և քաշվում Սսի վերին ամրոցը, որը ամրացված էր աշտարակներով և հանդիսանում էր քաղաքի անառիկ միջնաբերդը։ Թշնամիների մի քանի գրոհները ավարտվում են անհաջողությամբ։ Գրոհներից մեկի ժամանակ վիրավորվում է Լևոն Զ։ Ֆրանսիացի վարձկան զինվորները, հրապուրվելով թշնամու առաջարկած ոսկու կաշառքից, որոշում են հանձնել միջնաբերդը։ Հայերը, սակայն, հարձակվում են թշնամու վրա, նորից գրավում աշտարակը և պատժում դավաճաններին[79]։ Երկար մաքառումից հետո, ռազմամթերքի և սննդամթերքի պակասը բերդի անվեհեր պաշտպաններին ստիպում է 1375 թ. ապրիլի 16-ին հանձնել միջնաբերդը[80]։

Իր և իր ընտանիքի համար Հալեպի ամիրից ստանալով կյանքի ապահովության երաշխավորություն, Լևոն Զ հանձնվեց։ Գերի վերցվածների թըվում էին Պողոս կաթողիկոսը, Մարիամ թագուհին և այլ մեծամեծներ։ Հալեպի ամիր Իշիկ-Թեմուրի ուղեկցությամբ գերվածները տարվում են Կահիրե[81]։

Արաբ պատմագիրները մեծ ուրախությամբ են արձանագրում Սսի անկման լուրը։ Հայ պատմիչները իրավացիորեն այդ դեպքը դիտում են որպես հայ պետականության վախճան[82]։

Լևոն Լուսինյանը Իշիկ-Թեմուրի ուղեկցությամբ հասնում է Կահիրե և երկու շաբաթ հետո ներկայացվում Եգիպտոսի սուլթանին։ Սուլթանը ազատ է արձակում գերիներին, այդ թվում Լևոնին և Պողոս կաթողիկոսին։ Կաթողիկոսին և մյուս իշխաններին թույլ տրվեց վերադառնալ Սիս, իսկ Լևոն Զ-ին արգելվեց դուրս գալ Կահիրեից։ Լևոնը այնտեղից շարունակ դիմումներ էր գրում պապին և արևմուտքի թագավորներին՝ խնդրելով վերջիններիս միջնորդությունը՝ իր ազատության և գահի վերականգնման համար։ Ի վերջո. հուսալքված, նա իր խոստովանահայր Հովհաննես Դարդելին ուղարկում է Եվրոպա։ Վերջինիս հաջողվում է համոզել Կաստիլիայի թագավորին՝ նվերնե-

77 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 116—117։

78 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 121—122։

79 Տե՛ս „Documents arméniens", t. II, p. 76—78.

80 Տե՛ս նույն տեղում։

81 Տե՛ս նույն տեղում։

82 Տե՛ս նույն տեղում։

րով դեսպաններ ուղարկելու Եգիպտոսի սուլթանի մոտ։ Սուլթանն ընդունում է նվերները, ազատ արձակում Լևոն Զ-ին, որը 1382 թ. Հռոդոս կղզու վրայով հասնում է Եվրոպա։

Լևոն Զ մոտավորապես 11 տարի շրջագայեց եվրոպական երկրներում՝ խնդրելով նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպել Եգիպտոսի դեմ։ Ջեռնունայն վերադառնալով Փարիզ, հուսահատ վիճակում 1393 թ. նոյեմբերի 29-ին վախճանվեց և թաղվեց այնտեղ[83]։

Ինչպես տեսանք, 1375 թ. ապրիլին Սիս քաղաքն իր շրջապատով անցավ եգիպտական մամլուքների գերիշխանության տակ։

Աղբյուրները կցկտուր տեղեկություններ են հաղորդում Կիլիկիայում տեղի ունեցող հետագա դեպքերի մասին։ Այնուամենայնիվ այդ հաղորդումներից հայտնի է դառնում, որ 1375—1376 թվականներին Եգիպտոսի սուլթանի կողմից, որպես Սսի կառավարիչ նշանակված է եղել ոմն Եագուպ՝ Հակոբ Շահմիրա անունով[84]։

Սակայն հայերը, չհաշտվելով երկրում ստեղծված իրադրության հետ, առանձին շրջաններում՝ հատկապես Լեռնային Կիլիկիայում շարունակում են պայքարը թշնամու դեմ։

1375—1424 թթ., որպես երկրի կառավարիչ հիշատակվում է Կոստանդին Դ թագավորի թոռ՝ Կոստանդին իշխան զորավարի անունը[85]։

Լեռնային Կիլիկիայի առանձին վայրերում իրենց անկախ իշխանությունները շարունակում էին պահպանել մի շարք հայ իշխաններ, որոնցից հիշատակվում են Օշինի որդի Թորոսը[86], Ստեփանոս իշխանը[87], Կոստանդին Դ-ի թոռան որդին՝ Թորոսը (մահացած 1425 թվականի օգոստոսի 9-ին)[88] և Կարապետ՝ Սսի իշխան (1402 թ.)՝ նույնպես Կոստանդին Դ թագավորի թոռներից[89]։

Այսպիսով, Կիլիկյան հայկական թագավորության անկումից հետո (1375), մոտավորապես 50 տարի, հայերը թեև կարողացան պաշտպանել իրենց ինքնուրույն գոյությունը, սակայն նեղվելով թուրքմենների և մամլուքների միջև մղվող պատերազմներից և դրանց հետևանքով ստեղծված ծանր դրությունից, ստիպված թողեցին իրենց երկիրը և գնացին «Ֆրանկստան»՝ Կիպրոս, Հռոդոս, Իտալիա, Ֆրանսիա և այլ երկրներ։ Իր անտիպ ժամանակագրության մեջ Մաղաքիա դպիրը 1402 թ. ներքո գրում է. «Ի սոյն ժամանակի որ յետ բառնալոյ թագաւորութեան հայոց ի Սսոյ ժողովեցան թագաւորազունք և իշխանք և բազումք ի ժողովրդոց, մտեալ ի նաւ գնացին ի Ֆրանկըստան»[90]։ Երկու տարի անց, 1404 թ. ներքո Կիլիկիայի ժամանակագիրը հաղորդում է. «Մեծ ժողով եղեւ Կիլիկեցոցն ի դուռն Կարապետ կաթողիկոսին,

---

83 Տե՛ս Հովհաննես Դարդել, Ժամանակագրություն, էջ 125—135։

84 Տե՛ս Rüdt-Collenberg W., նշված աշխատ., էջ 75։

85 Տե՛ս Rüdt-Collenberg W., էջ 77, Սամուել Անեցի, էջ 170, Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ գաղթականության, Կահիրե, 1955, հատ. II, էջ 555։

86 Տե՛ս Rüdt-Collenberg W., p. 77.

87 Տե՛ս նույն տեղում։

88 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 79ա, տե՛ս նաև Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 261։

89 Տե՛ս Rüdt-Collenberg W., էջ 79։

90 Rüdt-Collenberg W., էջ 79ա, տե՛ս նաև Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 542։

որ վասն գալստեան Ռամազանին և այլ պատերազմաց ձանձր
թենէ; և տեսեալ զաւերումն իւրեանց երկրին և զօրանալն անհ
յայնկոյս ծովուն, տունս ԼՌ (30000)... Երեքշաբթի գնաց պա
թոռն Կոստանդին թագաւորին, և չորեքշաբթի գնաց պարոն
ցունքն նոցա Յովհաննէս և Վահան, Գրիգոր և Ստեփանոս
մեծատանց և յիշխանաց և ի պարոնաց և ի թագաւորի ցեղի
կին, ոչ արու և ոչ էգ, համայնքն իւրաքանչիւր ցեղիս և ազ
ցին (իմա՝ քոչեցին)։ Եւ յետ երթալոյն իշխանացն և մեծատա
ցեալ աղքատք և չքաւորք որ ոչ ունէին զկարողութիւն փախչե
յունիսի վեց»[91]։

Ներքին երկպառակություններից ու պայքարից, գա
կողմնորոշման անպտուղ վեճերից թուլացած Կիլիկյան հայկ
նը, շրջապատված մահմեդական պետություններով և իշխա
մշտապես ենթակա նրանց դաժան հարվածներին, XIV դարո
օգնություն չստանալով դաշնակից և այդ ժամանակ կործա
պետությունից, ինչպես և խոստումնառատ, բայց և սեփակա
մոտ Եվրոպայից, տնտեսապես, քայքայված քաղաքական
հարկադրված էր մեն-մենակ մաքառել եգիպտական մա
մանյան թուրքմենների և նրանց դաշնակիցների դեմ, և որ
ու հերոսական լիներ նրա ինքնապահպանման գոյամարտը
ները հյուծվեցին, թուլացան, մաշվեցին և հարկադրված
ստոխների մի քանի անգամ գերակշիռ ուժերի առջև։

Հիմնված լինելով Միջերկրականի ափին, Ասիայի և
նագծի վրա, ռազմա-առևտրական ճանապարհների խաչաձ
լիկիայի հայկական պետությունը աչքի ընկնող տնտեսակ
մշակութային զարգացում ապրեց, ծավալուն կապեր
թյուններ ստեղծեց Եվրոպայի և Ասիայի շատ երկրների
մեծ դեր խաղաց հայ ժողովրդի դարավոր պատմության
գոյությունը, այն ժամանակ, երբ մայր հայրենիքում հա
զրկված էին պետականությունից, հայ ժողովրդի անկա
շինարար գործունեության փառավոր ապացույցը և հաստ

Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկմամբ
վըրդի պետական գոյության նաև այս նշանավոր էջը։ Հ
պես բուն Հայաստանում, նույնպես և Կիլիկիայում երկ
ընկավ օտարի լուծը, տնտեսական, քաղաքական և մշ
անկումը։

[91] Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 542։

ԲԱԺԻՆ Ը

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XII-XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

որ վասն գալստեան Ռամազանին և այլ պատերազմաց ձանձրացեալ ի նեղութենէ, և տեսեալ զաւերումն իւրեանց երկրին և զօրանալն անհաւատից, անցան յայնկոյս ծովուն, տունս ԼՌ (30000)... Երեքշաբթի գնաց պարոն Կարապետն թոռն Կոստանդին Թագաւորին, և չորեքշաբթի գնաց պարոն Ասլպեկն և իրիցունքն նոցա Յովհաննէս և Վահան, Գրիգոր և Ստեփանոս և ոչ ոք մնաց ի մեծատանց և յիշխանաց և ի պարոնաց և ի Թագաւորի ցեղիցն. ոչ այր և ոչ կին, ոչ արու և ոչ էգ, համայնքն իւրաքանչիւր ցեղիւ և ազգականօքն կոչեցին (իմա՝ քոչեցին)։ Եւ յետ երթալոյն իշխանացն և մեծատանցն ի Սիս մնացեալ աղքատք և չքաւորք որ ոչ ունէին զկարողութիւն փախչելոյ՝ եառուն զՍիս, յունիսի վերջ»[91]։

Ներքին երկպառակություններից ու պայքարից, դավանաբանական և կողմնորոշման անպտուղ վեճերից թուլացած Կիլիկյան հայկական պետությունը, շրջապատված մահմեդական պետություններով և իշխանություններով ու մշտապես ենթակա նրանց դաժան հարվածներին, XIV դարում ոչ մի իրական օգնություն չստանալով դաշնակից և այդ ժամանակ կործանվող մոնղոլական պետությունից, ինչպես և խոստումնառատ, բայց և սեփական շահերին հետամուտ Եվրոպայից, տնտեսապես, քայքայված քաղաքականապես բզկտված, հարկադրված էր մեն-մենակ մաքառել եգիպտական մամլուքների, կարամանյան թուրքմենների և նրանց դաշնակիցների դեմ, և որքան էլ երկարատև ու հերոսական լիներ նրա ինքնապահպանման գոյամարտը, նրա պաշտպանները հյուծվեցին, թուլացան, մաշվեցին և հարկադրված եղան տեղի տալ ոսոխների մի քանի անգամ գերակշիռ ուժերի առջև։

Հիմնված լինելով Միջերկրականի ափին, Ասիայի և Եվրոպայի սահմանագծի վրա, ռազմա-առևտրական ճանապարհների խաչաձևման վայրում, Կիլիկիայի հայկական պետությունը աչքի ընկնող տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային զարգացում ապրեց, ծավալուն կապեր և փոխհարաբերություններ ստեղծեց Եվրոպայի և Ասիայի շատ երկրների հետ և քաղաքական մեծ դեր խաղաց հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ։ Նրա 300-ամյա գոյությունը, այն ժամանակ, երբ մայր հայրենիքում հայերը մեծ մասամբ զրկված էին պետականությունից, հայ ժողովրդի անկախության ձգտման և շինարար գործունեության փառավոր ապացույցը և հաստատումը եղավ։

Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկմամբ փակվեց հայ ժողովրդի պետական գոյության նաև այս նշանավոր էջը։ Հայ ժողովրդին, ինչպես բուն Հայաստանում, նույնպես և Կիլիկիայում երկար դարերով բաժին ընկավ օտարի լուծը, տնտեսական, քաղաքական և մշակութային դարավոր անկումը։

---

91 Ղ. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 542։

ԿԱՐԵՎՈՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ*

862 Աշոտ Բագրատունին իշխանաց իշխան։

874/75 Արաբ ոստիկանի վտարումը Հայաստանից։

IX դարի կեսեր Թոնդրակյան շարժման առաջին փուլը, Սմբատ Զարեհավանցու գլխավորությամբ։

884/85 Հայկական պետականության վերականգնումը։ Աշոտ Բագրատունու գահակալությունը։

884/85—890 Աշոտ Ա թագավոր հայոց։

890—914 Սմբատ Ա թագավոր հայոց։

894—898 Պատերազմ Ատրպատականի Սաջյանների հետ. Դվինը կռվախնձոր Հայաստանի և Ատրպատականի միջև։

902 Մանազկերտի կայսիկների ապստամբության ճնշումը Սմբատ Ա թագավորի կողմից։

901—919 Երկրորդ պատերազմը Ատրպատականի Սաջյանների դեմ։

908 Գագիկ Արծրունու պառակտումը և Վասպուրականի թագավորության առաջացումը։

910—918 Գյուղացիության ապստամբություններն Այրարատում և Սյունիքում։

914—929 Աշոտ Բ Երկաթ թագավոր հայոց։ Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը օտար ասպատակների դեմ։ Աշոտ Բ Շահնշահ (արքայից արքա) ամբողջ Հայաստանի։

915—921 Մանուել ճարտարապետը կառուցում է Աղթամարի տաճարը։ Գագիկ Արծրունու շինարարական գործունեությունը Աղթամարում և Ոստանում։

922 Բյուզանդիայի հարձակումը Հայաստանի վրա։ Աշոտ Երկաթի և Ատրպատականի Սբուք ամիրայի դիմադրությունը Դվինում։

923—929 Աշոտ Երկաթի պայքարը Ատրպատականի Սաջյանների նոր ներխուժման դեմ և վճռական հաղթանակը։ Սևանի ճակատամարտը։

929—953 Աբաս թագավոր հայոց։

929 Հովհաննես Կաթողիկոս պատմագրի մահը։

937/938 Աբաս թագավորի և Գագիկ Արծրունու հաղթական պայքարը Ատրպատականի ասպատակների դեմ։ Գինո բլրի ճակատամարտը։

** Որոշ դեպքերում (Մխիթար Գոշ, Ցրիկ և այլն) տարեթվերը մոտավոր հաշվով են հիշատակված։*

940 Սայֆ ալ-Դաուլայի հարձակումը Հայաստանի հարավ-արևմտյան և արևմըտյան գավառների վրա։
949 Կարին քաղաքի գրավումը Բյուզանդիայի կողմից։
914—964 Կայսիկների ամիրայության անջատումը հայոց թագավորությունից։ Տարոնի Բագրատունիների գոյամարտը։
950—1003 Գրիգոր Նարեկացի։
953—977 Աշոտ Գ թագավոր (Շահնշահ) հայոց։
961 Անին Հայաստանի մայրաքաղաք։
963—1065 Կարսի (Վանանդի) թագավորությունը։
966 Տարոնի միացումը Բյուզանդական կայսրությանը։
972 (979) Տաշիր-Ձորագետի (Կյուրիկյան) թագավորության առաջացումը։
974 Հովհան Չմշկիկ կայսեր ներխուժումը հարավ-արևմտյան Հայաստան և հայոց միացյալ զորքի կենտրոնացումը Հարք գավառում։ Բյուզանդական զորքի նահանջը։
977—990 Սմբատ Բ թագավոր հայոց։
979 Բյուզանդական կայսրությունը Տայքի Դավիթ Կուրապաղատին պարգևվում է Հայաստանի արևմտյան որոշ գավառներ։
982, 987 Ընդհարումներ Սմբատ Բ թագավորի և Գողթնի ու Ատրպատականի ամիրաների միջև։
987 Սյունյաց թագավորության առաջացումը։
989 Անիի «Սմբատյան» ընդարձակ պարիսպների կառուցումը։
990—1020 Գագիկ Ա թագավոր (Շահնշահ) հայոց։ Կենտրոնական թագավորական իշխանության ուժեղացումը։ Դվինի, Նախճավանի ու Գողթնի վերամիավորումը հայոց թագավորությանը։
990—1058 Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի։
998 Հայոց և վրաց զորքերի հաղթանակը Ատրպատականի ամիրայի դեմ Բագրևանդում։
1000 Տայքի Դավիթ Կուրապաղատի մահվանից հետո Բյուզանդիայի Վասիլ Բ կայսեր ներխուժումը արևմտյան Հայաստան։ Գագիկ Ա-ի անկախ դիրքը նրա նկատմամբ։
1001 Անիի մայր տաճարի կառուցման ավարտը։
1003 Վասպուրականի պառակտված թագավորության վերամիավորումը Սենեքերիմ Արծրունու իշխանության ներքո։ Փառիսոսի մանր թագավորության մի մասի կցումը հայոց կենտրոնական թագավորությանը։
1020—1042 Հովհաննես Սմբատ թագավոր հայոց։ Հայոց թագավորության պառակտումը, արքայեղբայր Աշոտն իշխում է երկրի արևելյան կողմերում։
1021 Դեյլմիկների ջախջախումը Սերկևլի ճակատամարտում, Վասակ Պահլավունու գլխավորությամբ։
1021 Վասպուրականի թագավորության կցումը Բյուզանդիային, և Արծրունիների գաղթը Սեբաստիա։
1022 Հովհաննես Սմբատ թագավորի պայմանագրի (կտակի) կնքումը Բյուզանդիայի հետ Տրապիզոնում։

1042—1045 Գագիկ Բ. պայքար հայկական թագավորության պահպանման համար։
Անիի հերոսական պաշտպանությունը սպարապետ Վահրամ Պահլավունու ղեկավարությամբ։

1042—1080 Ապլղարիբ Արծրունին դաշտային Կիլիկիայի բյուզանդական կուսակալ։ Հայերի զանգվածային գաղթը Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք և Կիլիկիա։

1045 Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության անկումը։

1045—1129 Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասեր։

1047/48 Սելջուկյան թուրքերի առաջին արշավանքը Հայաստան։

1048 Սելջուկյան թուրքերի երկրորդ արշավանքը և նրանց մուտքը Բասենի ու Կարնո դաշտերը։ Արծն քաղաքի ավերումը։ Բյուզանդական զորքերի պարտությունը Բասենում։

1053/54 Սելջուկյան թուրքերի հարձակումը Կարսի վրա։

1054 Տուղրիլ Բեկի մուտքը Հայաստան, և Գանձակի, Դվինի ու Ատրպատականի ամիրաների հպատակությունը նրան։

1058 Սասունի Թոռնիկյանների զորքի հարձակումը Պարսկաստան վերադարձող թուրք զորքի վրա և հաղթանակը։

1064 Ալփասլանի օրոք տեղի ունեցած սելջուկյան արշավանքը Հայաստանի կենտրոնական հյուսիսային շրջանները։ Անիի գրավումը։

1065 Կարսի (Վանանդի) թագավորության անցումը Բյուզանդիային։

1071 Մանազկերտի ճակատամարտը. Բյուզանդիայի պարտությունը սելջուկյան թուրքերից։

1071—1086 Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանությունը Փոքր Հայքի հարավում՝ Մարաշ կենտրոնով։

1072 Անիի անցումը Մանուչյանների ձեռքը։

1074 Սելջուկյան սուլթանության հաստատումը Փոքր Ասիայում։

1080 Ռուբինյան հայկական իշխանության հիմնադրումը Կիլիկիայում։

1085 Անիի բարձրագույն դպրոցի հիմնադրումը Հովհաննես Սարկավագի կողմից։

1098—1099 Խաչակրաց առաջին արշավանքը։

1100—1137 Դաշտային Կիլիկիան Ռուբինյանների իշխանության ներքո։

1101—1173 Ներսես Շնորհալի։

1100 Շահ-Արմենների ամիրայության հիմնադրումը Խլաթում։

1110—1113 Տաշիր-Ձորագետի (Կյուրիկյան) թագավորության անկումը։

1110—1117 Դավիթ շինարարի կռիվները սելջուկյան ամիրայությունների դեմ։

1113 Աղթամարի կաթողիկոսության հիմնադրումը Վասպուրականում Խեդենեկյան Արծրունիների իշխանության ներքո։

1118 Դավիթ Շինարարը գրավում է Լոռե բերդաքաղաքը և Ագարակը։

1124 Անիի բնակչության ապստամբությունը օտար տիրողների դեմ։

1126 Շադդադյանների հարձակումը Անիի վրա, և քաղաքի հերոսական պաշտպանությունը։

1126 Հարոն ամիրան ավերում է Կապան ու Արևիք գավառները և նվաճում բերդեր։

1130—1213 Մխիթար Գոշ։
1137—1143 Հովհան Կոմնենոս կայսեր արշավանքները Կիլիկիայում և հայկական իշխանության ժամանակավոր վերացումը։
1145 Զավլին ամիրան գրավում է Տավուշ բերդը։ Կյուրիկյան Աբաս Ա հեռանում է Մածնաբերդ։
1145—1165 Ռուբինյան իշխանության վերականգնումը Կիլիկիայում Թորոս Բ-ի ժամանակ։
1149 Հայոց կաթողիկոսական աթոռի հաստատումը Հռոմկլայում։
1153—1198 Ներսես Լամբրոնացի։
1161 Անիի կարճատև գրավումը վրաց Գեորգի թագավորի կողմից։ Միրան ամիրայի ծանր պարտությունը Անիի մոտ։
1162 Ելտկուզ ամիրայի արշավանքը։ Արագածոտնի և Շիրակի ավերումը։
1170 Սյունյաց թագավորության վախճանը։
1170—1235 Վարդան Այգեկցի։
1174 Անիի երկրորդ կարճատև ազատագրությունը։
1184 Մխիթար Հերացին ավարտում է «Ջերմանց մխիթարություն» բժշկական աշխատությունը։
1184—1193 Մխիթար Գոշը գրում է Հայոց Դատաստանագիրքը։
1185 Սարգիս Զաքարյանը նշանակվում է վրաց զորքի ամիրսպասալար, իսկ Ամիր Քուրդ Արծրունին՝ թագավորության գանձապետ։
1192 Սարգիս Զաքարյանի ավագ որդի Զաքարեն նշանակվում է ամիրսպասալար, իսկ կրտսերը՝ Իվանեն մսախուրթ-ուխուցես։
1194 Ամբողջ Կիլիկիայի միավորումը Լևոն Բ Ռուբինյանի իշխանության ներքո։
1196 Հայ-վրացական զորքերի մեծ ճակատամարտը Գանձակի ու Ատրպատականի զորքերի դեմ. Ամբերդի ազատագրումը։
1198 Հայկական թագավորության հռչակումը Կիլիկիայում։ Լևոն Բ իշխանը թագավոր հայոց։
1199 Անիի վերջնական ազատագրումը։
1200—1271 Կիրակոս Գանձակեցի։
1203 Դվինի ազատագրումը։
1204 Զաքարեի հրավիրած եկեղեցական ժողովը Լոռիում։
1204/1205 Մեծ ճակատամարտ Բասենի դաշտում, Իկոնիայի սուլթան Ռուքն ադ-Դինի պարտությունը։
1205 Անիի ժողովը։
1205—1206 Զաքարեի և Իվանեի արշավանքը Խլաթի ամիրայության դեմ։
1206/1207 Կարսի ազատագրումը։
XIII դարի առաջին երրորդ՝ Հայաստանի տնտեսական և մշակութային նոր վերելքը։
1208 Արդաբիլի սուլթանի հարձակումը Անիի վրա, բնակչության կոտորածը։ Զաքարեի և Իվանեի պատասխան հարձակումը, Արդաբիլի գրավումը և սուլթանի գերեվարումը։
1207/1208 Շահ արմենների տիրույթների անցումը Այյուբյաններին։

1200—1209 Հայ-վրացական զորքերը ազատագրում են Բագրևանդի շրջանը, Տուրուբերանի հյուսիսային շրջանները և պաշարում Խլաթը։
1208—1276 Սմբատ Գունդստաբլ (սպարապետ)։
1210 Խլաթի պաշարման վերացումը և Այյուբյանների հետ երեսնամյա խաղաղության դաշինքը։
1210—1211 Վրաց-հայկական զորքերի արշավանքը Ատրպատական։
1212 Զաքարե ամիրսպասալարի մահը։ Իվանեի նշանակումը վրաց թագավորության աթաբեկ։
1213 Մխիթար Գոշի մահը։
1220—1222 Մոնղոլական հետախույզ զորամասերի ներխուժումը Հայաստան։ Աղստևի մոտ ճակատամարտը. վրաց-հայկական զորքերի պարտությունը։
1221 Մոնղոլների կողմից Բայլականի կործանումը և Նախճավանի ու Ատրպատականի ավերածությունները։
1223/5—1284 Պռոշ Խաղբակյան իշխան։
1224 Խորանաշատ Վանքի և դպրոցի հիմնադրումը Վանական վարդապետի կողմից։
1225 Խորեզմի Մուհամմեդ շահի որդի Ջալալ ադ-Դինի ներխուժումը Հայաստան։ Գառնիի ճակատամարտը։
1226—1270 Հեթում Ա թագավոր հայոց։
1226 Գանձակի, Լոռիի և Տփղիսի գրավումը Ջալալ ադ-Դինի կողմից։
1227 Իվանե Աթաբեկի մահը։ Աթաբեկ է նշանակվում նրա որդի Ավագը։
1228—1229 Ջալալ ադ-Դինն ասպատակում է Հայաստանի հարավային և արևմտյան գավառները ու պաշարում Խլաթը։
1230 Երզնկայի ճակատամարտը, Ջալալ ադ-Դինի ծանր պարտությունը Իկոնիայի և Այյուբյանների զորքերից։
1231/32 Գանձակի ավերումը մոնղոլական զորամասերի հրամանատար Չարմաղանի կողմից։
1234—1315 Ֆրիկ։
1236 Չարմաղանը և նրա զորավարները նվաճում են Զաքարյան իշխանապետության ամբողջ տարածքը և արևելյան Վրաստանը։ «Գյուրջիստան» նահանգի ստեղծումը։
1236—1243 Հայերի նոր գաղթը Կիլիկիա՝ մոնղոլների կողմից Հայաստանի նվաճման հետևանքով։
1240 Հասան Ջալալի իշխանության հաստատումը Արցախում։
1242 Մոնղոլ զորավար Բաչուն նվաճում է Կարինը։ «Մեծ Հայք» նահանգի ստեղծումը Հարավային Հայաստանում։
1243 Բաչուի արշավանքը Փոքր Ասիա և Երզնկայի, Կեսարիայի ու Սեբաստիայի գրավումը։
1245 Բաչուի արշավանքը Միջագետք ու Ասորիք և Բաղեշի ու Խլաթի նվաճումը։
1248—1250 Սմբատ սպարապետի ուղևորությունը Մանգու խանի մոտ։
1249 Վրաց և հայ իշխանների մոնղոլների դեմ ապստամբելու առաջին փորձը։
1251 Մատենագիր Վանական վարդապետի մահը։

1251 Սմբատ Օրբելյան իշխանի ուղևորությունը Մանգու խանի մոտ և «ինջու» արտոնության ստացումը։
1253—1256 Հեթում Ա թագավորի ուղևորությունը Կարակորում, և հայ-մոնղոլական պայմանագրի կնքումը։
1254 Արղունի աշխարհագիրը Հայաստանում։
1256 Սմբատ Օրբելյանի երկրորդ այցը Մանգուի մոտ։
1257 Հուլավու խանի ժամանումը Անդրկովկաս և մեծ արշավանքը դեպի Բաղդադ։
1258 Մոնղոլական (Հուլավյան) իլխանության առաջացումը։ Հայաստանը իլխանության կազմում։
1258—1304 Ստեփանոս Օրբելյան։
1259—1261 Վրաց և հայոց երկրորդ ապստամբությունը մոնղոլների դեմ Դավիթ թագավորի գլխավորությամբ։
1261 Ապստամբության մասնակիցներ Զաքարե ամիրսպասալարի, Հասան Ջալալ իշխանի և այլոց սպանությունը։
1264 Վարդան Արևելցու այցը Հուլավուին՝ Հայաստանի դրությունը թեթևացնելու խնդրանքով։
1266 Մառիի ճակատամարտը, և Մամլուքների ներխուժումը Կիլիկիա։
1268 Զագավանի ժողովը։
1268 Անտիոքի իշխանության վերացումը։ Հաշտության պայմանագրի կնքումը Եգիպտոսի և Կիլիկիայի միջև։
1270—1289 Լևոն Գ թագավոր հայոց։
1271 Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան Արևելցու մահը։
1273 Արղունի նոր աշխարհակիրը Հայաստանում։
1280 Գլաձորի համալսարանի հիմնադրումը։
1284 Աթաբեկ Սադուն Արծրունու և Պռոշ իշխանի մահը։ Աթաբեկության հանձնումը Տարսայիճ Օրբելյանին։
1284—1338/42 Եսայի Նչեցին Գլաձորի համալսարանի դասապետ (ռեկտոր)։
1289—1305 (ընդմիջումներով) Հեթում Բ թագավոր հայոց։
1290 Ոսկե Հորդայի զորքերի արշավանքը Անդրկովկաս և նրանց պարտությունը։
1292 Հռոմկլայի գրավումը մամլուքների կողմից և կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը Սիս։
1295—1304 Ղազան խան։ Պետության տնտեսական և քաղաքական անկումը կանխելու սահմանված բարենորոգումները։
1295/96 Նովրուզի վայրագությունները Գյուրջիստան նահանգում։ Վրաց ու հայ իշխանների և Դավիթ թագավորի ապստամբելու փորձը։ Խուժելու շահ զորավարն ավերում է Սոմխիթի, Քարթլի շրջակայքը։
1304—1336 Երկրի տնտեսական գահավեժ անկում Ուլջայթու և Աբու Սաիդ (1316—1336) խաների օրոք։ Գլխահարկի (ջիզիա) գանձումը քրիստոնյաներից։
1305—1307 Լևոն Դ թագավոր հայոց։
1307 Լևոն թագավորի և 40 հայ իշխանների սպանությունը Անազարբայում

մոնղոլ Բիլարղու զորավարի կողմից։ Հայ-մոնղոլական դաշինքի խզումը։

1308—1320 Օշին թագավոր հայոց։

1316 Ադանայի եկեղեցական ժողովը։

1319 Ոսկե Հորդայի Ուզբեկ խանի արշավանքը Անդրկովկաս և պարտությունը։ Գեղարքունիքի ավերումը։

1320—1342 Լևոն Ե թագավոր հայոց։

1320-ական թթ. Անին «խաս ինջու»։ Աբու Սաիդ Իլխանի հրովարտակը՝ Անիի ծանր վիճակի և հարկերի թեթևացման մասին։

1337 Այասի ժամանակավոր գրավումը Եգիպտոսի Մամլուքների կողմից։ Կիլիկյան հայկական պետության թուլացումը։

1344 Մոնղոլական իլխանության անկումը։

1345—1363 Կոստանդին Դ թագավոր հայոց։

1374—1375 Լևոն Զ Լուսինյան, վերջին թագավոր հայոց։

1375 Կիլիկյան հայկական թագավորության անկումը։

1376—1424 հայ իշխան Կոստանդինը կառավարում է լեռնային Կիլիկիան։

1402, 1405 հայ ժողովրդի զանգվածային արտագաղթը Կիլիկիայից։ Հայկական իշխանությունների մնացորդներ լեռնային Կիլիկիայում։

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՄԱՐՔՍԻԶՄԻ ԿԼԱՍԻԿՆԵՐ

Կ. Մարքս, *Կապիտալ, հատ. I, Երևան, 1933։*

К. Маркс, Хронологические выписки (Архив Маркса и Энгельса, т. V—VI).

Ֆ. Էնգելս, *Գյուղացիական պատերազմը Գերմանիայում, Երևան, 1940։*

2. ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ձեռագիր

Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարան, *ձեռագիր №№ 415, 453, 573, 695, 849, 1237, 1314, 1519, 1849, 1879, 1939, 2037, 2173, 2245, 2329, 2595, 2751, 2773, 3031, 3239, 4239, 4268, 5777, 6289, 7703, 8029, 8075, 8332։ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագիր № 2556։*

Տպագիր

«Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», թրգ. Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965։

«Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին», թրգ. Բ. Խալաթյանց, Վիեննա, 1919։

«Գիրք թղթոց», (Սահակ Մեսրոպեան մատենադարան, Ե) Տփղիս, 1901։

«Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910։

«Գիրք Վաստակոց», թարգմանութիւն նախնեաց յարաբացի լեզուէ, Վենետիկ, 1877։

«Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ Նամականի», Վենետիկ, 1865։

Գրիգոր Տղա, *Բանաստեղծություններ և պոեմներ, հրատ. Ա. Ճ. Մնացականյան, Երևան, 1973։*

Գրիգոր Տաթևացի, *Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729։*

Գրիգոր Տաթևացի, *Գիրք Քարոզութեան որ կոչի Ձմեռան հատոր, Կ. Պոլիս 1740։*

«Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները», հրտ. Ա. Աբրահամյան, Էջմիածին, 1953։

«Դիվան հայ վիմագրության».

Պրակ Ա, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966։

Պրակ Բ, Գ, Դ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960—1973։

«Թովմայի վրդ. Արծրունւոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Տփղիս, 1917։

«Թորոս աղբար Հայաստանի ճամփորդ», հրտ. Գ. վրդ. Սրվանձտյանց, մասն Ա—Բ, Կ. Պոլիս, 1879—1884։

«ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմ. Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950։

«Իբն ի Բատուտա», քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940։

«Կանոնագիրք Հայոց», կազմեց Ա. Ղլտճյան, Տփղիս, 1913։

«Կանոնագիրք Հայոց», աշխ. Վ. Հակոբյանի, հատ. Ա—Բ, Երևան, 1964—1971։

Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961։*

«Կոստանդին Ծիրանածին», թարգմ. Հ. Բարթիկյանի (Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ) Երևան, 1970։

Հակոբյան Հ., *Ուղեգրություններ, հատ. Ա (Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության), Երևան, 1932։*

«Համառոտ Պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Ջուանշերի պատմիչի», Վենետիկ, 1884։
«Մաղաքիա աբեղայի Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց», Պետերբուրգ, 1870։
«Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց Վ. Հակոբյան, հատ. Ա—Բ, Երևան, 1951, 1956։
«Մատեան ողբերգութեան Գրիգորի Նարեկացւոյ», Վենետիկ, 1827։
«Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ ժամանակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898։
«Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց», ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860։
«Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց», հրտ. Վ. Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880։
Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, հրատ. Խ. Թորոսյան, Երևան, 1975։
Մխիթար Գոշ, Առակներ, հրտ. Է. Պիվազյանի, Երևան, 1951։
«Մխիթարայ Բժշկապետի Հերացւոյ Ջերմանց մխիթարութիւն», Վենետիկ, 1832։
«Մովսեսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին», ի լոյս ընծայեց Մ. Էմին. Մոսկվա, 1860։
«Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730։
«Յիշատակարանք Ձեռագրաց», կազմեց, Գարեգին Ա կաթողիկոս Հովսեփյանց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951։
«Յովհաննու Դարդելի ժամանակագրութիւն Հայոց», Պետերբուրգ, 1881։
«Ներսեսի Լամբրոնացւոյ Տարսոնի եպս. Ատենաբանութիւն և Թուղթ և Ճառք» (Ներսեսի Շնորհալւոյ Հայոց Կաթողիկոսի նամականի, Վենետիկ, 1838)։
Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Էջմիածին, 1865։
Ներսես Շնորհալի, Ողբ Եդեսիոյ, հրտ. Մ. Մկրտչյանի, Երևան, 1973։
«Նիւթեր Աղուանից Պատմութեան ուսումնասիրութեան համար», (Խաչիկ վրդ. Դադյան), Արարատ, 1897։
«Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտցւոյ», աշխ. Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963։
«Պատմութիւն Լենկ-Թեմուրայ», թրգմ. Ա. Վրդ. Տեր-Յովհաննիսեանց, Երուսաղեմ, 1873։
«Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի», Երուսաղեմ, 1867։
«Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ», ի լոյս ածին Գ. Տեր-Մկրտչյան և Մեսրոպ եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921։
«Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», հրտ. Արշակ Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893։
«Սասնա Ծռեր», խմբ. Մ. Աբեղյան, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, հատ. Ա, Բ (մասն Ա, Բ), Երևան, 1936—1951։
«Սասունցի Դավիթ», համահավաք բնագիրը կազմեցին Մ. Աբեղյան, Գ. Աբով և Ա. Ղանալանյան, խմբ. Հ. Օրբելի, Երևան, 1939։
Սարգիս Շնորհալի, Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթուղիկեայց, Կ. Պոլիս, 1826։
Սարգիսյան Բ. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Վիեննա, 1914։
«Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք», Վենետիկ, 1956։
«Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», հրտ. Ստ. Մալխասյանց, Պետերբուրգ, 1885։
«Ստեփանոս Օրբելյանի Ողբ ի ս. Կաթողիկէն», հրտ. Կ. Կոստանյանց, Տփղիս, 1885։
Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910։
«Վահրամայ Րաբունւոյ Ոտանաւոր Պատմութիւն Ռուբինեանց», ի լոյս ընծ. Կ. վրդ. Շահնազարյանց, Փարիզ, 1859։
Վարդան Րաբունի, Բան ի յայտնութիւն տեառն և յօծումն Լևոն Գ արքայի, Երուսաղեմ, 1875։
«Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ Պատմութիւն Տիեզերական», ի լոյս ընծ. Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860։
«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», թրգ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, հատ. Ա, Բ, Երևան, 1934։
Տաշյան Հ., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895։
«Վիմական տարեգիր», կազմ. Կ. Կոստանյանց, Պետերբուրգ, 1913։
Ուխտանես եպիսկոպոս. Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871։
Ֆրիկ, Դիւան, կազմեց Տիրայր արք. Մելիք-Մուշկամբարյան, Նյու-Յորք, 1952։

Адонц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.
Бартольд В. В., Худуд ал-Алам, Рукопись Туманского, Л., 1930.
«Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского», Зап. Имп. Ак. наук, том. 44, СПб., 1883.
Мухаммад ал-Хамави, ат-Тарих ал-Мансури (Мансурова хроника), изд. П. А. Грязневича, М., 1960.
Насир и Хусрау, Сафарнамэ, М.—Л., 1933.
Петрушевский И. П., Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, изд. Ак. наук СССР, Отд. общ. наук, 4, 1937.
«Путешествие Ибн Фадлана на Волгу», Пер. И. Ю. Крачковского, М.—Л., 1939.
«Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука», М., 1957.
Рашид ад-Дин, Сборник рукописей, пер. с перс. А. К. Арендса, 1—3 тт., М.—Л., 1946.
«Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане», СМОМПК, вып. 29, 31—32.
«Сиасет намэ, Книга о правлении везиря XI столетия Низам ал-Мулька», Л., 1949.
Смбат Спарапет, Судебник, пер. А. Галстяна (ред. С. Аревшатян), Ереван, 1958.
«Советы и рассказы Кекавмена, сочинение Византийского полководца XI в.», подготовка текста, введение, пер. и комм. Г. Г. Литаврина, М., 1972.
«Из Тарих ал-Камиль (Полного свода историй) Ибн ал-Асира», Баку, 1940.
Abulfaradj, Sive Bar Hebraei, Chronicon Syriacum, Lipsiae, 1789.
„Annales auctore Abu Djafar... at-Tabari", ed. J. Barth. Th. Nöldeke... Lugd. Bat., 1879—1901.
„Assises d'Antioche", Trad. par L. Alishan, Venise, 1876.
„Assises de Jérusalem", éd. par A, Beugnot, V. 1—2, Paris, 1841—1843.
„Bab fi-l-Shaddadiyyah of Munadjjim Bashi", in „Studies in Caucasian History" by V. Minorsky, London, 1953.
Baronius, Annales ecclesiastici, t. XX—XXI, R. 1867.
„Bibliotheca Geographorum Arabicorum", ed. M. J. de Goeje, I—VIII, Lugd. Bat. 1870—1894.
el-Bondari, Irak ve Horasan Selcuklulari tarihi, Istanbul, 1943.
„Chronique de Michel le Syrien", tr. par. Chabot, I—III, Paris, 1900—1910.
Constantinus Porphyrogenitus, De Ceremoniis aulae Byzantinae, Bonnae I—II, 1829—1830.
Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio I, greek text. ed. by Moravczik, Engl. translation by R. Jenkins, Budapest, 1949, II Commentary, London, 1962.
Georgius Cedrenus, Historiarum compendium, Bonnae, I—II, 1838—1839.
Hamdallah Qazwini, Nuzhat al-Qulub, Tehran, 1336.
„Histoire de la Géorgie", tr. par M. Brosset, I (I et II livr.) St. Peter., 1849—1850.
„The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci", tansl. by C. J. F. Dowsett, London, 1961.
„History of Damascus by Ibn al-Qalanisi", ed. by H. F. Amedroz, Leyden, 1908.
„Receuil des textes relatifs a l'histoire des Seldjucides", ed. Houtsma I. H., Leiden, 1903.
„Ibn al-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur", ed. C. J. Tornberg, 14 vol., Lugd. Bat., 1851—1876.
Ibn al-Gawzi, al-Muntazem, Haydarabad, 1358.
Ioannes Cinnamus, Epitome rerum ad Ioanne et Alexio Comnenis Gestarum, Bonnae, 1836.
„Jacut's Geographisches Wörterbuch", hrsg. von F. Wüstenfeld, 6 Bde, Leipzig, 1924.
Köprülü F., Anadolu selcuklulari tarihinin yerli kaynaklari, Belleten, XXVII.
Langlois V., Le trésor des chartes d'Arménie, ou cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, Venise, 1863.

Makrizi, Histoire des sultans Mamelukes de l'Egypte trad., par Quatremère. Paris, 1837.
Marco Polo, Trad. par Charignon, Paris, 1824.
al-Mawardi, al-Ahkam al-Sultaniyyah (Maverdii constitutiones politicae), Bonn, 1853.
„Michaelis Attaliatae Historia", Bonnae, 1853
Mingana A., The work of Dionysius Barsalibi against the Armenians (Wooddroke Studies, Vol. IV, Cambridge, 1931.
Minorsky V., Hudud al-Alam, The regions of the world, London, 1937.
Nicetas Choniata, Historia, Bonn, 1835.
„Opus geographicum auctore Ibn Hauqal", ed. G. H. Kramers. I—II, Lugd. Bat., 1938.
„Receuil des Historiens des Croisades:
„Documents arméniens", Paris, 1869
„Historiens orientaux", Paris, 1872
„Historiens grecs", Paris, 1875.
„Receuil des textes relatifs a Sayf ad-Daulah", ed. par M. Canard, Paris, 1934.
Sadruddin Ebûl-Hasan Ali ibn Wazir ibn Ali al-Hüseyni, Ahbar ud Devlet is-Selcukiyye, Ankara, 1943.
„The Tajarih al-Umam or History of Ibn Miskawayh", ed. by H. F. Amedroz and D. S. Margoliouth, London, 1920—1921.
„Tarikh al-Fariqi by Ibn al-Azraq al-Fariqi", ed. by B. A. L. Awad, Cairo, 1959.
„Tarikhi Baihaki, Containing the life of Masud son of sultan Mahmoud of Gazneh", ed. by W. H. Morley, Calcutta, 1861—1862.
„The Tarikh i guzida or select History of Hamdullah Mustawfi Qazwini", Leyden—London, 1910.
„Tarikh Mukhtasar ad-Duwal, Abu-l-Faradj ibn al-Ibri", Beyrouth, 1890.
Turan O., Turkiye selcuklulari hakkında resmi vesikalar, Ankara, 1958.

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայերեն

Աբրահամյան Ա., *Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը*, Երևան, 1944։
Աբրահամյան Ա., *Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը*, Երևան, 1956։
Աբրահամյան Վ., *Արհեստները և համքարական կազմակերպությունները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում*, Երևան, 1946։
Աբրահամյան Վ., *Արհեստները Հայաստանում 4—18-րդ դդ.*, Երևան, 1956։
Աբեղյան Մ., *Հայոց հին գրականության պատմություն*, հատ. Ա, Երևան, 1943։
Աբրահամյան Հ., *Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր*, պրակ Ա, Երևան, 1941։
Աղոնց Ն., *Պատմական ուսումնասիրություններ*, Փարիզ, 1948։
Ազարյան Լ., *Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII—XIII դդ.*, Երևան, 1964։
Աթայան Ռ., *Հայկական խազային նոտագրությունը*, Երևան, 1959։
Ալիշան Ղ., *Շնորհալի և պարագա իւր*, Վենետիկ, 1873։
Ալիշան Ղ., *Սիսուան*, Վենետիկ, 1885։
Ալիշան Ղ., *Այրարատ*, Վենետիկ, 1890։
Ալիշան Ղ., *Շիրակ*, Վենետիկ, 1887։
Ալիշան Ղ., *Սիսական*, Վենետիկ, 1893։
Ալիշան Ղ., *Հայապատում*, Վենետիկ, 1901։
Ալիշան Ղ., *Յուշիկք հայրենեաց Հայոց*, հատ. Ա, Բ, Վենետիկ, 1920—21։
Ալպոյաճյան Ա., *Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ*, Գահիրե, 1937։
Ալպոյաճյան Ա., *Պատմական Հայաստանի սահմանները*, Ա, Գահիրե, 1950։
Ալպոյաճյան Ա., *Պատմութիւն հայ գաղթականութեան*, Ա, Բ, Գահիրե, 1943—1955։
Ակինյան Ն., *Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ*, Վիեննա. 1920։
Ակինյան Ն., *Թոռնիկեանք ի Տայս, Մատեն. հետ.*, Դ. Վիեննա, 1938։

Ակինյան Ն., Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956։
Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., I—II, Երևան, 1958, 1963։
Առաքելյան Բ., Կարախանյան Գ., Գառնի, պրակ Գ, 1949—1956 թթ. պեղումների արդյունքները (միջին դարեր), Երևան, 1962։
Արևշատյան Ս., Հովհաննես Երզնկացու իմաստասիրական անհայտ աշխատությունը, ԲՄ, 4, Երևան, 1958։
Բաբայան Լ., Հայաստանի ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմության ուսումնասիրությունը սովետահայ պատմագրության մեջ, Երևան, 1970։
Բաբայան Լ., Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII—XIV դդ., Երևան, 1964։
Բասմաջյան Կ., Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն, Վենետիկ, 1936։
Բարթիկյան Հ., Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, ԲՄ, 5, 1960։
Բարթիկյան Հ., Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին, ՊԲՀ, 4, 1966։
Բարթիկյան Հ., Ահարոն Մագիստրոսի արձանագրության (1055—1056) մեջ հիշատակված հարկերի մասին, ՊԲՀ, 4, 1959։
Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895։
Բարխուդարյանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, Վաղարշապատ, 1902։
Բարխուդարյան Ս., Մի քանի դիտողություններ Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու արձանագրության վերաբերյալ, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 5, 1947։
Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարագործ վարպետներ, Երևան, 1963։
Գաթրճյան Հ. (Հ. Տաշյան), Սրբազան պատարագամատոյցք Հայոց, Վիեննա, 1897։
Գալանոս Կղեմես, Միաբանութիւն Հայոց եկեղեցւոյ ընդ մեծի ս. եկեղեցւոյն Հռովմայ, հատ. Ա, Բ, Հռոմ, 1650։
Գալստյան Ա., Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունից, Լենինական, 1945։
Գելցեր Հ., Համառօտութիւն բիւզանդական կայսրների պատմութեան, Վաղարշապատ, 1901։
Գրիգորյան Գ., Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը, Երևան, 1960։
Երեմյան Ս., Լիպարիտ զորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 8, 1944։
Երեմյան Ս., Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Երևանի պետ. համալսարանի Ն. Մառի անվան կաբինետի աշխատություններ, Բ, 1947։
Երեմյան Ս., Հայկական ՍՍՀ Ատլաս (պատմական քարտեզներ), Երևան, 1961։
Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ Աշխարհացույցի, Երևան, 1963։
Զարբհանալյան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, (Դ—ԺԳ դար), Վենետիկ, 1886։
Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889։
Թեմուրճյան Վ., Գորգագործությունը Հայաստանում, Երևան, 1955։
Թովմասյան Ս., Հին և միջնադարյան հայ քրեական իրավունք, Երևան, 1962։
Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հատ. Ա, Բ, Երեվան, 1942, 1948։
Լալայան Ե., Գանձակի գավառը, ԱՀ, Տփղիս, 1899։
Լեո, Հայոց պատմություն Բ, Երևան, 1967։
Խալփախչյան Հ., Հայաստանի արտադրական կառուցվածքները, Երևան, 1961։
Խաչիկյան Լ., Երզնկայում 1280 թ. կազմակերպված եղբայրությունը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 12, 1951։
Խաչիկյան Լ., Դիահերձումները հին Հայաստանում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1, 1947։
Կարապետ եպս. (Տեր-Մկրտչյան), Մահմեդական լուծը և նրա բռնութեան ներքո ծաղկող հայ վարդապետարանները, Էջմիածին, 1913։
Կարապետ եպս. (Տեր-Մկրտչյան), Նյութեր հայ մելիքութեանց մասին, պրակ Բ, Էջմիածին, 1914։
Կծոյան Ա., Բժշկագիտությունը Հայաստանում XI—XIV դդ., Երևան, 1968։

Հակոբյան Թ., Սյունիքի թագավորությունը պատմա-աշխարհագրական առումով, Երևան, 1966։
Հակոբյան Ս., Հայ գյուղացիության պատմություն, հատ. 1—2, Երևան, 1957, 1964։
Հակոբյան Ս., Վարձկանները և վարձկանությունը միջնադարյան Հայաստանում, ՊԲՀ, 1960, 1։
Համազասպյան Վ., Թոնդրակյան շարժման գաղափարախոսությունը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, № 3, 1949։
«Հայ ժողովրդի պատմություն», 12 պրակով, Երևանի պետ. համալսարանի հրատարակություն, Երևան, 1958—1964։
«Հայկական մանրանկարչություն», Ներածական հոդվածը և նկարների բացատրությունները Լ. Ա. Դուռնովոյի, Երևան, 1969։
Հարությունյան Բ., Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը, ԲՀ, 1, 1969։
Հարությունյան Ա., Ներկերի և թանաքների գործածությունը հին հայկական ձեռագրերում, Երևան, 1941։
Հարությունյան Վ., Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինական կուլտուրան, ՊԲՀ, 1963, 2։
Հարությունյան Վ., Անի քաղաքը, Երևան, 1964։
Հարությունյան Վ., Միջնադարյան Հայաստանի կարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, 1960։
Հացունի Վ., Հայ դրոշները պատմութեան մէջ, Վենետիկ, 1920։
Հացունի Վ., Պատմութիւն հին հայ տարազի, Վենետիկ, 1923։
Հյուբշման Հ., Հին հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907։
Հովհաննիսյան Մ., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970։
Հովհաննիսյան Ա., Սմբատ Զարեհավանցին, նրա ժամանակը և ժամանակակիցները, ԲՄ, 3, 1956։
Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Ա, Երևան, 1957։
Հովսեփյանց Գ., Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928։
Ղաֆադարյան Կ., Երևանի կաթողիկե եկեղեցու և նորահայտ հուշարձանի արձանագրությունները, Տեղեկագիր պատմ. և գրակ. ինստ. Ա, 1938։
Ղաֆադարյան Կ., Ալքիմիան պատմական Հայաստանում, Երևան, 1940։
Ղաֆադարյան Կ., Պատմահնագիտական դիտողություններ նոր Բերդի Կյուրիկյանների իշխանության մասին, Արմֆանի հսրկ. գիտ. Տեղեկագիր, 1940։
Ղաֆադարյան Կ., Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948։
Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952։
Ղաֆադարյան Կ., Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957։
Ղաֆադարյան Կ., Հաղպատ, Երևան, 1963։
Ճանաշյան Մ., Հայկական մանրանկարչութիւն, Վենետիկ. 1966։
Մաթևոսյան Ռ., Դիտողություններ Կյուրիկյանների պատմության վերաբերյալ, ՊԲՀ, 3, 1968։
Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1930։
Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, Երևան, 1939։
Մանանդյան Հ., Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դդ., Երևան, 1940։
Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ (մաս Բ, նյութեր), հատ. Գ, Երևան, 1952—1960։
Մառ. Ն., Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ, 3 հատոր, Պետերբուրգ, 1894։
Մնացականյան Ա., Թոնդրակյան շարժման մի քանի գլխավոր հարցերի մասին, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 3, 1954։
Մնացականյան Ա., Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956։
Մնացականյան Ա., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջ, Երևան, 1966։
Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960։
Մովսեսյան Ղ., Լոռիի Կիւրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա, 1923։
Մսրյան Գ., Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մէջ, Գահիրէ, 1947։
Շահնազարյան Ա., Ջաքարեան-Երկայնաբազուկ տոհմի ծագումը, Շողակաթ, Վաղարշապատ, 1913։
Ոսկյան Հ., Վասպուրական—Վանի վանքերը, Վիեննա, 1940։
Ոսկյան Հ., Տարոն—Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1953։
Ոսկյան Հ., Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953։
Ոսկյան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վիեննա, 1957։

Ոսկյան Հ., *Գուգարքի վանքերը*, Վիեննա, 1960։

Չամչյան Մ., *Պատմութիւն Հայոց*, Բ, Վենետիկ, 1785։

Պատրիկ Ա., *Հայկական տարազ*, Երևան, 1967։

Պետոյան Վ., *Սասունի Թոռնիկյանների իշխանությունը*, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1965, 2։

Պողոսյան Ս., *Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում 9—13-րդ դդ.*, Երևան, 1956։

Ջալալյան Ս., *Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան*, մասն Ա—Բ, Տփղիս, 1842—1858։

Ջավախիշվիլի Ի., *Նյութեր Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմության համար*, Երևան, 1937։

Սամուելյան Խ., *Հին հայ իրավունքի պատմություն*, Երևան, 1939։

Սավալանյանց Տ., *Պատմութիւն Երուսաղէմի*, Երուսաղեմ, 1931։

Սարգիսյան Բ., *Ուսումնասիրութիւն Մանիքեա-Պաւղիկեան Թոնդրակեցիներու աղանդին*, Վենետիկ, 1883։

Ստրժիգովսկի Յ., *Էջմիածնի աւետարանը*, Վիեննա, 1892։

Վարդանյան Վ., *Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը*, Երևան, 1969։

Տեր-Հովհաննիսյան Ա., *Ժամանակագրական պատմութիւն ս. Երուսաղէմի*, Երուսաղեմ, 1890։

Տեր-Ղազարյան Հ., *Հայկական Կիլիկիա, տեղագրութիւն*, Անթիլիաս, 1966։

Տեր-Ղևոնդյան Ա., *Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում*, Երևան, 1965։

Տեր-Ղևոնդյան Ա., *Մունաջջիմ Բաշիի Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին*, ԲՄ, 6, 1962,

Տեր-Մինասյան Ե., *Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից*, Երևան, 1968։

Տիրացյան Ա., *Կիլիկյան հայկական պետության սեփական նավատորմիղ ունենալու հարցի շուրջը*, Էջմիածին, 1957։

Տոմաշեկ Վ., *Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները*, Վիեննա, 1896։

Ութմազյան Հ., *Սյունիքը IX—X դդ.*, Երևան, 1958։

Փափազյան Հ., *Անանուն տաճիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի մասին*, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1953, 5։

Օրբելի Հ., *Հայկական հերոսական էպոսը*, Երևան, 1956։

Օրմանյան Մ., *Ազգապատում*, Կ. Պոլիս, 1912։

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԵՎ ԱՅԼ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՎ

Абраамян А., Крестьянское движение в Сисакане в X в (Ист. зап. АН СССР), 3.

Агаджанов С. Г., Очерк истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв., Ашхабад, 1969.

Агаджанов С., Юзбашян К., К истории тюркских набегов в Армению в XI в., Пал. сборник, вып. 13/76, 1965.

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.

Арутюнова-Фиданян В. А., «Ивер» в византийских источниках XI в., *ԲՄ*, XI, 1973.

Арутюнова-Фиданян В. А., К вопросу об армянах-халкедонитах, *ԼՀ*, 3, 1971.

Арутюнян Б., Крестьянские волнения в Сюнике в X в., Уч. зап. Ер. гос. рус. пед. ин-та, 2, 1950.

Арутюнян В. М., Сафарян С. А., Памятники армянского зодчества, М., 1951.

Бабаян Л. О., К вопросу о закрепощении крестьян в Армении домонгольского периода, Ереван, 1961.

Бартикян Р. М., Эникион в Византии и столице армянских Багратидов Ани в эпоху византийского владычества, *ՊԲՀ*, 2, 1968.

Бартольд В. В., Историко-географический обзор Ирана, СПб., 1903.

Бартольд В. В., Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, СПб., 1911.

Бартольд В. В., Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1924.

Бенешевич В. Н., Три анийские надписи из эпохи византийского владычества, Петроград, 1921.
Быков А., Дайсам ибн Ибрахим ал-Курди и его монеты, Э. В., X, 1955.
Гарбузова В. С., Сказание о мелике Данишменде, М., 1959.
Гордлевский В. А., Государство сельджукидов Малой Азии, М.—Л., 1941.
Гюзалян Л. Т., Персидская надпись Кей султана Шеддади в Ани, «Акад. Н. Я. Марру», М.—Л., 1935.
«Декоративное искусство средневековой Армении». Составители Н. Степанян, А. Чакмакчян, Л., «Аврора», 1971.
Джавахишвили И., Страница из истории крестьянского движения в древней Армении, Изв. Тб. унив., т. 2, 1922—1923.
Дурново Л. А., Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957.
Еремян С. Т., Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках, науч. тр. Ер. гос. унив., т. XXIII, Ереван, 1946.
Еремян С. Т., Опыт периодизации истории Армении эпохи феодализма, ВИ, 7, 1951.
Еремян С. Т., Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI в., ՀԳ, 3, 1971.
Измайлова Т. А., Керамика из раскопок Амберда, Тр. отд. Востока, Гос. Эрмитажа, IV.
Иоаннисян А. Г., Движение тондракидов в Армении, ВИ, 1954.
«История Византии», 1—3, М., 1967.
«История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века», М.—Л., 1958.
Кверфельд Э. К., Керамика Ближнего Востока, Л., 1957.
Кипшидзе Д. А., Пещеры Ани, Ереван, 1972.
Крачковская В. А., Арабское письмо на памятниках Средней Азии и Закавказья IX—XI вв., ЭВ, X, 1955.
Кушнарев Х., Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, Л., 1958.
Левченко М. В., История Византии, М.—Л., 1940.
Манандян Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954.
Марр Н. Я., Аркаун, монгольское название христиан. СПб., 1905 (Византийский Временник, т. XII).
Марр Н. Я., Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Л., 1934.
Марр Н. Я., Ани. Ереван, 1939.
Микаелян Е., История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.
Мнацаканян С. Х., Архитектура армянских притворов, Ереван, 1952.
Мушегян Х., Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962.
Оганесян К. Л., Зодчий Трдат, Ереван, 1951.
Орбели И. А., Краткий каталог Анийского музея, СПб., 1906.
Орбели И. А., Асан Джалал—князь Хаченский, Изв. имп. Ак. наук, 1909, сер. VI.
Орбели И. А., Басни средневековой Армении, М.—Л., 1956.
Орбели И. А., Избранные труды, Ереван, 1953.
Орбели И. А., Избранные труды в двух томах, т. I. М., 1968.
Орбели И. А., Каталог Анийского музея древностей, СПб., 1910.
Орбели И. А., Краткий путеводитель по городищу Ани, СПб., 1910.
Орбели И. А., Развалины Ани, СПб., 1911.
«Очерки истории СССР», т. 3 (IX—XIII вв.), М., 1953.
«Памятники эпохи Руставели», Л., 1938.
Пахомов Е., О монете Корпке куропалата, Изв. Кавк. ист-арх. инст., III, 1925
Пахомов Е. А., Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Закавказья, вып. I—VIII, Баку, 1926—1959.
Петрушевский И. П., Земельные и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., М., 1960.
«Сборник документов по социально-экономической истории Византии», М., 1951.

Тер-Аветисян С., О раскопках в Карсе и новооткрытой армянской надписи IX в., Изв. Кавк. ист.-арх. инст. в Тифлисе, III, 1925.
Токарский М. Н., Архитектура Армении IV—XIV вв., Ереван, 1961.
Халпахчян О. Х., Гражданское зодчество Армении, М., 1971.
Чалоян В., История армянской философии, Ереван, 1959.
Шелковников Б. А., Поливная керамика из раскопок города Ани, Ереван, 1957.
Якобсон А. Л., Из истории армянского средневекового зодчества (Гандзасарский монастырь. XIII в.), Сб. в честь академика И. А. Орбели, М.—Л., 1960.
Якобсон А. Л., Очерк истории зодчества Армении V—XVII вв., М., 1950.
Якубовский А., Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X—XV вв., Мат. по ист. Узб., Тадж. и Турк ССР, Л., 1939.

Adontz N., Ftudes arméno-byzantines' Lisbonne, 1965.
Amedroz H., The Marwanid dynasty at Mayafarlqin, Journ. of the Roy As. Soc., 1903.
Baltrusaitis J., Le probléme de l'ogive et l'Arménie, Paris, 1936.
Barthold W., Turkestan down to the Mongol invasion. London, 1929.
Bedoukian P., Coinage of Cilician Armenia, New York, 1962.
Berchem Max van, Arabische Inschriften aus Armenien und Diarbekir (Mat. zur Alt. Gesch. Arm. und Mes.), Berlin, 1907.
Bratianou G., Actes des notaires genois de Pera et de Caffa a la fin du XIIIe s. (1281—1290), Paris, 1936.
Brosset M., Les ruines d'Ani, St. Pb., 1850.
Cahen Cl., La première pénétration turque en Asie Mineure, Byzantion, V. XVIII, 1948.
Cahen Cl., L'évolution de l'iqta du IX a XIII s. Annales. Economie, Societé, Civilisation, t. VIII, I, Paris, 1953.
Canard M., Notes sur les arméniens en Egypte a l'époque Fatimide, Ann. de l'Inst. d'Et. Or., Alger, XIII, 1955.
Canard M., Un vizir chrétien a l'époque Fatimide, l'arménien Bahram, Ann. de l'Inst. d'Et. Or., Alger, XII, 1954.
Canard M., Les Hamdanides et l'Arménie, Ann. de l'Inst. d'Et. Or., Alger, 1948, VIII.
Conybeare F., A Catalogue of armenian manuscripts in the British Museum, London, 1931.
Daghbaschean A., Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni, Berlin, 1893.
Der Nersseslan S., Armenia and the Byzantine Empire, Cambridge Mass, 1945.
Der Nersseslan S., Aghtamar, church of the Holy Cross, Cambridge Mass (Harvard Univ. Press), 1965.
Documenti di architettura armena:
1 — "Hakhpat" (S. Mnazakanian). Milano, 1968.
2 — „Khatchkar" (L. Azarian), Milano, 1969.
3 — „Sanahin" (Kh. Ghalpakhtchian), Milano, 1070.
4 — „S. Thadei Vank" (W. Kleiss), Milano, 1971.
5 — „Amberd" (N. Tokarski), Milano, 1972.
6 — „G(h)eghard" (A. Sahinian), Milano, 1973.
D'Ohsson M., Histoire des mongols, t. I—IV, Amesterdam, 1834.
Dowsett C. F., The Penitential of David of Ganjak, Louvain, 1961.
Dulaurier E., Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859.
Ghazarian M., Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903.
Grousset R., Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris, 1947.
Grousset R., Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalem, Vol. I—III, Paris, 1936.
Heyd W., Histoire du commerce du Levant au moyen age., I—II, Leipzig, 1886.

Honigmann E., Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Corp. Brux. Hist. Byz., III, Bruxelles, 1935.
Ipsiroglu M. S., Die Kirche von Achtamar, Berlin und Mainz, 1963.
Karst J., Sempadischer Kodex aus dem 13 Jahrhundert, Strassburg, 1905.
Khanzadian Z., Atlas de cartographie historique de l'Arménie, Paris, 1960.
Kremer A. von, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, I—II, Wien, 1875—1887.
Langlois V., Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie, Paris, 1860.
Le Strange G., The lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1930.
Macler F., Les arméniens en Syrie et en Palestine, Marseille, 1919.
Marqwart J., Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903.
Marqwart J., Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930.
Mas Latrie J. M., Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison Lusignan, v. I—III, Paris, 1852—1861.
Masse H., Le Sultan seljucide Keykubad I et l'Arménie, R. E. A., 1929.
Minorsky V., Studies in Caucassian History, London, 1953.
Minorsky V., The Caucasian vassals of Marzuban in 334/955, Caucasica, IV, Bull. of the Sch. of Or. and Afr. St., 1953.
Morgan J., de, Histoire du peuple Arménien, Paris, 1919.
Rüdt-Collenberg W., The Rupenids, Hethumids and Lusignans, Paris, 1963.
Schlumberger G., L'épopée Byzantine à la fin du X s., Paris, 1896.
Spuler B., Die Mongolen in Iran, Berlin, 1955.
Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918.
Ter-Mkrtschian K., Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche, Leipzig, 1893.
Thoptschian H., Politische- und Kirchengeschichte Armeniens unter Aschot I und Smbat I, Mitt. des Sem. für Or. Spr. zu Berlin, 1905.
Thoptschian H., Die inneren Zustände von Armenien unter Aschot I, Berlin, 1904.
Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian history, Georgetown Univ. Press, 1963.
Tournebize F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900.
Turan O., Selçuklular tarihi ve Türkislam medeniyeti, Ankara, 1965.
Vasiliev A., Byzance et les Arabes, t. I, IIa, IIb, Bruxelles, 1950—1969.
Uzançarşili I., Osmanli devleti teşkilatina medhel, Istanbul, 1941.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՀ	*Ազգագրական հանդես*
ԲԵ	*Բանբեր Երևանի համալսարանի*
ԲՄ	*Բանբեր Մատենադարանի*
ԼՀԳ	*Լրաբեր հասարակական գիտությունների*
ՊԲՀ	*Պատմա-բանասիրական հանդես*
Տեղ. ՀԳԱ	*«Տեղեկագիր» Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հասարակական գիտությունների*
ХВ	Христианский восток
ЭВ	Эпиграфика Востока
СМОМПК	Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа
ВИ	Вопросы истории
REA	Revue des Etudes Arméniennes.